

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi

**Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi
və İdman Akademiyası**

Süleyman Hüseynov

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Dərslük

BAKI - YAZIÇI - 2010

Az2
2010

S 63

Elmi redaktor: Filologiya elmləri doktoru,
professor.

A.M.BABAYEV

Rəyçilər: Filologiya elmləri doktoru,
professor.

N.Ə.ABDULLAYEV

Filologiya elmləri doktoru,
professor.

C.Ə.CƏFƏROV

**Süleyman Səfər oğlu Hüseynov. Nitq mədəniyyəti.
Dərslik. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2010. 240 səh**

BBKA 63

“Nitq mədəniyyəti” adlı bu dərslik Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının bakalavr təhsil pilləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslinin məqsəd və vəzifələri ilə əlaqədar olaraq nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi götürülmüş, bu sahədəki mövzular anlaşılıq və yığcam şəkildə interaktiv metodun tələblərinə uyğun şərhləndirilmişdir.

Proqram əsasında yazılmış dərslikdə nəzəri məlumatlar daha çox praktik yönümlüdür, tələbələrin nitq, vərdiş və qabiliyyətlərini inkişaf etdirib yüksəltmək üçün hər mövzudan sonra onunla bağlı müxtəlif xarakterli mətnlər, suallar, tapşırıqlar, linqvistik təhlilə xidmət edən çalışmalar verilmişdir. Sonda tələbə və məzunların gündəlik həyatda qarşılaşdıqları hadisə və məsələləri yuxarı instansiyalara çatdırmaq məqsədi daşımaqla yazılı nitqə aid olan rəsmi - kargüzərliq üslubunun əsas sənəd növləri - əməli yazılar öz əksini tapmışdır.

S 5204000059 - (224) qriffli nəşr
M - 656 - 2010

© YAZIÇI

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra respublikamızın iqtisadi, ictimai və siyasi həyatında olduğu kimi, mədəni, elmi və təhsil sahəsində də dünya standartlarına inteqrasiya etməyə başlamışdır. Dünya birliyinin iqtisadi marağ mərkəzinə çevrilmiş respublikamız iqtisadi inkişaf cəhətdən lider ölkə kimi özünün təhsil problemlərini də analoji qaydada yeniləşdirməkdədir. Təhsil sistemində olan yeniləşmə tədrisdə təkcə uğurla tətbiq edilən kompüterdən, elektron maşınlar və müasir texnologiyadan istifadə ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə Boloniya təhsil sistemini, kredit üsulunu da əhatə edir.

İnteraktiv metodla tədris olunan müasir dərslərdə tələbələrin də müəllimlərlə birgə daim fəal olması, problem-situasiya şəraitində mövzuların elmi araşdırma kimi şərhli tələb olunur. Onlar əqli proseslərdə mühakimə yürütməli, ümumiləşdirmələr aparmalı, nəticə çıxarmalı olurlar, dərslər bütün qrupun fəallığı ilə keçir.

Respublikamızda uğurla həyata keçirilən təhsil islahatı ali məktəblərin qarşısında geniş perspektivlər açmışdır və müəllimlərdən tədris proqramlarına, dərsləklərə, dərslər vəsaitlərinə, tədris olunan fənlərin istiqaməti və xarakterinə yenidən baxmağı tələb edir. Bu tələbat eyni dərəcədə nitq mədəniyyəti fənninə də aiddir. Azərbaycan dilini orta ümumtəhsil məktəblərində öyrənmiş tələbələrə nitq mədəniyyəti fənnini praktik şəkildə mənimsətmək, onların nitq vərdişlərini yüksəltmək üçün tapşırıqlar sistemi daha ciddi şəkildə işlənməli, nümunəvi nitq mədəniyyətinə malik hərtərəfli inkişaf etmiş gənclərin yetişdirilməsi məsələsi qarşıda durmalıdır.

XX əsrin ortalarından diqqəti cəlb etməyə başlamış nitq mədəniyyəti 1980-ci ildən bəri ali məktəblərin tədris planına salınmış, nitq mədəniyyəti məsələlərinə diqqət artırılmışdır.

Nitq mədəniyyəti təhsil sisteminin aktual problemlərindən biri olmaqla xalqımızın ümumi milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ailədən, məktəbdən başlanan hərəkət, davranış mədə-

niyyəti ünsiyyət, danışq mədəniyyəti ilə paralel getməli, əxlaq normaları nitq normalarında öz ifadəsini tapmalıdır. Tələbələr rəsmi dövlət dili statusu almış Azərbaycan dilində - ictimai ünsiyyət vasitəsi olan öz ana dilində təkə ailə-məişət üslubu daxilində deyil, həm də elmi, publisistik və rəsmi-kargüzarlıq üslublarında, yeri gələrsə, istedadlı gənclər hətta bədii üslubda öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etməyi - danışmağı və yazmağı bacarmalıdırlar. Əlbəttə, bunun üçün zəmanəti müəllimlər verməlidirlər. Onlar elmi-nəzəri biliklərə yiyələnmiş, hərtərəfli nitq hazırlığı keçmiş, savadlı yazı və düzgün oxu vərdişləri qazanmış gənclərdə ali məktəbdə gündəlik ünsiyyətin müxtəlif sahələrində öz fikirlərini nitq normalarına uyğun ifadə etmək bacarığını təkmilləşdirməlidirlər.

Gənclərimiz hər cür rəsmi-kargüzarlıq, dəftərxana sənədlərini hazırlamağı, təhsil prosesində, ictimai həyatda, mətbuatda çıxış etməyi, ekran və efir qarşısında öz mülahizələrini, arzu və istəklərini, təklif və tövsiyələrini, dövlətimizin daxili və xarici siyasəti ilə bağlı fikirlərini sərbəst, səlis və aydın şəkildə, məzmunlu söyləməyi öyrənməlidirlər. Məhz bu istəyi reallaşdırmaq məqsədilə də orta məktəbin "Azərbaycan dili" proqramına "Nitq mədəniyyəti" və "Rabitəli nitqin inkişafı" bölmələri daxil edilmişdir. Orta məktəb kursunun davamı kimi tələbələr nitq mədəniyyəti və düzgün nitq anlayışlarının mahiyyətini anlamaqla ədəbi dilin normalarını nitqdə saxlamağı, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması qaydasını, yazılı nitqdə orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını gözləməyi, sintaktik konstruksiyalardan istifadə etməyi, sözlərin mənə tutumuna görə yerli-yerində işlədilməsi məsələlərini mənimsəməlidirlər. Onlar adi danışq və publisistik üslublarda yazılı və şifahi mətnlər tərtib etməyi, təsviri və nəqli xarakterli materialların ifadəliliyini yüksəltməyi, bu üslublara uyğun dil vasitələrindən bacarıqla yararlanmağı öyrənməlidirlər. Əlbəttə, bunun üçün onlar dərin biliyə, hərtərəfli məlumatla sahib olmaqla bu bilik və məlumatları rəvan, aydın, dəqiq, düzgün danışmağı və yazmağı bacarmalıdırlar.

Gənclərimiz gözəl danışib-yazmaq qabiliyyətinə yiyələnməklə yüksək milli-mənəvi keyfiyyətlər nəticəsində mədəni nitqin gözəlliyi, zənginliyi və düzgünlüyünü mənimsəyə bilirlər.

2009-2010-cu dər ilindən Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında seçmə fənn kimi "Nitq mədəniyyəti" tədris olunur. Fənnin öyrənilməsinə bir semestr ərzində 45 saat vaxt ayrılmışdır. Fənnin tədrisində məqsəd tələbələrə öz fikirlərini yazılı və şifahi formada düzgün, aydın, səlis, canlı və anlaşılıqlı bir şəkildə çatdırma bacarığı və vərdişlərinin yaradılmasına yardımçı olmaqdır.

Hazırladığımız "Nitq mədəniyyəti" adlı bu dər vəsaiti indiyə qədər respublikamızda yazılmış dərlik və tədris vəsaitlərində istifadə edilmiş metod və üsullara əsaslanır. Həcminə görə böyük olmayan bu vəsait Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsaitdə nitq mədəniyyəti anlayışı, onun mövzusu, məqsəd və vəzifələri, başqa elmlərlə əlaqəsi, nitqin səciyyəvi cəhətləri, nitqin növləri, mədəni və qeyri-mədəni formaları, nitqin daxili və xarici keyfiyyətləri, ədəbi dilin normaları, nitqin üslubları, danışmaq etikası və nitq etikətləri kimi başlıqlar altında qısaca şərh olunmuş, hər mövzudan sonra sual və tapşırıqlar, praktik çalışmalar verilmişdir. Fənnin tədrisi prosesində tələbələrə nitq mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri haqqında yığcam məlumat verilməklə mədəni nitqə yiyələnməyin üsul və vasitələri izaha cəlb olunmuş, onların düzgün və səmərəli istifadə yolları işıqlandırılmışdır.

Müəllif

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MÖVZUSU, MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Nitq mədəniyyəti geniş anlayış olub insan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. "Mədəniyyət" sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir, "şəhər" mənasında olan "mədinə" sözündəndir. "Mədəni" sözü də "şəhərli" mənasındadır. Əvvəllər "mədəni" anlayışı şəhərdən uzaqda yaşayan, hərə-kəti, davranışı, eləcə də danışığı, nitq qabiliyyəti hələ formalaşmış müəyyən ölçüyə, əndazəyə uyğun olmayan insanlara qarşı, şəhərdə yaşayanların danışığı bədəvilərin, ucqarlarda yaşayanların nitqinə qarşı qoyulurdu. Deməli, uzun əsrlərdən bəri birgə yaşayış nəticəsində şəhərdə yaşayanların - şəhər adamlarının hərə-kəti, davranışı, danışığı həyat şəraitinə uyğun olaraq daha sürətlə formalaşmış ucqarlarda yaşayanlara nisbətən mədəni hesab olunmuşdur.

İndi mədəniyyət mədəniyyətsizliyə qarşı deyil, daha mədəni, xalqın kişili, qadın, böyüklü, kiçikli, savadlı, savadsız olmasına baxmayaraq hamıya - həm şəhərdə, həm də kənddə yaşayan bütün adamlara, ictimai və mənəvi həyatda, birgə yaşayışda özünü nümunəvi göstərənlərin hamısına aiddir. Ona görə də "mədəni" sözü indi: a) mədəniyyətə çox inkişaf etmiş, mədəniyyətin yüksək pilləsində olan; b) cəmiyyətdə özünü aparma üsullarına, ədəb qaydalarına yaxşı bələd olan; tərbiyəli; c) mədəniyyətlə bağlı olan mənalarında işlənir. "Mədəniyyət" sözü isə: - 1) insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu; 2) hər hansı xalqın müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi; təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin hər hansı birisinin inkişaf səviyyəsi; 3) savadlılıq, elmlilik, biliklilik, cəmiyyətdə özünü apara bilmə; tərbiyəlilik; mədəni adamın tələbatına uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu (3. səh 282-283) mənalarını əhatə edir.

İndi təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafı, mətbuatın, radio-televiziyanın ölkəmizin arandlı, dağlı bütün kənd, qəsəbə və şə-

hərlərində xalqın gündəlik həyatına, məişətinə daxil olması nəticəsində nəinki ədəbi dilimiz, eləcə də danışiq dilimiz kütləviləşmiş, bütün respublikamızda hamının eyni dərəcədə başa düşdüüyü, anladığı rəvan, gözəl, səlis dilə çevrilmişdir.

Nitq mədəniyyəti terminini, ümumiyyətlə, **mədəniyyət** sözü ilə qarışdırmaq olmaz. İnsanlar mədəniyyət dedikdə, əsasən, təlim-tədris ocaqlarını, məktəb, klub, kitabxana, kino-teatrları, tamaşa salonlarını, tarix-ölkəşünaslıq muzeylərini, **mədəni** sözünü isə təhsilli, tərbiyəli anlamında başa düşürlər.

Mədəniyyət sözü həyatımıza dərinədən sirayət etmiş, insanın həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən çox işlək anlayış olmuşdur: müəllim mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, səhnə mədəniyyəti, oxu mədəniyyəti, qulaq asma, dinləmə mədəniyyəti və s; şəhər mədəniyyəti, kənd mədəniyyəti daha geniş mənada götürülərək konkret yerin - ölkə və ya qitənin adı ilə - Avropa mədəniyyəti, Amerika mədəniyyəti, Şərqi mədəniyyəti, Çin mədəniyyəti və s. deyilir, millətlə bağlı olaraq alman mədəniyyəti, fransız mədəniyyəti, türk mədəniyyəti anlayışları da mövcuddur.

Bu söylədiyimiz anlayışlar arasında **danışıq mədəniyyəti** ifadəsi özünəməxsus yer tutur. Danışıq mədəniyyəti bilavasitə insanla bağlı olduğu üçün yuxarıda sadalanan müəllim mədəniyyəti, şagird, tələbə, sürücü, satıcı və başqa peşə-sənət sahələri ilə bağlı insanların ədəb-ərkan, qanacaq, əxlaq normaları daxil olmaqla danışığı nəzərdə tutulur, çünki hər bir insan kiçik yaşlarından başlamış dili söz tutana qədər danışır, yazır, nitq söyləyir, çıxış edir. O öz danışıq tərzini təkmilləşdirir, nitqini həyatdan, cəmiyyətdən gələn yeni-yeni sözlər hesabına zənginləşdirir, başqalarından daha yaxşı danışmağa, nitqini eyni dərəcədə gözəl, ifadəli, rəvan çatdırmağa çalışır. Danışıq vərdişləri formalaşmış təkmilləşdikcə insanın söz ehtiyatı, dilinin lüğət tərkibi artdıqca, müxtəlif yaş və peşə sahibləri ilə ünsiyyət saxladıqca, özü üçün daha rəvan, səlis, düzgün, dəqiq danışanları nümunə götürərək, qəzetlərdən, jurnallardan, kitablar-

dan oxuduğu və ya eşitdiyi nitq nümunələri ilə tanış olduqca, radio-televiziya verilişlərinə diqqətlə və maraqla qulaq asdıqca, dilimizin daxili quruluşuna, onun incəliklərinə bələdləşdikcə, o da öz fikirlərini daha gözəl ifadə etməli olur. Deməli, insan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi təzahür tapır. Hər bir insan elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu nəinki başa düşməli, həm də onun danışığına həvəslə qulaq asmalı, ondan həzz almalıdırlar. O, bu hal vərdişə çevriləndən, danışığının arzu olduğunu eşidib biləndən sonra nitqinin mənalı və məzmunlu olmasına daha diqqətli olacaqdır. Doğrudur, bu heç də asan başa gəlmir, hamıda yaxşı alınmır, bunun üçün böyüklə böyük, kiçiklə kiçik dilində danışmaq, nə barədə, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışdığını bilmək və bunları mütləq nəzərə almaq vacibdir. Bu, nitq mədəniyyətinin əsas şərtidir.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinləndən bələdlə, onun fonetik, leksik-semantik, frazeoloji və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək zəruridir. Söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin məna çalarlarını nitqində düzgün əlaqələndirməyi bacaran, geniş erudisiyalı insan öz fikrini çətinlik çəkmədən məntiqi cəhətdən ifadə etmək qabiliyyətində olur.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitq mədəniyyəti fənninin məqsədi nədir?
2. "Mədəniyyət" sözü hansı dildən alınmışdır və mənası nədir?
3. Mədəniyyət və nitq mədəniyyəti terminlərini izah edin.
4. Nitq mədəniyyətinin əsas şərti nədir?
5. Düzgün nitq nədir? Hansı nitq forması düzgün hesab olunur?
6. Hansı şəxs öz fikrini elmi və məntiqi cəhətdən düzgün qura bilir?
7. Dəqiq nitq dedikdə nə başa düşülür? Hansı adamın nitqi dəqiq olur?

Çalışma 1. Mətnə mədəniyyət sözünün işlənmə məqamlarına fikir verin:

Məktəb xalqın mənəvi beşiyidir. Məktəbdə təkcə yazıb-oxumağı, hesablamağı və müxtəlif elmlərin sirlərini öyrətmirlər, həmçinin birgə yaşayış qaydaları öyrədilir. Məktəbdə vətənin çoxəsrlik mədəniyyəti yaşayır. Müəllimlər şagirdlərə dönə-dönə xatırladırlar: - "Məktəbinizi və dövlətimizi sevin, elmlə və mədəniyyətli olaraq məmləkətimizi çiçəklənən bir dövlətə çevirək". Məktəb bizə təkcə təhsil yox, həm də tərbiyə verir, mədəniyyət aşılayır.

Məktəbdə müəllimlər və şagirdlərlə ünsiyyət saxlamaq hamıya sevinc və mənəvi zövq bəxş edir.

Hər bir dövlət üçün məktəb böyük rola malikdir. Savadlı insanlar olmadan elm və mədəniyyətin inkişafı qeyri-mümkündür.

İnsanın məktəbə, təhsilə, elmə münasibəti onun daxili mədəniyyətindən irəli gəlir, onun xeyirxahlığı, millətinə sayğısı, məhəbbəti təkcə davranışı və hərəkətlərində deyil, nitq qabiliyyətində, şüur və düşüncəsində də özünü göstərir. Məktəbə müqəddəs yer, elm məbədi kimi baxmaq, mənəviyyatımızı qurmaq, mədəniyyətimizi formalaşdırmaq və gələcək nəsillərə çatdırmaq hər bir insanın borcudur.

Çalışma 2. Sözlərdən istifadə edərək ədəbi dilin qrammatik normalarına uyğun cümlələr düzəldin:

1) Azərbaycan, qanlı, mübarizə, qurmaq, xalq, müstəqil, düşmən, müstəqil, qalib gəlmək, dövlət

2) hər, uğrunda, öz, müstəqillik, olmaq, bir, daima, xalq, hazır, mübarizə

3) millət, azadlıq, qazanmaq, etmək, bir, hər, öz, və, müdafiə, öz

Çalışma 3. Sözlərin aşağıdakı tələffüz formalarından hansının orfoepik normaya uyğun olduğunu müəyyənləşdirin:

ev/əv/öy, qədəş/kardeş/qardaş, geje/gecə, murtda/yumurtda/-yumurta, biznən/biziynən/bizimlə, daşdı/daşlı, qarannıq/qaranıx/ qarannıx/qaranlıq, qızlar/qızdar/qızzar, xəbərlər/xəberrər

Çalışma 4. Akademiyada bir tədbirin keçiriləcəyi haqqında **elan (bildiriş)** yazın. Elanın yazılma formasını qısaca qeyd edin.

Nitq mədəniyyətinin tarixindən

Nitq mədəniyyəti eramızdan əvvəl qədim Yunanıstan və Romada həm sənət, həm də elm kimi formalaşmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu yerlərdə natiqlik sənəti çox geniş yayılmış, istedadlı natiqlər xalqın böyük hörmət və məhəbbətini qazanmışdılar. Məhz onların hesabına, onların fəsahtli və bəlağətli (incə, aydın, gözəl) danışığı sayəsində Yunanıstan və Roma nitq mədəniyyəti elminin, natiqliyin vətəni hesab olunur.

Qədim Yunanıstanda məhkəmə iclasları, bayramlar, yas mərasimləri, idman yarışları - olimpiadalar, dostluq görüşləri açıq havada, çoxsaylı insanların əhatəsində keçirildiyindən xalqın hörmətini qazanmış natiqlər çıxış edərdilər. Çiçəklənmə dövrü keçirən yunan ədəbiyyatı (Ezopun təmsilləri, Esxilin safokları, Evripidin faciələri, lirik şeirləri, Aristofanın komediyaları, eyni zamanda, teatr tamaşaları, Herodotun tarixşünaslığa aid əsərləri və s.) bəlağətli nitqin meydana gəlməsinə böyük kömək göstərirdi. Burada 14 illik natiqlik məktəbləri (7 yaşdan 21 yaşadək) təşkil olunurdu. Belə məktəblərdə fəlsəfə, məntiq, dilçilik, ədəbiyyat, natiqlik sənəti öyrədilirdi. Sokrat (e.ə.469-399), Platon (Əflatun, e.ə.430-347), Aristotel (Ərəstun, e.ə. 384-322), Demosfen (e.ə.384-322) fəlsəfi və hümanitar elmlərin bu gün də öz qiymətini saxlayan sənət incilərini insanlığa bəxş etmişlər. Onlar natiqlik sənətini, onun nəzəriyyəsini, təlimini qurmuş və sistemini yaratmışlar.

Aristotel 20 il Platonun şagirdi olmuş, 343-335-ci illərdə Yunanıstanın hökmdarı olacaq İsgəndərin tərbiyəçisi işləmiş, məntiq, psixologiya, təbiətşünaslıq, etika, siyasət, tarix, poeziya və ritorikaya aid bir sıra qiymətli əsərlər yazmışdır. O, "Siyasət", "Poetika", "Məntiq", 3 kitabdan ibarət "Ritorika" əsərləri ilə

nitq mədəniyyətini elm səviyyəsinə yüksəltdi, insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərini üslub məsələləri ilə əlaqələndirmiş, natiqlik sənətinin əsaslarını vermiş, ritorikanın bütöv fundamental elmi sistemini yaratmışdır.

Nitq mədəniyyətinin mədəni nitq, tələffüz mədəniyyəti, söz mədəniyyəti, düzgün danışmaq və yazmaq sənəti, nitq vasitələrindən məqsəduyğun şəkildə, yerli-yerində, səmərəli istifadə mədəniyyəti olmasını Demosfen öz şəxsi həyatında, öz üzərində yerinə yetirdiyi gərgin əmək sayəsində sübut etmişdi. O dövrün tarixçi-filosoflarının yazdığına görə Demosfen öz üzərində gərgin çalışmaq əvəzinə məşhur natiq səviyyəsinə yüksəlmişdi. Yunan natiqlik məktəbinin parlaq ulduzu Demosfenin 61 nitqi, 56 çıxışı, 6 məktubu dünya natiqlik mədəniyyətinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur.

Natiqlik sənəti Yunanıstan mərhələsindən sonra Roma dövrünə qədər qoyur. Eramızdan əvvəlki son yüzillikdə Roma Yunanıstanı işğal etməklə Ellin mədəniyyətinə də yiyələndi. Hümanitar elmlər estafetini qəbul edən Romanın alim və ictimai xadimləri poetikanın, qrammatika və ritorikanın nəzəri problemlərini sistemləşdirdilər, natiqlik sənətinin sirlərini və onlara yiyələnmək yollarını bütün incəliklərinə qədər izah və şərh etdilər. Mark Tulli Siseron (e.ə.106-43), Yuli Sezar (e.ə.102-44), Mark Yuni Brut (e.ə. 85-43) kimi alim və ictimai xadimlər Roma natiqlik sənətini bütün dünyada şöhrətləndirmişlər.

Y. Sezar Romanın öz başçılığı altında elm qanunlarına uyğun dövlət olmasına çalışmış, müharibələrdə qanlar axıtmış və qalib gəlmişdi. Amansız diktator, "Hall müharibəsi haqqında qeydlər", "Vətəndaş müharibələri haqqında qeydlər" adlı elmi əsərlər müəllifi, Yuli təqvimini islahatını həyata keçirmiş dövlət xadimi, natiqlik üzrə məşhur mütəxəssis olmuşdur. Onun məhkəmədə vəkil kimi çıxışı stenoqramlaşdırılmış və indi də saxlanılmaqdadır.

Mark Yuni Brut demokratik fikirli ziyalı, siyasi xadim, natiqlik sənətinin sirlərini mükəmməl öyrənmiş görkəmli natiq ol-

muşdur. O, eyni zamanda Y.Sezara qarşı başlamış mübarizəyə başçılıq etmiş, diktator hökmdarın qətlə yetirilməsində şəxsən iştirak etmişdi. Senatın iclası zamanı Sezarın təkbaşına hakimiyyətinə qarşı çıxan senatorlar paltarlarının altında saxladıkları xəncərlə onu öldürmüşdülər. Sui-qəsdə Sezarın özünə dost hesab etdiyi Brut başçılıq etmişdi və Sezara vurulmuş 23 xəncər zərbəsindən biri də onun idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu hadisədən düz bir il sonra respublikaçılar dəstəsində mübarizə aparan Brut Sezarın bacısı nəvəsi və oğulluğa götürdüyü varisi Oktavyanın komandasına təslim olmamaq üçün özünü qılıncla öldürmüşdü.

Antik dövrün ən məşhur natiqi, yazıçı, vəkil, görkəmli siyasi xadim Mark Tulli Siseron iki suala cavab axtarırdı: 1) Kimə natiq demək olar? 2) Hər adam natiq ola bilərmi? Siseron natiqlik sənəti ilə bağlı "Natiqlik haqqında", "Brut, yaxud məşhur natiqlik haqqında" və "Natiq" traktlarını yazmış, natiqlik sənətinin tarixi, üslubiyyat və nitq mədəniyyəti məsələlərinin izahını vermişdir.

Roma natiqlik məktəbinin parlaq ulduzu Siseron natiqin qarşısında üç tələb qoyurdu: 1) Nitq öyrətməli, bilik verməlidir; 2) Nitq dinləyiciyə güclü təsir göstərməlidir; 3) Nitq söyləniləndə qulaq asana ləzzət verməlidir.

Siserona görə "Şairlər anadan şair doğulurlar, natiqlər isə həyatda yetişirlər". "Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər haqqında əzəmətlə, orta səviyyəli işlər barədə isə yuxarıdakılar arasında orta mövqe tutan bir üslubla danışmağı bacarsın" (16, səh.17) Siseronun başqa bir cümləsi isə aforizmə çevrilmişdir: "Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o, natiq deyil" (18, səh.187). Bu fikirdən belə məlum olur ki, Demosfen kimi zəhmətə qatlaşmayan, öz üzərində daima, günlərlə, saatlarla çalışmayan natiq olmaz. Natiq öz zəhməti ilə, elm və mədəniyyət məsələləri ilə bağlı kitablardan möhkəm bilik və məlumat toplamalıdır. O, həmişə nitqi gözəlləşdirən, onun təsir gücünü artıran, insanlara əsl insani keyfiyyətlər bəxş edən, onları kamil-

ləşməyə çağıran nümunəvi fikirləri öyrənməli, yaradıcılıq axtarırları ilə məşğul olmalıdır.

Yeni eraya həm Yunanıstanın, həm də Romanın ən məşhur natiqlərinin nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar fikirlərini ümumiləşdirib yekunlaşdıran M.F.Kvintilian (35-96-cı illər) olmuşdur. O, natiqlik sənətinin bütün incəliklərini özünün 12 kitabdan ibarət "Natiqin təhsili (formalaşması) haqqında" əsərində əks etdirmişdir. Kvintilian natiqlik sənətini beş hissəyə ayırır nitq üçün söz və ifadələrin seçilməsini yadda saxlanması və ifadəsini (yüksək, orta və aşağı üslubda) başlıca şərt kimi irəli sürürdü.

Sonrakı əsrlərdə Fransa, Almaniya, İtaliya, İngiltərə, İspaniya antik mədəniyyətin bütün növlərini Roma məktəbi vasitəsilə almışdılar. XII əsrdə İngiltərənin Oksford, XIII əsrdə Fransanın Sorbon universitetlərində natiqlik sənətinə aid mühazirələr oxunurdu.

Şərq ölkələrində - Assuriya, Babilistan, Çin, Ərəbistan, Hindistan və Misirdə natiqlik sənəti çox inkişaf etmiş, istedadlı natiqlər xalqın hörmət və məhəbbətini qazanmışlar. VII əsrdə İslam dininin meydana gəlməsi ərəb mədəniyyətinin inkişafında xüsusi mərhələ olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatı, ərəb musiqisi, ərəb elmi misli görünməmiş dərəcədə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Məhəmməd Peyğəmbər (570-632) görkəmli natiq kimi Allahdan gələn vəhyləri (qeybdən gələn nidaları -cümlələri), məscidlərdə oxuduğu xütbələrlə adamlara çatdırır, onları qan qohumluğu ilə deyil, dini inanc əsasında birləşməyə, bir olan Allaha ibadət etməyə, möminliyə çağırırdı. Məhəmməd Peyğəmbər (ə.s.) 616-cı ildə İslam (itaətmə) dinini yaradaraq güclü bir natiq kimi müsəlmanları (İslam dininə inananları) Allahın kəlamlarına, Qurani-Kərimin hökmlərinə, şəriət qanunlarına tapınmağa dəvət edirdi.

VII əsrin axırlarında Əl Fərabinin ərəb poeziyası üçün tərtib etdiyi ritmik-melodik modellərlə "Qurani-Kərim" ayələrinin xüsusi avazla oxunması hesabına ərəb natiqlik sənəti daha da inkişaf etməyə başladı. Xüsusən, İslamın böyük ideoloqu, Peyğəmbər

bərin əmisi oğlu və kürəkəni Həzrət İmam Əli şəriət haqqında xütbələri ilə özünü mahir bir natiq kimi tanıtmış, 656-661-ci illərdə müsəlman dövlətinin başçısı olduğu dövrdə İslam dininə böyük şöhrət gətirmişdi. Onun nəsihət və kəlamları indi də bütün dünyada məşhur olan "Nəhcül Bəlağə" adlı kitabda toplanmışdır.

XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda natiqlik sənəti inkişaf etməyə başlamışdı. Azəri-türk dilində olmasa da, görkəmli söz ustaları-şairlər fars dilində söz, kəlam, dil haqqında, danışığa, natiqliyə xüsusi yer ayırır, fəzilət sahiblərinin məntiqli çıxışlarını nümunə kimi təqdim edirdilər. Bu sənətkarların cərgəsində Nizamül-Mülk (1017-1092) və Xacə Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) xüsusi yeri vardır.

Nizamül-Mülk səlcuq sarayında əvvəlcə Alp Arslanın, sonra Məlik şahın vəziri olmuş, söz-kəlam-dil haqqında öz tövsiyə və məsləhətlərini "Siyasətnamə" əsərində toplamışdır.

Nəsirəddin Tusi XIII əsrin böyük mütəfəkkiri, filosofu, riyaziyyatçısı kimi Şərqdə özünə böyük şöhrət qazandırmışdı. O, binom düsturunun həllini Nyutondan, maddə çəkisinin saxlanması qanununu isə M.Lomonosovdan çox-çox əvvəl kəşf etmiş, bir sıra astronomik tapıntıların müəllifi olmuşdur. N.Tusi əxlaqa və natiqlik sənətinə aid "Əxlaqi-Nasiri" əsərində natiqə, natiqin nitqinə belə tələblər qoyurdu: "Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının danışdığı hekayət və rəvayəti bilirsə bunu üzə vurmamalı və onun danışib qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda başqalarını qabaqlayıb tələsik irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir... Böyüklərlə danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkədən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, qısa və yığcam danışmalıdır" (14, səh.182)

Klassik Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli söz, kəlam haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, natiqlik sənətinin bir sıra məsələlərinə münasibət bildirmişlər:

İ.Nəsimi məharətli natiq kimi hürufilik təriqəti ideyasını təbliğ etmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdə kütlələr qarşısında etdiyi çıxışlarında natiqlik məharəti, nitq kamilliyi, nitqin təsir qüvvəsi, nitqdə forma və məzmun vəhdətinin gözlənilməsi haqqında fikir və mülahizələr söyləmiş, söz sənətinə yüksək qiymət vermişdir:

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün,
Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış şair, rəssam, musiqişünas, xəttat, nəqqaş, maarifçi-pedaqoq M.M.Nəvvabın danışıq mədəniyyəti haqqında bir sıra maraqlı fikirləri, nəsihətləri vardır. O, "Nəsihətnamə" əsərində (beş yüz nəsihət) yazmışdır: "Bacardıqca qısa və mənalı danış, əks halda, danışmasan yaxşıdır; sözü deyən vaxt fikrini düzgün ifadə et; bişirilməmiş söz danışma; Danışarkən özündən çıxma; sözü çox uzadıb təkrar etmə ki, avamlığa dəlalət edər; Səndən bir söz soruşmasalar demə; O adam ki, sənin nəsihətini eşitmir, nəsihət etmə; Məclisdə öz qədərindən artıq danışma, yoldaşlara da firsət ver; Məclis əhli xahiş etsə, danışa bilərsən"

Sual və tapşırıqlar

1. Yunan natiqlik sənətinin baniləri kimlərdir?
2. Aristotelin hansı əsərləri vardır və bu əsərlərdə o, hansı məsələlərin həllini verməyə çalışmışdır?
3. Roma natiqlik sənətinin nümayəndələri kimlərdir?
4. Siseronun nitq mədəniyyəti məsələləri ilə bağlı fikirlərindən misal göstərin.
5. Savadlı yazmaq şifahi, yoxsa yazılı nitq mədəniyyəti ilə bağlıdır?

6. Şərq natiqlik sənəti və Məhəmməd Peyğəmbər

7. Nəsrəddin Tusinin əxlaqa və natiqlik sənətinə aid əsərinin adı nədir? Bu əsərdəki nəsihətlərdən ən çox yadınızda qalanlarını deyən və fikrinizi bildirin.

Çalışma 5. Mətni oxuyun, yunan və Roma natiqlik sənəti bənilərinin idmana olan münasibətini fiziki mədəniyyətlə əlaqələndirin:

Bizim eradan əvvəl 776-cı ildə Qədim Yunanıstanda idman yarışları - Olimpiya oyunları keçirilməyə başlamışdır. Yunanlar arasında böyük marağa səbəb olmuş bu yarışlar dörd ildən bir, qədim yunanların "Olimpiya tanrısı" adlandırdıqları Zevsin şəninə keçirilirdi.

Yunanıstan və Romanın böyük mütəfəkkirlərindən olan Sokrat, Platon (Əflatun), Demosfer, Siseron qocalana qədər gimnastika ilə məşğul olmuşlar. Bu, onlara uzun müddət məhsuldar fəaliyyət göstəməyə köməklik göstərirdi. Böyük riyaziyyatçı Pifaqor idmanla məşğul olaraq güclü atletə çevrilmişdi və Olimpiya oyunlarında iştirak edərək onun qalibi olmuşdu, buna görə ona sağlığında heykəl ucaltmışdılar. Müdrik Sokrat idmanla bədənini möhkəmləndərək, qışda qarda ayaqyalın gəzirdi. Onun bir kəlamı indi də işlədilir: "Sağlam yoxsul xəstə padşahdan xoşbəxtədir"

Olimpiya oyunlarının qalibləri zeytun (dəfnə) ağacından düzəldilmiş tacla təltif edilir, onların şərəfinə dövlətinin bayrağı qaldırılır və dövlət himni səsləndirilirdi.

İdman millətin sağlamlığıdır, sağlamlıq isə insana verilən ən böyük nemətdir. Millətimizin güclü, sağlam və məğlubedilməz olması üçün gənclərimizin fiziki cəhətdən hazırlıqlı olması çox vacibdir.

Çalışma 6. Tərcümeyi-halınızı öz dialektinizə (şivənizə) uyğun yazın, ədəbi dillə dialektiniz arasındakı konkret fərqləri göstərin.

Çalışma 7. Ədəbi dilimizdə işlənməyən, lakin dialektiniz (şivəniz) üçün xarakterik olan bir neçə söz yazın, sonra onların fo-

netik, yaxud leksik cəhətdən fərqli olduğunu ədəbi dildəki qarşılığı ilə müəyyənləşdirin.

Çalışma 8. Bir tələbənin müəyyən səbəblə əlaqədar Akademiya xaric olunması haqqında rektorun adından **əmr** hazırlayın. Əmrin yazılma formasını qısaca qeyd edin.

DİL, NİTQ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Dilimizin fonetik, leksik və qrammatik qaydalarının dərinədən öyrənilməsi onların yazılı və şifahi nitqə düzgün tətbiq edilməsini zəruriləşdirir. Lakin savadlı nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün ilk növbədə dilin lüğət tərkibinə dərinədən bələdlilik əsas şərtidir. Uşaqlıq illərini xatırlayın. Az söz ehtiyatına malik üç yaşlı uşaq 2-3 sözdən ibarət cümlələr qura bilir. 4-5 yaşda o, müxtəsər və sadə cümlələrə üstünlük verir. Məktəb illəri uşağın söz ehtiyatını ildən-ilə artırdığı kimi, onun cümlə tiplərinin sayını artırır, mürəkkəb cümlələrin və cümlə konstruksiyalarının rəngarəngliyini də təkmilləşdirir. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin, sözlərin leksik və məcazi mənalarını nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran və dilimizin qrammatik quruluşuna bələd olan, ədəbiyyat əsas olmaqla digər fənlərdən də fəal yararlanan, ilk növbədə, müəllimlər olmaqla böyüklərin danışığı, radio-televiziya verilişlərini diqqətlə izləyənlərin danışığı məntiqliyi, düzgünlüyü və rəvanlığı ilə, sərbəst ifadə olunması ilə diqqəti cəlb edir. Deməli, nitqin dəqiqliyi və anlaşıqlığı, fikrin ardıcılığı və məntiqliyi, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi bir daha göstərir ki, nitq dilin əməli fəaliyyət formasıdır.

Azərbaycanın şair və mütəfəkkirləri nitqin gözəlliyi, təmizliyi, təsirliliyi və s. kimi cəhətlərindən min ildən bəri bəhs etsələr də, nitq mədəniyyəti dilçilik fənni kimi respublikamızda XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Keçən əsrin 70-ci

illərində Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu nəzdində nitq mədəniyyəti şöbəsi fəaliyyətə başlamış, nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr edilmiş kitablar (Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1981; Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998; Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 1999; Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları. Bakı, 2001; Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2008; Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009.) nəşr olunmuş, 80-ci illərdən isə bəzi ali məktəblərdə tədris planına daxil edilmişdir.

Nitq mədəniyyəti adı altında düzgün və aydın danışmaq yazmaq sənəti, nitqdə müxtəlif dil vasitələrindən məqamında, eyni zamanda məqsəduyğun şəkildə istifadə olunması, nitqin aydınlığı, təmizliyi, münasibliyi, imkan daxilində ifadəliliyi, sözlərin ədəbi dilin orfoepiya qaydalarına uyğunluğu nəzərdə tutulur. Deməli, dilin lüğət tərkibinə dərinədən bələd olmaqla onun fonetik və leksik sisteminə, eləcə də qrammatik quruluşuna aid olan müəyyən olmuş normalara yiyələnmək və gündəlik ünsiyyətdə ondan faydalanmaq nitq mədəniyyətidir.

Qrammatik və məntiqi cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələrdə ədəbi dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarının praktik şəkildə tətbiq olunması, vurğu və intonasianın gözlənilməsi bacarığı nitqin normativliyini şərtləndirir. Dilçilər nitq mədəniyyəti fənninin **məqsədini** ədəbi dil normalarının danışmaq dilinə tətbiq olunmaqdan, ədəbi dil normaları haqqında sistemli bilik verməkdən, nitq üslublarının işlədilmə səviyyəsini gözləməkdən, mədəni nitqin məziyyətlərini mənimsəməkdən, yazılı və şifahi nitqə aid normaların bir-birinə təsirini öyrənməkdən ibarət hesab edirlər. Nitq mədəniyyətinə verilən **tələblər** isə aşağıdakı şəkildə sadalanır: 1) Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət göstərməlidir; 2) Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri cümlə və abzaslar arasındakı ardıcılığı təmin etməli-

dir; 3) Natiq auditoriyanın səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini nəzərə almalı, faktların anlaşılıqlı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət verməlidir; 4) Nitqin həyat hadisələrini yanlış əks etdirməsinə, faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verməməlidir; 5) Nitqin emosionallığı, ekspressivliyi unudulmamalıdır (18, səh.14)

Nitq mədəniyyətini mədəni nitq və dil mədəniyyəti anlayışlarından fərqləndirmək lazımdır. Dildən nitqdə, ünsiyyətdə istifadə olunur. Nitq mədəniyyətində dil və nitq münasibətləri bacarıqla həyata keçirilir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı və formalaşması ədəbi dilin düzgünlüyü və üslub aydınlığı ilə əlaqəlidir. Nitq mədəniyyəti ədəbi dil normalarının toplusu olub, onların qanunauyğunluğu, formalaşması və onlara yiyələnmək haqqında elmdir.

Nitq mədəniyyəti xalqın mədəni səviyyəsi ilə ölçülür. Məlumdur ki, mədəni səviyyə xalqın bütün təbəqələrinin öz ana dilini bilməsi, ona qayğı göstərməsi, onu sevməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyu böyük yadelli xalqların himayəsi altında olmuşdur.

Azərbaycan dili XVI əsrin əvvəllərində (1501-ci ildən) Səfəvilər hakimiyyəti zamanı Şah İsmayıl Xətəinin 25 illik şahlığı dövrünü, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq tarixini nəzərə almasaq dövlət səviyyəsinə yaxınlaşsa da xalqımız ərəb, fars və rus hökumranlığı altında yaşadığına görə tam dövlət dili olmamışdır. Dilimiz ədəbi bədii, ailə-məişət və danışiq üslubları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmiş, öz arzu və istəklərini, qəlb dünyasından tutmuş adı məişət qayğılarına qədər bu dildə ifadə etsə də, elmi üslubda, "Əkinçi" qəzetinin nəşrə başlamasına və milli teatrın meydana gəlməsinə qədər publisistik, rəsmi-kargüzarlıq və natiqlik üslublarında öz sözü-nü deyə bilmirdi. Milli teatrın, çoxsaylı və çoxtirajlı qəzet və jurnalların nəşri, 1905-ci il rus inqilabi, Bakının elm, incəsənət və sənaye mərkəzinə çevrilməsi hesabına milli dilimiz sürətlə inkişaf etməyə, 1905-ci ildən orta məktəblərdə müstəqil fənn

kimi tədris olunmağa başlamış, 1920-ci ildən isə dövlət dili elan edilmişdi. Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasında da dövlət dili haqqında maddə nəzərdə tutulmuş, lakin təsbit olunması “yaddan çıxmışdı”. Yalnız 1956-cı ildə Azərbaycan Ali Sovetinin qərarı ilə 1937-ci il Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə yazıldı. 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada da bu maddə öz əksini tapdı. Lakin konstitusiya aktlarında **Azərbaycan dilinin dövlət dili hüququ** qeyd edilməsinə baxmayaraq onun bu hüququ tam mənası ilə təmin olunmurdu. Mətbuatda, radio-televiziyaya verilişlərində, təlim-tədrisdə bu dilə geniş yer ayrılsa da, Moskvaya, Sovet dövləti və Kommunist partiyası rəhbərliyinə xoş gəlsin deyə respublikamızda rəsmi dairələrdə, təşkilatlarda, dövlət idarələrində ana dilimiz işlədilmirdi, yazışmalar, rəsmi-kargüzarlıq sənədləri bu dildə aparılmırdı, ona sayğısızlıq vardı. Sovet hakimiyyəti illərində partiya və dövlət məclislərində, iclaslarda, qurultay, plenum, konfrans, simpozium və sessiyalarda rəsmi sənədlər, mühazirə, məruzə və çıxışlar rus dilində aparılırdı. VII-XVIII əsrlər arasında yazılmış elmi əsərlər ərəb-fars dillərində idi, bu dillər eyni zamanda dövlət və tədris dili idi. XIX-XX əsrlərdə isə bu missiyanı artıq rus dili oynayırdı. 1920-1991-ci illərdə rus dilinin SSRİ-də rəsmi dil kimi qəbul edilməsi nəticəsində rus dili aparıcı dil, milli dillər isə ikinci dərəcəli dil kimi fəaliyyət göstərirdi. Deməli, Azərbaycanda da Azərbaycan dili məişət dili kimi işlədilirdi. Çox şükürlər olsun ki, respublikamız müstəqillik qazanandan, 1995-ci il noyabrın 12-də isə xalqımız referendum yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını qəbul edəndən sonra Azərbaycan dili, sözün həqiqi mənasında rəsmi dövlət dili oldu. Burada yazılmışdır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir. Dövlət dilini bilmək hər bir Azərbaycan Respublikası vətəndaşının borcudur". İndi Azərbaycan dili dövlət dili kimi ölkəmizin siyasi, ictimai, iqtisadi,

elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində işlədilir. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilir.

Azərbaycan dili dövlət statusu alandan sonra dil üslubları da işlənmə genişliyi qazandı, bədii və məişət üslubları ilə yanaşı elmi, publisistik və rəsmi-kargüzarlıq üslubları da tam hüquqlu dil üslubları kimi inkişafının yüksək səviyyəsinə doğru qalmaqdadır. Dilsiz nitq, nitqsiz mədəniyyətin olmadığına nəzərə alsaq, nitq mədəniyyəti də bu axına qoşulmuşdur. Nitq mədəniyyəti 1920-1960-cı illərdə ən çox dil mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti terminləri ilə verilirdisə, 1960-cı ildən sonra nitq mədəniyyəti artıq dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır, 1978-1992-ci illərdə "Nitq mədəniyyəti məsələləri" adlı məcmuələr nəşr etdirilir. Hazırda X sinfin Azərbaycan dili dərslərində nitq mədəniyyətinə xüsusi bölmə ayrılmışdır.

Elmi-texniki inqilabın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində və yeni insan tərbiyəsi kimi çox mühüm işdə normallaşdırılmış dil quruculuğunun, yəni nitq mədəniyyətinin durmadan yüksəlməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Xalqımız sözü, gözəl nitqi, xüsusən də danışığı həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. "Xoş söz könül açar, ucuz söz qan qaraldar", el arasında sözünün yerini bilənə, gözəl danışana "Dilinə qurban", "Özünə də qurban, sözünə də", yersiz danışana, məqamını gözləməyə "Əvvəl düşün, sonra danış", "Dilin qurusun", "Nə özünü bilir, nə sözünü", "Sözünü yeyəsən", "Ağzının qaytanı yoxdur", "Ağzından qan iyi gəlir" - demişlər. Bir bəyattı "Məclisdə məqam gözlə, Hər sözün öz yeri var" - deyə sözün məqamını gözləmək tövsiyəsi verilir. Belə yanaşmaya atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlərdə də rast gəlirik: "Dadlı söz dost qazandırar, acı söz düşmən", "Danışan dağı aşar, danışmayan yolu çəşar", "İki dinlə, bir söylə", "Sözü əvvəl ağzında bişir, sonra düşür". Bütün bunlar Azərbaycan türklərinin - biz azərbaycanlıların qədim zamanlardan sözə, sözün ecazkar qüvvəsinə, nitqə, danışığ qabiliyyətinə münasibətini göstərir.

Nitq mədəniyyəti nitq anlayışı ilə paralel işlənsə də, onlar eyni məzmununda deyildir. Ümumxalq səciyyəsi daşıyan dil və nitq xalq mədəniyyətinin tərkib hissələridir. Xalqın mədəni inkişafı dildə daima yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Mətbuatın, radio, televiziya verilişlərinin kütləviləşməsi xalqın nitq mədəniyyətinin yüksəlməsinə güclü təsir göstərir. Yeni-yeni söz və terminlərin, xüsusən alınma sözlərin hesabına dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir. Bu sahədə elmi-texniki və idman terminləri çoxluq təşkil edir. İnsanların ümumi mədəni səviyyəsinin inkişafı hesabına ədəbi dillə xalq danışığı dili arasında yaxınlaşma sürətlənir və bu prosesin nəticəsi olaraq xalqın nitq mədəniyyəti səlisləşir, nitq forması kimi elmi-kütləvi üslub formalaşır.

Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Dilsiz nitq yoxdur. İnsan öz dünyagörüşü və savad dərəcəsindən asılı olaraq dilə şüurlu münasibət göstərərək onun hazır modellərindən məqsədəuyğun istifadə nəticəsində öz nitqini qurur. Deməli, nitq yalnız dilin ifadə imkanları əsasında meydana gəlir.

Dilin və nitqin quruluşuna eyni meyarla yanaşmaq olmaz. Dilin quruluşu onun böyük vahidi cümlədə öz əksini tapır, həm də o, danışanın ifadəsindən, fərdi zövqündən tam asılı deyildir. Nitqin quruluşu isə cümlədən başlanır, cümlələr silsiləsini, abzasları, bütövlükdə fikrin tamamlanmasını bildirən mətni əhatə edir. Deməli, dil sisteminin ən böyük vahidi nitq sisteminin ən kiçik vahidinə çevrilir. Nitqin quruluşu danışanın təhsil səviyyəsi, dünyagörüşü, fərdi zövqü və s. amillərlə bağlıdır.

Nitqin formalaşma kommunikativ funksiya daşımada bir sıra fizioloji, psixoloji və ictimai amillər iştirak edir. Dilin nitqə çevrilməsi çox mürəkkəb bir proses olub insanın sosial həyatla, onun fiziologiyası və psixologiyası ilə əlaqədardır. Bunların qarşılıqlı əlaqəsi əsasında nitq axını fəaliyyətə başlayır. Hiss üzvləri, xüsusən, eşitmə, görmə orqanları, danışığı üzvləri, xüsusən səs aparatı və şüurun akkumulyatoru rolunu oynayan baş-beyin normal inkişaf etməmişsə, dinləyib anlama, danışma, oxu və yazı formalarında mütləq qüsurlar meydana çıxacaqdır. Əgər in-

san hər hansı bir dildə danışib yazırsa, obyektiv və subyektiv tələbləri nəzərə alaraq onun bu dildən istifadə etmə üsulu nitq fəaliyyətini təşkil edir. "Nitq, şəxsin müəyyən kollektiv üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya (məlumat, xəbər) mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı nitq informasiyanın qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir" (M.Məhərrəmov. Psixologiya. Bakı, 1968, səh.110).

Dil və nitq anlayışları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub birini tamamlasa da, onların tətbiq olunma sahələri fərqlidir. Dil mədəniyyəti anlayışı altında hər xalqın öz dilində fikirlərini ifadə edə bilməsi nəzərdə tutulur. Hər dilin özünəməxsus fonemlər sistemi, zəngin lüğət tərkibi, sabit qrammatik quruluşu və yazı sistemi vardır. Dil dəyişən, inkişaf edən ictimai hadisədir, dil mədəniyyəti də ona uyğundur, dəyişkəndir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqəli dil yeni yaranan söz və terminlər hesabına zənginləşir. Dil ictimai həyatda qazanılmış bilik və məlumatların söz və cümlələrlə ifadəsi, fikir mübadiləsinin ən ümdə vasitəsidir. Dilin bu xüsusiyyətini XVI əsrdə yaşamış italyan yazıçısı Makiavelli - "Dil insana öz fikirlərini açıq bildirmək üçün yox, gizlətmək üçün verilmişdir" - ifadə edirdi, məşhur natiq Taleyran da elə o formada - "Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür" - deyirdi. İmam Həzrət Əli söyləyib: "İnsan öz dilinin altında gizlənidir, danışmayınca onun ağıllı və ya ağılsız olması bilinmir". Xalqımız haqlı olaraq deyir: "Dil insanın özüdür".

Dil öz daxili qanunları ilə tənzimlənir, yeni milli sintaktik konstruksiyalar yaranır, köhnə ünsürlər, elementlər, formalar dilin passiv fonduna keçir, ya da dildən çıxır. Obyektiv aləmdə, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilə təsir göstərir. Dilin vəzifəsi yalnız fikir mübadiləsi aparmaq, informasiyanı ötürmək və qəbul etmək, ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. Dil olmasa idi, bəşəriyyətin mənəvi ruhu sayılan yazılı və şifahi ədəbiyyat xə-

zinəsi, bütün dünyəvi və dini əsərlər yaranmaz, təbiətin sirləri hər xalqda, hər əsrdə yenidən tədqiq olunardı, inkişaf yerində sayardı, bütün bəşəriyyətin ixtiyarına verilməzdi. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq demək olar ki, dil təbiətinə görə bəşəri, yalnız xidmətinə görə millidir.

Fikir nitqlə ifadə olunur, nitqdə formalaşır. Dil və nitq arasında əlaqə obyektiv zərurətdir, çünki dil öz varlığını nitqdə, nitq isə öz mənbəyini dildə tapır. Nitq prosesi olmazsa dil, dil olmazsa nitq prosesi təzahür edə bilməz. Nitq dilin inkişafı üçün şərait yaradır. Dilin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda baş verən yeniləşmə nitqdə özünü göstərir. Nitqdə baş verən dəyişikliklər dildəki köhnə sxemləri, modelləri yeniləşdirir və bu yeniliklər dildə öz əksini tapır. Nitq bir şəxs tərəfindən söylənilir, başqaları tərəfindən dinlənilir. Nitq prosesində hər kəs özü bacardığı şəkildə danışır, yazır. Axı nitqin funksiyası ünsiyyət yaratmaq, məlumat çatdırmaq, həmsöhbət tapmaqdır. Nitq də yalnız dil vasitəsilə ünsiyyətə xidmət edir.

Görkəmli Azərbaycan yazıçıları nitq və dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Şah İsmayıl Xətai yazmışdır:

*Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.
Söz vardır ağulu aşı,
Bal ilən edər yağ bir söz.*

M.Füzuli sözü, nitq qabiliyyətini insana verilmiş misilsiz sərvət adlandırmışdır. O, "Ənisül-qəlb" əsərində yazır ki, insanı onun dili ilə fərqləndirirlər. Nitqlə təfəkkür arasında sıx əlaqə görün, nitqi insanın şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi sayan şair dilin ictimai mahiyyəti barədəki fikrini bir beytdə belə ümumiləşdirir:

*Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, amma özü insan olmaz.*

XX əsrin əvvəllərində görkəmli maarifpərvər, tənqidçi, Azərbaycanca ilk seminariyanın təsisçisi və yaradıcısı **Firidun bəy Köçərli** ana dilimiz haqqında yazırdı: "Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsinədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur" (Firidun bəy Köçərli. "Ana dili" məqaləsi). Bütün bu deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, dil və nitq bir-biri ilə dialektik vəhdətdə olub bir-birini tamamlasa da, aralarında müəyyən fərqlər də vardır: 1) Dil həcmcə nitqdən genişdir; 2) Dil ümumxalq, nitq fərdi səciyyəyə daşır; 3) Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq ünsiyyət prosesidir; 4) Nitq insan fikrinin ifadəçisidir, tənqidi formalaşdırır; 5) Nitqin əsas cəhəti onun məzmunluluğu, aydınlıq, mənalılıq, təsirlik və dəqiqliyidir; 6) Dil nitqin məhsuludur, kollektivin bəhrəsidir, məna ilə akustik obrazı birləşdirən işarələr sistemidir. Nitq dilin hər dəfə yenidən işlənməsidir; 7) Dil ictimai-tarixi təcrübənin mövcudluğu, saxlanması və verilməsidir. Nitq adlandırmaq, ümumiləşdirmək və kommunikativ funksionallıq əlamətləri xasdır; 8) Dil ictimai, ümumi, nitq isə fərdi hadisədir. Nitq vasitəsilə fərdin öz fikrini ifadə etmə anlama və qavrama aktıdır. Hər şəxsin öz danışmaq manerası vardır; 9) Dil imkana, nitq gerçəkliyə uyğun gəlir; 10) Dil nitqə nisbətən sabit, nitq dilə nisbətən dinamikdir. 11) Dil dilçiliyin, nitq psixologiyasının tədqiqat obyektidir (18 səh. 40).

Nitq milli səciyyəlidir, hər bir xalqın, millətin özünə məxsus nitqi, danışığı, tələffüz forması vardır. Xalqın psixoloji xarakteri maddi yaşayış tərzi və mədəniyyəti dil ümumiliyi ilə bağlıdır. Məhz bu cəhət hər bir xalqı, o cümlədən də bizim xalqımızı, onun mədəniyyətini, eləcə də nitq mədəniyyətini başqa xalqlardan fərqləndirir. Azərbaycan dili nəinki hind-Avropa dillərindən, eləcə də türk dillərindən, hətta oğuz qrupuna daxil olan

Türkiyə türkcəsindən, türkmən və qaqauz dillərindən də fərqlənir. Dilimizin lüğət tərkibi, fonetik sistemi və qrammatik quruluşu min ildən artıqdır ki, müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Azərbaycan xalqı öz varlığını ortaya qoyana qədər formalaşmış və öz dilini də formalaşdırmışdır. Dövrdən asılı olaraq ərəb-fars sözləri ilə nə qədər yüklənsə də IX-XI əsrlərdə meydana gələn "Dədə Qorqud kitabı", XIII əsrdə Həsənoğlunun qəzəlləri göstərir ki, ortaq əlifbadan, ərəb-fars söz və ifadələrindən istifadə etsək də, fərq özünü bütün dil qatlarında göstərir, nitqin ahəngi, ritmi, tempi, intensivliyi, məntiqi vurğusu, tembr, sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən intonasiyası dilimizin özünə məxsusluğunu bu gün bütün dünyaya nümayiş etdirir. Nitq mədəniyyətinin bu xüsusiyyətləri bütün xalqımız tərəfindən gözlənilir və hər gələn yeni nəsildən, uşaq bağçalarından başlamış məktəblərə qədər, şagirdlərdən, tələbələrdən, qəzet-jurnal səhifələrində, radio-televiziyaya verilişlərində, müxtəlif dərslər, dərslər vəsaitləri, siyasi, elmi, bədii, publisistik kitablara qədər dilimizin qrammatik qanun-qaydalarına əməl edilməsi hamıdan tələb olunur. Sözlərin fonetik tərkibi, düzgün tələffüzü və yazılışı, leksik-semantik mənası, cümlə quruluşu hamı üçün eynidir. Bu da təbiidir ki, əgər belə olmasa idi, dil öz əsas vəzifəsini - ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını icra edə bilməzdi.

Nitq mədəniyyətinin səciyyəvi cəhətləri də vardır. Dilin leksik - semantik və sintaktik yaruslarında fərqli cəhətlərə üslubla bağlı məqamlarda yol verilir. Dram əsərlərində dialoqlarda, şeirlərdə heca, qafiyə, vəzn xatirinə cümlələrdə söz sırasının pozulması fərdi səciyyə daşıyır.

Mədəniyyətin göstəricilərindən olan gözəl nitq dilin səlisliyindən, onun ifadə imkanlarından düzgün faydalanmaq vərdisləri ilə şərtlənir. Azərbaycan dili lüğət tərkibi, fonetik sistemi, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən sayılır.

Nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Eyni məsələdən, məlum faktdan danışan və ya yazan iki adamın nitqi (əgər yazı-

lib əzbərlənməmişdirsə) məzmunca eyni olsa da, nəql etmə formasına, quruluşuna görə bir-birindən fərqlənəcəkdir. Həyatda bir-birinin eyni iki adam olmadığı (lap ekiz doğulanlar da) kimi, bir-birinin eyni olan iki nitq parçası da yoxdur (hətta bir şairin eyni mövzuda müxtəlif vaxtlarda yazılmış iki şeiri, hansısa bir yazıçının iki variantda yazılmış əsərinin bir hissəsi və s.). İnsanlar ayrı-ayrı fərdlər olduğu üçün onların nitqi də fərddir, özünə-məxsusdur. Bəlkə dünyanın, həyatın bənzərsizliyi elə bununla əlaqədardır. Xalqlar müxtəlif olduğu kimi, onların nitqi də, dili də bir-birindən fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən fərqlidir, üslub baxımından rəngarəngdir. Xalqların xarakteri dillərində də görünür. Dildəki milli fərq insanların nitqində öz təzahürünü tapır.

XIX əsrin görkəmli alman dilçisi V.Humboldtun "Hər xalq orijinal və təkrarolunmazdır. Dil xalqın zahirə meydana gəlməsidir, onun ruhu dildir" - kəlamına haqq qazandırmaq lazımdır.

Nitq mədəniyyətinin elə xüsusiyyətləri var ki, fərdi səciyyəlidir, yəni heç də hamı bir cür danışmır, yazmır, nitq söyləmir. Nitq mədəniyyətinin inkişafında, ədəbi dil normalarına düzgün əməl olunmasında məktəbin, radio və televiziya verilişlərinin, dövrü mətbuatın, kino və teatrın rolu əvəzsizdir. Kütləvi informasiya vasitələri və tədris müəssisələri dilin qayda-qanunlarını siyasi, sosial, mədəni və mənəvi məsələlər daxilində çatdırır, qrammatik qaydaları, dilin quruluşunu bir fənn kimi yox, praktik şəkildə nitq prosesində nitq mədəniyyəti kimi verir.

Müasir dövrdə hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri, bəlkə də başlıcası onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Nitq mədəniyyəti insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır. İstər məzmun, istərsə də forma cəhətdən gözəl olan nitq fikrin təsirli ifadəsinə xidmət edir.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitq mədəniyyəti dilçilik fənni kimi nə vaxtdan formalaşmağa başlamışdır?

2. Nitq mədəniyyəti tədris fənni kimi neçənci ildən ali məktəblərdə tədris olunur?

3. Nitqin əsas məqsədi nədir?

4. Maddi mədəniyyət deyiləndə nələr nəzərdə tutulur?

5. Xalqın milli mədəniyyəti nələrdə təzahür edir?

6. Mədəni nitqin əsas əlamətləri hansılardır?

7. Dilin vəzifəsi nədir?

8. Dil, yoxsa nitq dəyişikliyə çox uğrayır?

9. Nitqin milli səciyyəli olduğunu necə izah edərsiniz?

10. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər hansılardır?

11. Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması haqqında nə deyə bilərsiniz?

12. Dil ilə nitq arasında hansı fərqlər vardır?

Çalışma 9. Mətni oxuyun, dilimizi xarakterizə edən fikirlərə daha nələri əlavə etməyin mümkün olduğunu araşdırın:

Dil millətin canı və qanıdır. Vətən və ana dili - bunlar sinonim anlayışlardır. Vətəni sevmək doğma dili sevmək deməkdir. O, olmadan xalqın tarixini, onun keçmişini, mədəniyyətini öyrənmək olmaz. Orta əsrlərdə əsgərlərimiz dodaqlarında "Doğma vətəndən gözəl, doğma dildən şirin dünyada yoxdur" sözləri ilə döyüslərə qalxmış və vətən uğrunda canlarından keçmişlər.

XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyətinə yiyələnmiş, Şərqdə böyük nüfuzə malik Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin başında Azərbaycan sülalələri dayanırdılar. Uzun Həsənin dövründə Ağqoyunlu Yaxın və Orta Şərfin güdrətli dövlətinə çevrilmişdi. Onun nəvəsi Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvi dövləti bütün Azərbaycan torpaqlarını birləşdirirdi. Burada Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmişdi, ondan diplomatik yazışma, hərbi-təlim dili kimi istifadə olunmuşdur.

Sonralar Azərbaycan dilinə çox təcavüzlər olmuşdur. Zaman-zaman bir etnos kimi xalqımızı tarix səhnəsindən çıxarmağa çalışan düşmənlərimiz ilk növbədə dilimizi məhv etməyə səy gös-

tərmişlər. Fəqət buna nail ola bilməmişlər. Əcdadlarımız Azərbaycan dilini yad təsirlərdən qoruyub saxlamış və yaşatmışlar.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikası neçə əsrdən sonra Azərbaycan dilini ikinci dəfə dövlət dili elan etmişdi. 1991-ci ildə respublikamız müstəqillik qazanandan sonra Azərbaycan dilinə rəsmi dövlət dili statusu verilmişdir. Bu gün dilimiz zəngin ifadə vasitələrinə, mükəmməl qrammatik quruluşa, kamil əlifbaya, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına, üslubi normalara malik bir dil səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Çalışma 10. Ədəbi dil normalarına hansı şəraitdə (evdə, küçədə, yaxud məktəbdə) əməl edirsiniz? Səbəbini aydınlaşdırın.

Çalışma 11. Cümlələrdə yerinə düşməyən, səhv hesab etdiyiniz sözləri tapın, altından xətt çəkin, qarşısında düzgün qarşılığını mötərizədə yazın:

1) Nənəm namaz üstə dua deyirdi; 2) Ona elə gəlirdi ki, bu gün sabah yuxusu mütləq doğruya çevriləcək; 3) Uzaqda, yolun qalın meşəyə qovuşduğu yerdə toz dumana qalxırdı; 4) Qulağıma hardansa bir səs toxundu; 5) Onun addımlarında yaşına uyğun olmayan bir səbir və iradə səslənirdi; 6) Otağa bağ-bağçanın güllərinin bihuşedici ətri gəlirdi.

Çalışma 12. Mətndəki terminləri tapın, idman sahəsi üzrə ayrı-ayrı qruplarda birləşdirib yazın:

İdmançıların göstərdikləri fəaliyyətlərdən asılı olaraq idman növləri aşağıdakı beş qrupa ayrılır:

Fiziki və iradi keyfiyyətləri nümayiş etdirən və aktiv hərəkət fəaliyyəti olan idman növləri. Bu qrupa bizim tanıdığımız idman növlərinin çoxu aid edilir. İdmançılar idman növlərindən asılı olaraq öz qüvvə, sürət, dözümlülük, elastiklik, cəldlik kimi fiziki qabiliyyətlərini, texniki və taktiki hərəkətləri nümayiş etdirmək, qorxmazlıq, qələbəyə inam, mübarizə aparmaq ustalığını göstərirlər. Bura: yeriş, akrobatika, futbol, boks, yunan-Roma; qaçış, aerobika, voleybol, karate, sambo; tullanmalar, batutda hərəkətlər, rəqbi, taekvondo, cüdo; əşya atmalar, bədii gimnastika, otüstü hokkey, kikkoksinq, sərbəst güləşmə daxildir.

Çalışma 13. Oxuyun, buraxılmış orfoqrafik, qrammatik və üslubi səhvləri düzəldərək mətni köçürün:

Oğlan qapıyı açdı. İçəri qarannıx idi. Əvvəl gözdəri heç nə görmədi, yavaş-yavaş qarannıxa alışannan sora inəylərini gördü. İnəy təzəcə doğmuş balasın yalayır. Oğlan yaxın-yaxın gəlif bizoya diqqətnən baxdı. Yenicə-yenicə dünyaya gəlmiş bizo anasının nəfəsiynən oxranırdı, əyaxa durmax isdiyirdi, angax, hələm bajarmırdı. Oğlan tələm-tələsiy bayıra qaşdı. Nənəsin qışqırdı. Nənəsi başı qarışx olduğundan eşitmədi. Oğlan bir də qışqırdı. Nənə səsi eşidip gəldi. Nənə və nəvə töylüyə girdilər.

Çalışma 14. Şifahi xalq ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin:

Koroğlu yaxın gəlib soruşdu:

- Ay əmi, niyə ağlayırsan?

Qoca heç başını da qaldırmayıb dedi:

- Neynirsən? Səndən ki mənim dərdimə dərman olmayacaq, çıx yolunla get!

Qoca sözü nə qədər yayındırmaq istədisə, Koroğlu əl çəkmədi.

Kişi gördü olmayacaq axırda dedi:

- İndi ki əl çəkmirsən, qabaqca mənə de görüm, sən kimsən? Bu başındakı dəstə-tifaq nədi?

- Mən Muradbəyli tərəflərdənəm. Buradan mal almağa gəlmişik. Yollar şulluqdu deyın, yaraqlı-yasaqlı gəlmişik.

Qoca Muradbəyli sözünü eşidəndə bir fikrə cumdu. Dedi:

- Yaxşı, deyirsən ki, Muradbəyli tərəfdənsən. De görüm, Koroğlunu tanıyırsan, ya yox?

Koroğlu gördü qocada söz var. Dedi:

- Tanıyıram. Niyə tanımıram!

Qoca dedi:

- İndi ki tanıyırsan, mənə de görüm Koroğluya dost adamsan, ya düşmən?

Koroğlu dedi:

- Dost olarıq. Nə var ki? Bu şeyləri məndən niyə soruşursan?

("Koroğlu" dastanının "Durna teli" qolundan)

Çalışma 15. Aşağıdakı sözlərin orfoqrafiyasındakı səhvləri müəyyənləşdirin və onları düzgün yazın:

Vırmax, tilvizor, bağışda, qarannıx, boşdux, riyaziyat, lahiyə, praktor, sürücməy, niyə, bulut, kasetə, məkəmə, həyəət-baja.

Çalışma 16. Verilmiş frazeoloji birləşmələri sözlə ifadə edin:

dincini almaq, qəlbə dəymək, baş sındırmaq, göz qoymaq, yada salmaq, burnunu sallamaq, ağzına dil atmaq, bel bağlamaq, ailə qurmaq, dünyaya göz açmaq.

Çalışma 17. Protokola verilən tələbləri qeyd edin. Qrup iclasının protokolunu yazın.

Çalışma 18. Haradasa işləyirsiniz. Müəssisə rəhbəri ilə **müqavilə** bağlayın.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Nitq mədəniyyəti həm tədris fənni, həm də elm kimi dilçiliyin fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat şöbələri ilə, həm də etika, estetika və incəsənətlə bağlıdır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ DİLÇİLİK

Dilçilər dili nitqin bazası, nitqi isə dilin ifadə forması hesab edirlər. Dil nitqi formalaşdırma vasitəsidir, nitq isə özündə dili ehtiva etməklə onu canlandırır və yaşadır. Dil nitqə çevrilməklə fəaliyyət göstərir. Nitq dil bazasında yarandığı üçün nitq mədəniyyəti də dil normaları əsasında formalaşmış həyata vəsiqə qazanır.

Dil normalarını tənzimləyib ümumiləşdirən dilçilik elminin bir bölməsi olan nitq mədəniyyəti fonetik qanun və vasitələrə əsaslanaraq fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir. Dilin leksik tərkibini mükəmməl mənimsəmiş, zəngin söz ehtiyatına malik olan, sözlərin işlədilmə məqamlarını, emosional - ekspressiv çalarlarını yaxşı bilən insan onlardan məqamında bacarıqla istifadə edə bilər. Sözlərin normativ və məcazi mənalarından yararlanan adamın nitqi mədəni və məntiqi olur. Ədəbi dilin leksik normalarından kənara çıxıb loru, vulqar sözlərə, jarqonlara, dialektizmlərə müəyyən qədər yer verən adamın nitqi dinləyicilərin marağının azalmasına gətirib çıxarır. Qrammatik normaları, morfoloji və sintaktik formaları, müxtəlif dil xüsusiyyətlərini nitqdə yerli-yerində bacarıqla işlətmək sayəsində adamın düzgün, məntiqi, səlis danışığı başqalarında xoş ovqat yaradır, mənəvi istirahətə, müsbət əhval-ruhiyyəyə səbəb olur. Deməli, əsas obyektə söz olan dilçiliyin nitq mədəniyyəti ilə bağlılığı qaçılmazdır. Məqsəd və vəzifələri müxtəlif olan dilçiliklə nitq mədəniyyətini yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin obyektinin söz olmasıdır. Lakin nitq mədəniyyətini maraqlandıran əsas şərt sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun seçilib işlədilməsi, cümlədə sözlərin sırasının üslubdan asılı olaraq müəyyən yerdəyişməsinə uğraması maraqlandırır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ QRAMMATİKA

Qrammatika dilçilik sahəsi olub söz formalarını, onların dəyişmə və birləşmə qaydalarını, cümlə tərtibi məsələlərini öyrənən elmdir. Məlumdur ki, qrammatik quruluş hər hansı bir dilin varlığı üçün əsas şərtədir. Qrammatik quruluş dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edib formalaşır və təkmilləşir. Dilin qrammatik quruluşu sözlərin, söz birləşmələrinin dəyişməsi və birləşməsi, cümlələrin tərtib edilmə qanun-qaydalarının məcmusudur.

Qrammatikanın morfolojiya və sintaksis bölmələri birlikdə dilin qrammatik quruluşunu təşkil edir. "Bütün elmlərin qram-

matikaya ehtiyacı vardır. Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir" - deyən M.Lomonosov dil materialına münasibət məsələsində qrammatikanın rolunu həddən artıq yüksək qiymətləndirirdi.

Nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdə qrammatik qayda-qanunların gözlənilməsi düzgün tələffüz, intonasiya, fasilə, vurğu, ritm, diksiya kimi vasitələrlə vəhdət təşkil etməlidir. Qrammatik qaydaları üsluba uyğun olaraq işlətmədən nitqin kommunikativ keyfiyyət dəqiqliyi və məntiqliyini saxlamaq, nitqin anlaşılmalı və münasib verilməsinə nail olmaq çətinidir. Beləliklə, aydın olur ki, nitq mədəniyyəti qrammatik qanunlar çərçivəsində öz həllini tapır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ÜSLUBİYYAT

Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Üslubun yaranması dilin özünün inkişafı ilə bağlıdır. Dil üslubları dilin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq meydana gəlmişdir. Böyük yunan alimi Aristotel hələ eramızdan çox-çox əvvəl üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirirdi: "Üslubun qiyməti onun aydınlığındadır. Əgər nitq aydın deyilsə, deməli, natiq öz məqsədinə nail ola bilməmişdir. Üslub nitqin mövzusuна uyğun gəlməlidir".

Üslubiyyatın tarixi Azərbaycanda bir elm sahəsi kimi XX əsrin 20-ci illərindən başlayır. Bu gün dil üslubları çox və rəngarəngdir: akademik üslub, dialoq üslubu, monoloq üslubu, realist üslub, romantik üslub, funksional üslublar, poetik üslub, şair və ya yazıçının fərdi üslubu və s. kimi çoxlu üslub növləri vardır.

Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat sözlərin və qrammatik formaların nitqdə işlədilməsi keyfiyyətini və imkanlarını araşdırıb tədqiq edir. Dilin lüğət tərkibi, orfoqrafiya və orfoepiya məsələləri, sözlərin məna çalarları üslubi rəngarənglik, sinonimlik və s. kimi məsələlər həm nitq mədəniyyəti, həm də üslubiyyatın öyrəndiyi sahələrdir.

Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyəti eyniləşdirmək və ya üslubiyyəti nitq mədəniyyəti predmetinin içərisində əritmək düzgün deyildir, amma nitq mədəniyyəti üslubiyyətin bir sıra məsələlərini də əhatə edir, üslubun düzgünlüyünə qiymət verir. Deməli, nitq mədəniyyətini üslubi normalardan məqsədəuyğun istifadə olunması və ifadəlilik məsələləri maraqlandırarsa, üslubiyyəti dil vahidlərinin leksik-semantik əlaqələri, üslubi imkanları, sözyaratma və söz işlətmənin normativliyi, funksional üslubları nəzərdə saxlayır. Deməli, üslubiyyət dil və nitq üslublarını, nitq mədəniyyəti isə müasir ədəbi dil çərçivəsində söz və qrammatik formaların nitqdə işlədilmə imkanlarını, onların əlverişliyini, uyğunluq, düzgünlük, səlislik, ifadəlilik kimi keyfiyyətlərini, dil sisteminin emosional-ekspressiv çalarlarını, bədii ifadə və təsvir vasitələrinin formalaşması və təkmilləşməsinə təsir göstərən amillərin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənir.

Bədii-üslubi mahiyyət daşıyan obrazlı ifadələri, sözlərin məna qruplarını və üslubi laylarını əhatə edən dil vasitələri - çoxmənalı sözlər, sinonim, omonim və antonimlər, cinas və ya təzad yaratmağa, mənanı qüvvətləndirməyə, təkrardan qaçmağa xidmət edən və s. kimi məsələlər ən çox leksik üslubiyyətlə bağlıdır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ETİKA, ESTETİKA, İNCƏSƏNƏT

Ümumxalq mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissələri olan etika, estetika və incəsənətin nitq mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Mədəniyyət xalqın formalaşdığı dövrlərdə etika, estetika və incəsənətlə birgə əmək prosesində, insanların praktik fəaliyyətində meydana gəlir.

Etika yunan mənşəli latın sözüdür, mənası **əxlaq, xarakter, adət** deməkdir. İctimai şüur formalarından biri kimi **etika** əxlaq, tərbiyə və mənəviyyət haqqında fəlsəfi nəzəriyyə olub hər hansı sinfin, cəmiyyətin, ictimai təşkilatın əxlaq qaydalarını özündə

əks etdirir. Natiq mühazirə, məruzə oxuyarkən, çıxış edərkən bütün etik normalara riayət etməli, geyiminə, xarici görkəminə xüsusi diqqət yetirməli, mimika və jestlərdən mənalı istifadə etməlidir. Vulqar və jarqon sözlər işlətməkdən çəkinməli, ədəbsiz sözlər işlətməməlidir. Üzü tüklü, yaxalığı əzik, qalstuku modağa uyğun olmayan, rəngarəng paltar və ayaqqabılarda auditoriya qarşısına çıxmaq da müəllim, mühazirəçi və ya məruzəçi üçün etik normalar xaricindədir. O, heykəl kimi dayanıb özünü "qurutmamalı", yeknəsəq səslə, sürətlə və ya ləng, cır danışığı ilə dinləyicilərə mənfə təsir göstərməməlidir.

Estetika mənşəcə yunan dilindən alınmış sözdür, mənası **hiss edilən, həssas** deməkdir. Estetika incəsənət haqqında, bədii yaradıcılıqda, təbiətdə və həyatda gözəl formalar haqqında fəlsəfi nəzəriyyə olub gözəllik və bədiiyyə ehtiva edir. Hazırda bu söz zövq, gözəllik aləmi, səliqəlilik anlamında işlənilir. İnsanın estetik tərbiyyəsi onun xarici formasından tutmuş daxili aləminə qədər hər şeyin ölçülü-biçili olmasını nəzərdə tutur. Nitq mədəniyyətində estetika dilin gözəlliklərini məharətlə dinləyicilərə çatdırmağı qarşıya məqsəd qoyur.

İnsandakı zahiri, təbii gözəllik və mənəvi, intellektual - əxlaqi gözəllik nitq gözəlliyi ilə vəhdətdə olanda ahəngdarlıq yaradır. Gözəl əxlaqi keyfiyyətlər mədəni, gözəl, cəlbedici nitqlə uyurluq təşkil edəndə insanda gözəllik hissi, estetik duyğular oyadır. Estetik mədəniyyət gözəllik qanunlarına əsaslanır. Nitq mədəniyyətinin gözəlliyi isə əsasən fitri olmur. O, həyatda, zəhmətdə, təcrübədə püxtələşir, təkmilləşir. Gözəl nitq o nitqdır ki, o, məzmun və forma gözəlliyi cəhətdən vəhdət təşkil edir.

İncəsənət obyektiv varlığın bədii surətlərlə yaradıcı şəkildə əks etdirilməsi, bədii yaradıcılıq fəaliyyəti, gözəl, nəfis sənətlər sahələrindən biridir. İncəsənət gerçəkliyin, obyektiv aləmin insan şüurunda bədii obrazlar şəklində əks olunma formasıdır. Özünü incəsənətdə əks etdirən nitq mədəniyyəti insanın inkişaf səviyyəsinə, onun fəaliyyətinin keyfiyyət dərəcəsinə göstəricisidir. Bədii obraz, tipiklik, bədii metod və ustalığı incəsənətlə bağ-

lı olsa da, nitq mədəniyyəti də gözəlliyə, ülviliyə, estetik ölçüyə biganə qalmır, onları insanların dərk etməsinə yardımçı olur.

İncəsənətdə məzmun və forma vəhdəti eyni dərəcədə nitq mədəniyyətinə də aiddir. Məzmun və forma yaradıcılıq prosesində və onun nəticəsi olan hər hansı bir nitqdən, mühazirə və ya çıxışdan ayrılmazdır. Forma və məzmun arasında uyğunluq olanda fikir dinləyicilərə daha tez, asan və düzgün çatır.

Nitq mədəniyyəti **ədəbiyyatla** sıx bağlıdır. Ədəbi janrların - mənzum, epik və dramatik əsərlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almadan onları dinləyicilərə yüksək səviyyədə çatdırmaq qeyri-mümkündür. Əruz vəznində yazılmış qəzəli, qəsidə və ya məsnəvini, heca vəznində qələmə alınmış qoşma, təcnis, gəraylı, bayatını, sərbəst vəzndə yazılmış nəzm əsərlərini oxumaq və ya əzbər söyləmək natiqdən bu sahələri yaxşı bilməyi tələb edir. Belə əsərlərin ifadəli oxunması onların bədii dəyərini artırmaqla, belə şeir formalarını dinləyicilərə sevdirməyə xidmət göstərməlidir. Eləcə də nəsrə dramı, faciə ilə komik əsəri, yaxud nağıl ilə oçerki, hekayə ilə esseni, təmsillə əfsanəni, məzhəkə ilə novellanı eyni ahənglə, eyni tonda, eyni intonasiya ilə oxumaq əsərin bədiiiliyinə, ahəngdarlığına, ifadəliliyinə, emosionallığına xələl gətirməklə, onların xüsusiyyətlərini də dinləyicilərə çatdırmaq natiqə müyəssər ola bilməz.

Nitq mədəniyyəti **tarixlə, psixologiya** (İnsan nitqi, bilavasitə, təfəkkürlə bağlı olduğu üçün), **pedaqogika** (təlim prosesi olduğuna görə), **fiziologiya** (danışq səslərinin düzgün tələffüzü, orfoepiya qaydalarına riayət etmək üçün), **məntiqlə** (nitqin effekti onun məntiqliyindən asılı olduğuna görə) və s. başqa elm sahələri ilə də əlaqədardır.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitq mədəniyyəti tədris fənni və elm kimi dilçiliyin hansı sahələri ilə bağlıdır?

2) Nitq mədəniyyətinin leksikologiya ilə əlaqəsi nəyə əsaslanır?

3) Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın bir-birinə yaxınlığını nədən bilmək olar?

4) Nitq mədəniyyətinin qrammatika ilə əlaqəsini nədə görürsünüz?

5) Nitq mədəniyyətini üslubların düzgünlüyünü öyrənən fənn kimi xarakterizə etmək olarmı?

Çalışma 19. Şeiri oxuyun, dilin gözəlliyini xarakterizə edən, estetik duyğular oyadan məzmunun forma ilə vəhdətdə olduğu məqamları tapıb göstərin:

Sübh çağının şəhi olub,

Saçlarına qonaydım kaş.

Süzüləydim damla-damla,

Ürəyinə hopaydım kaş.

Bəxtimizin yazısını

Ürəyində tapaydım kaş.

O axşamlar ay olaydım,

Düşəydim mən yanağına

Dan yerinin qızartısını,

Çəkəydim gül dodağına

Bəxtimizin yazısını

Dodağında tapaydım kaş.

Ətirli bir yaz olaydım,

Səni orda görəydim mən.

İylədikcə gül-çiçəyi,

Nəfəsinə girəydim mən

Bəxtimizin yazısını

Nəfəsində tapaydım kaş.

Dağ döşünün mehi olub,

Həzin-həzin əsəydim mən.

Uzatmamış əllərimi,

Tellərində gəzəydim mən

Bəxtimizin yazısını

Tellərində tapaydım kaş

(Sərxan Şirin. Səni görmək üçün, Bakı, 2007, səh.19)

Çalışma 20. Verilmiş sözlərin yazılışını tələffüzündən fərqləndirin, orfoepiyası verilmiş sözləri transkripsiyada yazın:

gözlər, qoymullar, ayilə, torpaq, ağacla, unudulmayıb, sonra, atasından, adlamaq, gülmək, gözdər, qoymurlar, ailə, torpax, ağacnan, unudulmuyub, sora, atasınnan, addamax, gülməy

Çalışma 21. Tələffüz formasında verilmiş aşağıdakı sözləri orfoqrafiya normasına uyğun şəkildə yazın:

(mayili), (feyil), (işdəx), (uşaxlıx), (qoun), (çəx-çəvir), (kənti), (arfayepa),

Çalışma 22. Mətnə fonetik normanın pozulduğu sözlərin altından xətt çəkin, düzgün variantını qarşısında mötərizədə yazın:

Dilimizdə işlənən "ədəbiyat" ərəb dilindəki "ədəb" sözündəndi. Mənası "zərifliyi", "gözəlliyi", "tərbiyyə", "elim" və s. deməkdi, "hərif", "yazı", yəni həriflərdən ibarət yazı mənasındadı.

"Ədəbiyat" sözünün ayid olduğu sahələr çoxdu. Bədiyi ədəbiyat bədiyi söz sənəti də adlanır və incə sənədin bir növü sayılır. Bədiyi ədəbiyat öz varlığında sözə, həm də bədiyi sözə əsaslanır. Yəni bədiyi ədəbiyat həyətə, cəmiyyətdə rastlaşdığımız, şəhidi olduğumuz hadisələri, əhvalatları necə varsa, eləncik də təqdim etmir. O, hadisə və əhvalatları bədiyi sözlərin vasitəsi ilə bədiyi dilənən, bədiyi lövhələnmən obrazlı şəkildə təsvir eləyir.

Bədiyi söz sənədi olan ədəbiyat incəsənətin digər növləriyəcün həm də siyasi müraciyyət mənbəsidir.

Çalışma 23. Sözlərin çoxmənalı, yoxsa omonim olduğunu izah edin, omonimlərin mənalərini göstərin:

ayağ, ağıl, boy, qarı, don, ətək, ləpə, göz, baş, qol, biz

Çalışma 24. Bir məsələdən ötrü dərslərdən icazə almaq məqsədilə dekana **ərizə** ilə müraciət edin.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu bağlılıq hesabına dil mədəniyyətə, mədəniyyət də dilin inkişafına öz təsirini göstərir. Dil olmadan mədəniyyəti, mədəniyyət olmadan da dilin varlığını təsəvvür etmək çətinidir. Maddi mədəniyyət abidələri, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, cəmiyyət, din, dövlət quruculuğu, sosial münasibətlər ümumbəşəri mədəniyyətin əlamətləridir. Odur ki, mədəniyyəti insanların əsrlər boyu ictimai əmək prosesində yaratmış olduğu maddi və mənəvi sərvətlərin toplusu hesab etmək olar. Bütövlükdə götürdükdə mədəniyyət insanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin nəticəsi kimi təzahür edir. Bu təkamülün nəticəsi olaraq insan həm özü, həm də onun əqli, zehni fəaliyyəti fiziki bacarığı və iş qabiliyyəti ilə qovuşmuş, inkişaf etmiş yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlər də təkmilləşmiş, özündən sonra gələn nəsillərə ötürülmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, əcdadlarımızın ovçuluq, dənizçilik, maldarlıq və s. sahələrində yaratdıqları ibtidai, elementar, sadə əmək alətləri və onların divarlara, qəbirüstü daşlara, görünən böyük qaya-daş üzərinə (məs; Qobustan təsvirləri) nəqş edilmiş yazıları indi müasir dövrün müxtəlif ölçülü, tutumlu gəmiləri, balıq, quş və ya heyvan ovlamaq üçün hazırlanmış alətlər, silahlar, maşınlarla, neft və qaz sahəsində bütün dünyaya nümayiş etdirdiyimiz layihə, təklif və əməli işlərimizlə, Bazardüzü zirvəsində, Arktika, Antarktikada ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin şərəfinə sancılmış vımpellərlə, qoyulmuş baryeflərlə, öz süni peykimizə qədər əsrimizin tələb etdiyi elmi araşdırmalarla əvəzlənir. Bütün bu tətbiqi işlər, elm və texnika sahəsindəki yeniliklərlə birgə Azərbaycan xalqı da, onun oğul-qız övladlarının mənəvi-əxlaqi həyatı da dəyişir. Azərbaycan vətəndaşı maddi və mənəvi sərvətlər yaratdığı kimi, ümumbəşəri qanunauyğunluqlar əsasında özünü də dəyişdirir.

Mədəniyyətdə xalq yaddaşı, xalqın özü yaşayır, yaratdığı mədəniyyətlə özünü soydaşlarına, dünyanın bugünkü və gələcək nəsillərinə təqdim edir, sanki özünün pasportunu bəşəriyyətdə nümayiş etdirir. İnsan zəkası və əli ilə yaradılmış mədəniyyət onun yaradıcı əməyinin məhsuludur. Lakin mədəniyyət bir şəxsin deyil, bir neçə nəslin təcrübəsinin toplanması, onların maddi və mənəvi fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır. Deməli, mədəniyyət insanın (insanların) təbiətə, cəmiyyətə və eyni zamanda özünə, öz təfəkkürünə münasibətdə yaranır.

Nəzakətli və ədəbli olmağı, gözəl davranış normalarına əməl etməyi, savadlanmağı, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini başa düşüb anlamağı və onları təhlil etməyi, öz ixtisasına dərinlən yiyələnməyi də mədəniyyət adlandırırlar. Bu mənada deyirlər ki, mədəniyyət insanların maddi və mənəvi tələbatını ödəmək üçün fiziki və zehni əmək prosesində yaradılmış nailiyyətlərin (sərvətlərin) toplusudur. Mədəniyyət sözü insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini özündə ehtiva edir: xalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, nitq mədəniyyəti, yazı mədəniyyəti, ziyalı mədəniyyəti, müəllim mədəniyyəti, idmançı mədəniyyəti, həkim mədəniyyəti, yazıçı (şair) mədəniyyəti, musiqi mədəniyyəti, ticarət mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti. Şərq mədəniyyəti, əmək mədəniyyəti, iş mədəniyyəti, istirahət mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti, tələbə mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, dövlətçilik mədəniyyəti, teatr mədəniyyəti, idman mədəniyyəti, demokratik mədəniyyət, müraciət mədəniyyəti, dil mədəniyyəti və s. və ilaxır.

Dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Mədəniyyət kimi dil də millətin, milli mədəniyyətin ən mühüm əlaməti, həm də xalqın milli mədəniyyətinin, eləcə də nitq mədəniyyətinin ifadəçisidir. Dil və mədəniyyət xalqın etnik birliyinin fərqləndirilməsində əsas ölçü vahididir. Elə buna görə də biz qədim Yunanıstan mədəniyyəti, qədim Roma mədəniyyəti, Fransa mədəniyyəti, Amerika mədəniyyəti, Azərbaycan mədəniyyəti və s. ifadələrini işlədirik.

Mədəniyyət cəmiyyətlə, təsərrüfatla, ictimai, siyasi, iqtisadi və ideoloji həyatla sıx bağlı olduğundan insanların ictimai şüurunda, onların əxlaq və hərəkətlərində, fiziki və zehni fəaliyyətində öz əksini tapır. Mədəniyyət maddi və mənəvi formada özünü göstərir, yəni həm zehni, həm də fiziki əmək nəticəsində yaradıldığından biz onları gözlə görüb, müşahidə edirik. Onlar insanların həm mənəvi ehtiyaclarının, həm də gündəlik qayğılarının ödənilməsinə xidmət edir. Buraya əmək alətləri, ev əşyaları, geyim, bəzək əşyaları, döyüş silahları, idman ləvazimatı, incəsənət əsərləri, ədəbiyyat nümunələri, yazılı sənədlər, din, etik və estetik qayda-qanunlar daxildir.

Mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti təfəkkür mədəniyyətidir. Hər bir xalqın yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlər o xalqın milli mədəniyyəti sayılır. Milli mədəniyyətdə hər bir xalqın özünəməxsus təfəkkür tərzini, mənəvi dəyərləri, özünü və həyatı dərk etmə - anlama şüuru, bədii-estetik duyumu, dünyagörüşü öz əksini tapır. Bu silsilədə dilin özünəməxsus yeri vardır. Dil mədəni, əxlaqi, dini, estetik normaların saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsində yeganə olmasa da, aparıcı və əsas vasitələrdəndir.

Azərbaycan mədəniyyəti ümumbəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsidir. O, milli çərçivədə məhdudlaşmış qalmır, başqa millətlərin mədəniyyətindən bəhrələnir və başqa xalqların mədəniyyətinə təsir edərək onların formalaşması və inkişafına əvəzsiz xidmət göstərir. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir bəy Hacıbəyovun musiqisinin bütün Şərqi xalqlarına örnək olması, Azərbaycan dilinin ətrafımızda yaşayan xalqların - erməni, gürcü, çeçen, avar, ləzgi, kürd, talış və s-lərin dilinə təsiri danılmazdır. Qarşılıqlı mədəni əlaqələr milli mədəniyyətimizin inkişafına da öz müsbət təsirini hiss etdirir. Qərb və rus simfonik və balet musiqisinin, rəssamlıq, boyakarlıq, heykəltəraşlıq nümunələrinin Azərbaycan incəsənətinə təsiri çox böyükdür. Belə münasibətlərin nəticəsidir ki, Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Arif Məlikovun musiqisi, Tahir Salahovun

rəsm əsərləri dünya incəsənətinə dəyərli töhfədir. BİZ dünya sivilizasiyasına inteqrasiya etməklə mədəniyyətlərarası əlaqələri genişləndiririk.

Milli mədəniyyətin göstəricilərindən biri olan gözəl nitq (şifahi və yazılı) dilin səlisliyini, ifadə imkanlarını bütün məziyyətləri ilə çatdıra bilən yazıçılardan, söz ustalarından, nətiqlərdən çox asılıdır. "Dədə Qorqud kitabı"nı, Nəsimini, Füzulini, M.F.Axundovu, C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Ü.Hacıbəyovu və onlarla digər söz-sənət korifeylərini dünyaya bəxş etmiş Azərbaycan xalqı bu dahi sənətkarların söz incilərində zəngin nitq mədəniyyətinin varlığını nümayiş etdirmişdir.

Hər bir azərbaycanlı - müəllim, həkim, nazir, tələbə, şəhərli, kəndli nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli, ana dilimizdə düzgün, gözəl danışmağa, savadlı, dəqiq, aydın yazmağa borcludur. Öz dilini yaxşı bilməyəni, onun inceliklərini dərinlən mənimsəməyəni yüksək mədəniyyətli adam hesab etmək olmaz.

Sual və tapşırıqlar

1. Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında Azərbaycan Respublikasının ümummillî lideri Heydər Əliyevin fərman və sərəncamlarının əhəmiyyətini izah edin.

2. Mədəniyyətin inkişaf mənbəyi nədir və onu necə başa düşürsünüz?

3. Xalq mədəniyyətinin tərkib hissələri hansılardır?

4. Mədəni nitq hansı cəhətləri ilə fərqlənir?

5. Nitq mədəniyyətinin qoruyucusu və daşıyıcısı anlayışını necə başa düşürsünüz?

6. Nitqin funksiyaları və əsas cəhətlərini deyin.

7. Nitq fəaliyyəti nədir?

Çalışma 25. Mətni oxuyun, linqvistik təhlil aparın, ədəbi dilimizin hansı normalarının pozulduğunu qeyd edin:

Nağaraçı İsabalı ortada heykəl kimi dinməz-söyləməz dayanmış Cəbodan gözlərini çəkmədən var gücü ilə qışqırdı: Sağ olsun müəllimlər! Sağ olsun Cəbo qağa!

Bu vaxt Bahəddin vizqanı başının üstünə qaldırıb havada çalır, Vəli zurnasını zilə qaldırıb sifətinin qarşısında sağa-sola fırladırdı... Toybəyi yerdəki pulları yığıb toyçuların qarşısındakı çantaya atdı. Elə bu an həyət qapısından içəri girən Pırsı Ələkbər dili topuq vura-vura: ə...ə...ə... nə d...d...d... durubsuz, yanır! K...k...k... köməyə gəlin! T... ənbəki anbarı y...y...y... yanır ey!

Pırsı Ələkbər pəltək olduğundan sözləri deyəndə zıqqına-zıqqına deyir və hərdən elə gücə düşürdü ki... Başını fırladaraq öz orbitində dairə cızır, yalnız bundan sonra deyəcəyi sözü tələffüz edirdi... sözü deyəndə isə sifəti qıpqırmızı qızarırdı Pırsı Ələkbərin... Toyçular dayandı, camaatın bir qismi toyxanadan çıxdı.

Cəbo yerindəcə dayanıb durmuşdu... O, indiki vəziyyətində uçurulan və sağ çiyini üstündə əyilmiş heykələ oxşayırdı... (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm. Bakı, 2007, səh.88)

Çalışma 26. Sizin adınıza gəlmiş bağlamanı poçtdan almaq üçün bir nəfərə **etibarnamə** yazın.

NİTQİN NÖVLƏRİ

Dilin mövcudluq forması olan nitq fəaliyyəti danışma, dinləmə, yazı və oxu proseslərini birləşdirir. Buna görə də nitq daha çox şifahi və yazılı, monoloji və dialoji, zahiri və daxili (lal) növlərinə bölünür.

ŞİFAHİ NİTQ

Xalq danışq dilinin cilalanmış forması olan şifahi ədəbi dil ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalar əsasında fəaliyyət göstərir. Bu normalarla dialektlərə qarşı duran ədəbi dilin şifahi forması qədim dövrlərdən, yəni eramızdan çox-çox əvvəllər, hələ əlifba və yazı meydana gəlməmişdən xalq yaradıcılığı dili kimi insanlar arasında holavarlar, sayaçı sözləri, ağılar, atalar

sözləri, zərb-məsəllər, qaravəlli, tapmaca, nağıllar, bayatılar, mahnılar, xalq oyun-tamaşaları şəklində işlənmişdir. Bugünkü şifahi ədəbi dil ali və orta məktəb müəllimlərinin, səhnədə aktyorların, söz ustalarının, radio və televiziya verilişlərində diktorların və başqa sahələrdə ziyahların hesabına səlisləşir və zənginləşir. Şifahi nitqi xarakterizə edən başlıca cəhət onun eşidilməsidir. Bu nitq danışılan, söylənilən, səslənən nitqdır. O, əl-qol, bədən hərəkətləri, üz, göz, qaş, dodaq (mimika) hərəkətləri və səsin ahəngi ilə müşayiət olunur, başqa cür desək, şifahi nitqdə danışan intonasiyadan, mimika və jestikulyasiyadan istifadə edə bilir. Şifahi nitqin ayrılmaz hissəsi olan səsin ahəngi və bədən üzvlərinin hərəkətləri sözlərlə verilən fikri müxtəlif çalarda çatdırmağa əlavə imkan yaradır. Məsələn: "Bu oğlan əla tələbədir" - cümləsinə biz hiss, həyəcanla, ahəngdar səs tonu ilə səsləndirib sağ əlimizi azacıq qaldıraraq və baş barmağımızı yuxarı tutmaqla bu tələbənin əla, başqalarından çox seçilən bir oğlan olmasına öz rəyimizi bildirmiş oluruq. Əgər həmin cümləni biz sual intonasiyası ilə deyərək üst dodağımızı burnumuza tərəf qaldırıb, yaxud üzgözümüzü turşudub əl barmaqlarımızı azca qaldırıb ani tərzdə aşağı salmaqla həmin tələbəyə mənfi münasibətimizi bildirmiş olarıq, həm də onun yaxşı tələbə olmasını şübhə altına alarıq. Biz bu cümləni adi, nəql edilən intonasiya ilə deyib fikri təsdiqləyiriksə, onda başımızı hörmətlə endirib qaldırırıq. Əgər bu fikirlə (oğlanın əla tələbə olması ilə) razılaşmırıqsa, başımızı qismən arxaya aparıb gətiririk, bəzən də dilimizdə mənfi münasibət bildirən və "yox" anlamında işlədilən "çık" vokativ səs-sözdən istifadə edirik.

Şifahi nitq eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli nitqdır. Şifahi nitqin baş vermə səbəbi insanın beyin fəaliyyəti, düşünmə qabiliyyəti ilə idarə olunur, danışmaq üzvləri fəallıq göstərir, danışan dinləyicilərinə təsir mexanizmi kimi intonasiya, mimika və jestlərdən istifadə edir. Əgər səsin ahəngində elə bir ciddi dəyişiklik yoxdursa, nitq adi nəqli cümlə intonasiyasından kənara çıxmırsa, danışan öz nitqini ünvanladığı şəxsə

(şəxslərə) yox, baş aşağı, yerə və ya hər hansı naməlum nöqtəyə dikirsə, mimika və jestlərdən yararlanmırsa, belə nitq onun özünə də, onu dinləyəninə də sönük və lazımsız görünəcək. İntonasiyanın tərkib hissəsi olan avazlanma, vurğu, fasilə, temp şifahi nitqin xüsusiyyəti kimi çox əhəmiyyətlidir.

Nitq zamanı dinləyici danışana baxıb onun üz və bədən hərəkətlərini görmürsə, səsinin ahəngini hiss etmirsə, təkcə nitqin məzmununu tutursa, bu artıq canlı danışığ və dinləmə deyil, yazılı nitqi gözlə oxuma, baxma prosesidir. Oxucu yazıda müəllifin və ya personajın monoloqunu oxuyub keçirdiyi hissləri, edəcəyi hər hansı hərəkətini özünün qavrayacağı, anlayacağı şəkildə qiymətləndirir.

Şifahi nitqin xüsusiyyətlərini belə qruplaşdırmaq olar: 1) Şifahi nitq söylənilir və eşidilir; 2) Şifahi nitqdə dinləyicilərin kimliyi nəzərə alınaraq aydın, ümumişlək sözlərə üstünlük verilir; Ailə-məişət üslubunda isə əlavə izaha ehtiyac qalmır; 3) Qısa və sadə cümlələr, yarımçıq və elliptik, yaxud söz-cümlələr, replikalar əsas yer tutur; 4) Nitq danışığ dili xüsusiyyətləri ilə səsleşir; 5) İntonasiya, fasilə, vurğu və s. kimi vasitələrdən istifadəyə geniş yer ayrılır; 6) Tələb olunan məqamlarda mimika və ya jestlərə yol verilir; 7) Şifahi nitq axını yazılı nitqə nisbətən sürətlidir. Lakin mövzudan, şəraitdən, nitqin məqsədindən, danışanın yaşından, danışığın məcburi yaxud məsləhət xarakterli olması hesabına sürət, temp, sözlərin intensivliyi, fasilə gözlənilir. Şifahi nitqin ən ümdə xüsusiyyəti, ailə-məişət sferası istisna olmaqla, müəyyən məsələ haqqında xüsusi hazırlaşmadan, bədahətən, sinə-dəftər danışmaqdır. Əlbəttə, qeydsiz-filansız nitq söyləmək, çıxış etmək adamdan, sözün həqiqi mənasında, böyük hünər, istedad tələb edən işdir.

YAZILI NİTQ

Nitqin ikinci əsas forması yazılı nitqdir. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki

nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəlir. Yazılı nitq şifahi nitqin əsasında əlifbanın meydana gəlməsindən sonra yaranmışdır. Nitqin yazılı və şifahi formalarının inkişafı, dürüst formalaşması ümumxalq danışığı dili normalarına uyğun gedir. Gözəl nitqdə sözlərin düzgün tələffüzü, vurğunun dəqiq müəyyən-ləşməsi əsasdır, yazılı nitqdə leksik və qrammatik norma-lara ciddi əməl olunma başlıca şərtidir. Yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və s. sahələrə aid terminlərə geniş yer verilir; Yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşdığından orfoqrafik, leksik və qrammatik normalara uyğun əks olunur. Yazılan bütün məlumatlar, fikirlər saxlanılır və gələcək nəsillərə ötü-rülür.

Yazılı ədəbi dilimizin ilk nümunələri bədii əsərlərlə həyata vəsiqə almışdır. Yazılı nitq bilavasitə, əlifbamızın meydana gəl-məsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nəzm və nəsrə yazılmış bədii əsərlər, dövlət sənədləri, dövlət başçılarının məktubları, qəzet və jurnallar, elmi və publisistik yazılar, kitablar, müxtəlif məzmunlu elan, reklam və plakatlar yazılı ədəbi dil nümunələridir. Savadlı və mədəni yazı yazılı nitq mədəniyyətinin təməlidir. Yazı mədəniyyəti nitq mədəniy-yəti və ədəbi dil normaları ilə sıx bağlıdır. Burada ədəbi dilimi-zin bütün üslubları təmsil olunur. Yazılı ədəbi dil, əsasən, orfo-qrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Şifahi ədəbi dil isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Şifahi nitqlə yazılı nitqin fərqli cəhətlərini belə xarakterizə etmək olar: 1) Şifahi nitq səslənmə üçün olduğundan ani şəkildə söylənir və bitir, yazılı nitq isə müəyyən vaxt (saat, gün və ya ay, ola bilsin ki, bir neçə il (məsələn, Firdövsi "Şahnamə" əsərinin üzərində bütün ömrü boyu işləmişdir; S.Vurğun "Komsomol" poemasını iki mərhələdə - keçən əsrin 30-cu və 40-cü illərində yazmış, lakin fikrində tutduğunu tamamlaya bil-məmişdir və s.) ərzində düşünülərək yazı sürəti ilə icra edilir, yəni sonralar oxunmaq üçün yazılır və saxlanılır; 2) Şifahi nitq üzərində düzəliş aparmaq olmur, təsadüfi hallarda səhv deyilmiş

bir cümlə üzərinə bir an keçməmiş qayıtmaq istisnadır. Yazılı nitq üzərində düzəliş aparıla bilər, nəşrə təqdim edilənə qədər yazıçının istənilən düzəlişi aparmağa ixtiyarı vardır. Əsərin sonrakı nəşrlərində də o bu hüququnu özündə saxlayır. Bəzən əsərin birinci və son variantı da mümkündür; 3) Şifahi nitqdə fikrin ekspressivliyinin təminatında ritmik-melodik vasitələr-pauza (fasilə) və intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yazılı nitqdə isə bu vasitəni durğu işarələri öz üzərinə götürür və nitqin düzgün, təsirli dərk edilməsinə əvəzsiz kömək göstərir.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu necə başa düşürsünüz?
2. Yazılı nitq mədəniyyəti nə deməkdir?
3. Şifahi və yazılı ədəbiyyat hansı vasitələrlə yaşayır?
4. Dilin ictimai hadisə olub istehsalla bağlılığını izah edin.
5. İnsanlar öz fikirlərini hansı formalarda çatdırırlar?
6. Nitqi fərdi, yoxsa ümumi hadisə adlandırmaq düzgündür?
7. Nitqin növlərindən ən çox hansılardan istifadə edirsiniz?
8. Şifahi və yazılı nitqdə fəal olan bədən üzvlərini deyin və fikrinizi əsaslandırın.
9. Şifahi nitq hansı vasitələrlə təmin olunur?
10. Şifahi və yazılı nitqin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda qeyd edin.

Çalışma 27. Mətni oxuyun, şifahi və yazılı nitqi fərqləndirən cümlə tiplərini göstərin.

Onlar Məmmədin bərabərinə çatanda Baran üzünü Məmmədə tutub dedi:

- Ə Mamed, kefin necədi, yaxşıdı?
- Kefimə nə olubdur ki, şükür?! Bu gün lap yaxşıdır! Eşitməmişsən, bizimkilər başlayıblar yavaş-yavaş almanların burnunu əzməyə... deyə Məmməd cavab verdi.
- Kim deyirdi ə?
- Kim deyəcək, sənin dədən - Qulaq!

Baran, Məmmədə tərəf dartındı, Məmi Quloğlu onu saxladı:
- Gəl gedək ə, hər gədə-güdəyə baş qoşma!
- Görmürsən, dədəmə "qulaq" deyir köpək oğlu... Dədəmə Qulaq deyənin ağzını cıraram...

Quloğlu, Baranı özünə tərəf dartanda ayağı püştədə dişlənmək üçün qoyulmuş dəyirman daşına ilişdi və o, ağzı üsdə yığıldı... Baran onun əlindən çıxıb Məmmədə hücum çəkdi və ona bir şapalaq ilişdirdi. Məmmədin yumruğu vurmağı ilə Baranın yerə sərilməyi bir oldu. Məmi Quloğlu yerindən qalxıb Məmmədin üstünə cumdu. Məmməd tez qaçıb dəyirmanı girdi və qapını arxadan bağladı, sonra dəyirmanın qapısının üstündəki balaca pəncərədən Baranla Məminin üst-başlarının toz-torpağını çırpa-çırpa yola düzəldiklərinə tamaşa etməyə başladı. Baran bir az gedib dayandı, arxaya çevrilib sağ əlinin şəhadət barmağını havada Məmmədə tərəf silkələyərək dedi:

- Köpək oğlu, bir dayan, gör sənə başına nə oyun açacağam?!

Məmməd daha cavab vermədi. Onlar uzaqlaşdılar. Məmi Baranı darta-darta aparırdı. Onlar gözdən itənə qədər Məmməd arxadan baxdı. (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm. Bakı, 2007, səh.128-129)

Çalışma 28. Qrupunuzda aparılan milli-vətənpərvərlik işləri haqqında **hesabat** yazın. Əvvəlcə hesabatla verilən tələbləri və hesabatın formasını qeyd edin.

MONOLOJİ NİTQ

Şifahi nitqin özünün də iki forması vardır: monoloji nitq və dialoji nitq.

Danışıq səsi formasında mövcud olan monoloji nitq son dərəcə fəal və sərbəst şifahi nitq növüdür. Monoloji nitq özünü iki formada - şifahi və yazılı formalarda göstərir. Monoloji nitqin yazılı forması həcmə görə geniş, şifahi monoloji nitq isə, əsasən, qısa, yığcam və konkret olur. Nitq üçün, ümumiyyətlə, mo-

noloji və dialoji formalar səciyyəvidir. Bu terminlər monoloq və dialoq sözlərindəndir.

Monoloq sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur; **mono**-bir, **loqos** - nitq, nəzəriyyə, elm sözləri mənasındadır, "bir şəxsin nitqi" deməkdir. Nəzm və nəsr əsərlərində müəllifin danışıqı, təhkiyə dilində söylədiyi nitq monoloq formasındadır. Səhnə əsərlərində surətlərdən birinin, adətən, baş qəhrəmanın dilindən verilir, onun öz-özünə, tək danışıqı və ya aktyorun tamaşaçılara xitabən təkbaşına söylədiyi nitq **monoloq** adlanır.

Dialoq sözü isə yunan mənşəli olub, **dia**-iki və **loqos** hissələrindən yaranmışdır. Dialoq, ümumiyyətlə, iki və daha artıq şəxs arasında olan söhbət deməkdir. Ədəbi əsərdə "iki şəxsin söhbəti şəklində yazılmış hissə" mənasındadır. Deməli, dialoqda hadisə iki şəxsin danışıqı yolu ilə canlandırılır. Dramatik əsərlər - pyes, faciə və komediyalar dialoq şəklində qurulur.

Monoloji nitqdə bir nəfər danışır, başqaları onu dinləyirlər. Monoloji nitq dinləyicilərlə ünsiyyət formasıdır. Bu nitq dinlənir, eşidilir və nəticə çıxarılır. Bu nitq ailədə, məişətdə, elm və təhsil ocaqlarında, məhkəmə iclaslarında daha çox işlədilir. Monoloji nitq hər hansı müəyyən fikir, ideya, məsələ, xəbər və s. haqqında bir nəfərin rabitəli ardıcıl, geniş və ya qısa məlumatıdır. Bu nitqdə fasilə, (pauza), ritm, ahəng, temp, sürət, ton danışanın istəyi və bacarığı daxilində məzmunla bağlı olaraq bir-birini əvəzləyir. Bu nitq növü **mühazirə, məruzə, çıxış, məqalə, məktub, məlumat** və s. şəkillərdə təzahür tapır. Monoloji nitq müxtəlif məqsəd və məzmununda olur. Burada danışma, dinləmə, oxuma proseslərində məlumat vermə, inandırma, öyrətmə, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında nəzəri bilikləri çatdırma, insanın daxili hissə və həyəcanını ifadə etmə və s. kimi hallar əhatə olunur. Bu zaman danışan şəxs öz elmi, nəzəri, faktiki düşüncələrini də, oxuyub mənimsədiyi məsələləri də şərh və ya izah edir. Deməli, şəxsin fikir və mülahizələri öz fərdi düşüncələrinin məhsulu da ola bilər, özünə qədər deyilmiş və ya yazılmışların onun tərəfindən, özünəməxsus tərzdə səsləndirilməsi

aktı da ola bilər. Bu baxımdan öz monoloji nitqini quran şəxs özünün hansı missiyanı yerinə yetirəcəyini, hansı vəzifə daşdığını nəzərə almaqla nitqini kimə, ya kimlərə ünvanlayacağını, harada çıxış edəcəyini və nitqinə nə qədər vaxt ayrıldığını dəqiq bilməlidir. İfadə edəcəyi fikrin, mövzunun həcm və xarakterini müəyyənləşdirməli, müraciət forması və dil materialı seçməli, dinləyicilərinin səviyyəsini, eləcə də danışacağına onlara necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırmalı, dinləyicilərin reaksiyasına özünü hazırlamalıdır.

Monoloji nitq danışandan yüksək nitq mədəniyyəti, rabitəli danışmaq qabiliyyəti tələb edir. Təlim-tədris müəssisələrində monoloji nitqin öyrənilməsində hər hansı bir mövzunun və ya mətnin nəql edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Biliklərin möhkəmləndirilməsində bu, başlıca, ilkin mərhələdir. Mövzunun (mətnin) oxunması, ardınca mövzu üzrə sual-cavabın aparılması mövzunun məzmunca mənimsənilməsi və danışılması sonuncu mərhələdir. Mövzunun belə öyrədilməsi mətnin uzun müddət yadda qalmasına zəmin yaradır.

Şifahi monoloji nitqin bir forması da **spontan**, yəni xüsusi hazırlıq olmadan, **bədahətən** söylənilən nitqdır. Danışmada **improvizasiya** kimi xatırlanan belə iti, tez, sürətli, qabaqcadan düşünlü olmuş nitqə **ekspromt** da deyilir. Belə nitq əvvəlcədən planlaşdırılmadığından çoxları üçün çətinlik törədir. Anı vaxt ərzində, danışmaq prosesində öz fikirlərini cəmləşdirməyi, nədən danışacağını, öz mülahizə və fikirlərini necə çatdıracağını hər adam hər məqamda bacarmır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, həyat məsələlərinə bələdliyi əsasdır. O, istənilən şəraitdə öz fikrini toplamağı, onu münasib söz, ifadə və cümlələrlə çatdırmağı bacarır.

Monoloji nitq bədii əsərlərdə janr müxtəlifliyi nəzərə alınarsa məişət danışığından fərqlənir. Monoloji nitqin **nəqlətmə**, **təsviri**, **məlumatverici**, **daxili**, **inandırma** və **təbliği** növləri qeyd olunur.

Monoloji nitqdə əksər hallarda danışan şəxs öz həyatını, öz daxili aləmini, həyat və hadisələrə öz baxışını ifadə edir. N.Və-

zirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyasında Cəvahir xanımın, "Müsibəti-Fəxrəddin" faciəsində Fəxrəddin bəy və Səadət xanımın, Ə.Haqqverdiyevin "Bəxtsiz cavan" faciəsində Rüstəm bəyin, C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesində Şeyx Nəsrullah və kefli İsgəndərin, S.Vurğunun "Vaqif" dramında Vaqifin monoloqları məşhurdur.

Dialoji nitqdə əsas yeri iki və daha çox şəxsin qarşılıqlı söhbəti, fikir mübadiləsi tutur. İnsanlar bir araya gələrək mədəni ölçülər çərçivəsində bir-biri ilə danışır, müəyyən məsələləri müzakirə edirlər. Dialoji nitqdə, **birincisi**, hər replika birbaşa reaksiya-cavab tələb edir, **ikincisi**, dialoq rəbitəli nitq şəraitində gədir, **üçüncüsü**, dialoq müəyyən konkret şərait və ya obyektə bağlı olur və bu zaman ünsiyyət ikitərəfli canlı prosesə çevrilir.

Məlumdur ki, dialoq replikalardan təşkil olunur. Dialoqun ilkin ünsürü olan replikalar xüsusi tərzdə hazırlanır. Əsərdə cərəyan edən ümumi situasiya ilə əlaqədar olan replikalar özündən əvvəl və sonra deyilənlərə cavab reaksiyası kimi özünü göstərir.

Dialoqda ifadəlilik intonasiyanın fərqli formaları, mimika və jest vasitələri, plastik əl hərəkət siqnalları ilə ifadə olunur, nitqin təsirlilik, ekspressiv - emosional çalar qazanmasında xüsusi yer tutur.

Dialoq ifadələrin qısa və yığcamlığı, cümlələrin sintaktik quruluşunun sadəliyi, elliptik cümlələrin çoxluğu ilə səciyyəyəldir. Dialoji nitqin sual-cavab forması ən çox dram janrında özünü göstərir. Nitqin bu növündə cümlələrin əksəriyyəti yarımçıq, bitməmiş, sətiraltı mənalı olur. İnsanlar ictimai yerlərdə, iclaslarda, konfranslarda, tədris otaqlarında, radio və televiziya verilişlərində normal fikir mübadiləsi üçün müəyyən qaydalara, etik normalara əməl edirlər.

Dialoqun **mikrodialoq** və **makrodialoq** formaları da vardır. **Mikrodialoq** bir neçə şəxsin qısa mükəllimələrindən ibarət olur. Mikrodialoqlara bədii əsərlərdə - epik növə daxil olan şifahi ədəbiyyat nümunələrində: təmsil, nağıl, əfsanə, lətifə və dastanlarda, eləcə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində - xatirə, oçerk, hekayə, novella, povest və romanlarda rast gəlirik.

Makrodialoq bədii əsərlərin quruluşunu əhatə edir. Dram əsərləri makrodialoq əsasında yaradılır.

Dialoji nitqin beş dialoq forması qeyd edilir: 1) monoloji dialoq; 2) söhbət və ya danışiq dialoqu; 3) sual-cavab dialoqu; 4) müsahibə dialoqu; 5) müzakirə dialoqu.

Monoloji dialoqun iştirakçıları haqqında söhbət gedən hadisəni, şəxsi və ya hər hansı əşyanı bütün təfərrüatı ilə söyləyir, onlara öz mənfəi və ya müsbət münasibətini bildirir, haqqında danışılan şəxsi, əşya və ya hadisəni öz müsahibinə, qulaq asanlara müxtəlif sübut və dəlillərlə çatdırırlar.

Dialoji dialoqda intonasianın tez-tez dəyişməsi bədii vasitə kimi əlavə sözlərə müraciət olunmadan danışığın emosionallığını, təsir gücünü artırır. Dialoji nitqin sual-cavab dialoqunda fikrin dinləyiciyə aydın çatmasında danışanın zəngin söz ehtiyatına malik olması və dilimizin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi başlıca şərtidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Yazılı nitqdə şifahi nitq ünsürlərini əvəz edən vasitələr nədir?
2. Monoloji nitq özünü hansı formalarda göstərir?
3. Monoloji nitqin yazılı forması ilə şifahi forması arasında hansı fərqlər vardır?
4. Monoloji nitq nədir, onun əsas keyfiyyəti nədən ibarətdir?
5. Monoloji nitqin hansı növləri vardır?
6. Dialoq nədir və nələrdən təşkil olunur?
7. Dialoji nitqin formaları hansılardır?
8. Dialoji nitq hansı şəkillərdə olur?
9. Mikrodialoq nələrdən təşkil olunur və bədii əsərlərin hansı janrlarında işlədilir?
10. Makrodialoq nədir və hansı əsərlər makrodialoq əsasında yaradılır?

Çalışma 29. Mətni oxuyun, onun monoloji, yoxsa dialoji nitqə aid olduğunu müəyyənləşdirin. Dialoji nitqdirsə dialoq formasını göstərin:

... Hə, yadıma düşdü, günlərin bir günü onun oğlu Bahəddin gəlmişdi bizə, yəni Bakıya; bir ay qaldı bizdə. İstəyirdi ki, hərbi-komandirlik məktəbinə daxil olsun... Və bir gün Bahəddin mənə nə desə yaxşıdır?

- Nə?

- Deyim?

- De da bə? Hələ durubsan?

- Yaxşı deyirəm, üstümə qışqırma... Hə, dedi ki, pul lazımdır, beş yüz dollar... Dedim ki, məndə dollar nədir, heç milli pul da yoxdur, qəpiyə güllə atıram, maaşı hələ dörd gündən sonra alacağam... Bundan sonra Bahəddin məndən incidi, sabahısı gününü gedib təyyarəyə bilet aldı və kəndə yola düşdü; ancaq evdənxanda "sağ olun" demək əvəzinə başladı ki:

- Sən də alimsən? Böyük bir yerdə dərs deyirsən, pul xəzəl kimi...İstəsən bir ilin içində oğlanlarının hərəsinə bir ev alarsan, al da?!

- Nə? Haradan? Kimdən?

- Rüsvətlə! Evində pendir-çörəkdən və çaydan savayı heç nəyin yoxdur...

... Qərək, nə başınızı ağrıdım. Yenə kəndə getmişdim. Çayxanada şahmat oynayırdım. Qəfildən bir əl uzandı və fiqurları qarışdırdı. Baxdıq ki, kim?

- Ə, kim?

- Daha Cəlil kişidən başqa kim olar bu "mədəniyyətin" sahibi? Hə, qardaş, Cəlil başladı nə başladı:

- Səninki Bakıda kitab, kənddə şahmat olsun! Daha sözüüm yoxdur, heç demirsən Cəlil acından öldü, qaldı? Arpası - samanı, muşqurdu var, yoxsa, yox?

- Allah səni bu kəndə, bu camaata çox görməsin... Allahdan bir arzum var!

- Arzun nədir ki?

- Arzum budur ki, Allah mənim ömrümdən kəsib sənin ömrünə çalasan ki, kəndimizi gələcəyə tanıda biləsən...

Mən dərhal dedim:

- Yenə axmaq-axmaq danışırısan ha, mənə axmaq adamın ömrü lazım deyil...

Əlqərəz, Cəlil məndən dönə-dönə üzr istədi, qanmadığını, başını daşa döydüyünü dedi və bildirdi ki, səhv edir, sözü bir az köntöy çıxıbdir... Mən də onu bağışladım, əlacım yox idi... Axı mən müəlliməm. Çox belə qanmazları bağışlayıb müəllimlər... (Şamil Zaman, Qarabağları tərənnüm edirəm. səh. 120)

Çalışma 30. Pyesi oxuyun, dialoji nitqin xüsusiyyətlərini deyən, mikrodialoq haqqında fikirlərinizi izah edin:

Təbrizdə, yoxsul Musanın evi, Nəbi yaralıdır. Yataqda uzanmışdır. (Qapı döyülür, Qasım dayı kiçik səbətdə Nəbiyə üzüm gətirir).

Nəbi: - Aha, Qasım dayı, xoş gördük səni.

Qasım: - Vəfasız düşünmə o qədər məni.

Musa: - Qasım, nə xəbərlə gəlmisən?

Qasım: - İş var...

Düşmənlər Nəbiyə quyu qazırlar.

Musa: - Bəs niyə gecikdin?

Qasım: - Bir səbəb oldu

Nəbi: - Tez danış, ürəyim şübhəylə doldu.

Qasım: - Təbriz hakiminə Tiflis hakimi

Haqqında yazıbdir belə bir fərman:

"Gərək təslim etsin Nəbini İran"

... Odur ki, bu saat Paşa bəy, divan

Səni axtarırlar, səni, Nəbi can...

Nəbi: - Deyirsən, buradan çəkilmək geri!

Qasım: - Deyəsən, duyublar olduğun yeri.

Nəbi: - Kim verdi sənə bu qara xəbəri?

Qasım: - Haman Paşa bəyin qoca nökrəri.

Musa: - Nəbi, biz onunla qohumuq bir az,

O, bizim adamdır, yalan danışmaz.

Qasım (xatirinə salaraq)

- Hə... bir də deyir ki, dəstədən kimsə

Bu işə qol qoyub...

Nəbi (həyəcanla)

- Necə?

Qasım: - Nə isə...

Bir az ehtiyatlı olsan nə olar?

Göz-qulaq olmağın nə zərəri var?

Nəbi: - Dəstəmdə Kərimdir Təbrizdən ancaq
(fikirləşir)

Qasım: - O, yalan danışmaz, ayıq ol, Nəbi!

Hər tərəf casusdur, sayıq ol, Nəbi!

(Qapı üç dəfə döyülür. Qurd Kərim gəlir, həyəcanlanır)

Qurd Kərim (Nəbiyə)

- Qardaşım, necəsən?

Nəbi: - Yaşayıram bir az.

Qurd Kərim: - Dolub dilənçiyə küçə və meydan

İlan oynadanla meymun oynadan

Bütün camaatı yığır başına...

Musa (kinayə ilə)

- Yaman darıxırsan deyəsən, aşna!

Küçədən bir neçə güllə səsi eşidilir. Hamı bir an qulaq asır.
(Süleyman Rüstəm. "Qaçaq Nəbi" pyesindən)

Çalışma 31. Oxuyun, sözlərin vurğusunu qoyun:

hakimiyyət, başqa, mehmanxana, spartakiada, atletika, gös-tərmək, tennis, marşrut, sessiya, yarış, problem, kommersiya, kənarlaşdırmaq, həkimdir, voleybol, göndərmə.

Çalışma 32. Aşağıdakı sözləri söz birləşmələri daxilində elə işlədin ki, vurğunun yeri dəyişərkən mənə dəyişsin:

alma, asma, bağlama, basdırma, burun, çəkmə, öyin, dolama, dondurma, gəlin, süzmə, biçin.

Çalışma 33. Mətni tələffüz qaydalarına uyğun oxuyun, sözlərin orfoepik şəklini mötərizədə qeyd edin, ədəbi dildə danışığı üslubuna aid məqamları göstərin:

Koroğlunun bir bəzircan dostu var idi. Adı Xoca Əziz idi. Xoca Əziz neçə illər Koroğlu ilə dostluq eləmişdi. İndi Eyvazgilin tutulan vaxtda o da mallarını satmaq üçün Bağdada gəlmiş-

di. Qoşun elə ki, Eyvazgili tutub şəhərə tərəf gəlməyə üz qoydu, bazara səs düşdü ki, bəs üç nəfər quldur tutublar, asmağa aparırlar. Bazar adamı hamısı çıxdı onların tamaşasına. Xoca Əziz də bu adamların içində idi. Gözlə ha gözlə, axırda dəstənin ucu açıldı. Aslan paşa keçdi, qoşun böyükləri keçdi, atlılar keçdi. Bir də baxdılar ki, budu, bir bölük qoşun dustaqları ortalığa alıb gətirir. Xoca Əziz gördü nə? Tutulan Eyvazdı, Dəmirçioğlu, bir də Bəlli Əhməddi. Dünya - aləm Xoca Əzizin gözündə qaraldı. Dedi: "Ey dadi-bidad!.. Bu zalım oğlu zalım uşaqları öldürəcək". Qaldı mat-məətəl ki: "Nə təhər eləyim? Mənim burda əlimdən bir iş gəlməyəcək. Burada qılınc vurmaq lazımdır. Xəbərə getsəm də buradan Çənlibelə azı bir həftəlik yoldu. ("Koroğlu" dastanından)

Çalışma 34. İmtahana gəlməmisiniz. Dekana **izahat** yazın. İza-hata verilən tələbləri göstərməklə onun formasını da qeyd edin.

MONOLOJİ NİTQİN NÖVLƏRİ

Monoloji nitqin natiqlik üslubunda ən çox yayılmış növləri çıxış, mühazirə və məruzədir.

ÇIXIŞ məişət üslubunun ən geniş yayılmış növüdür. Monoloji nitqin bu növü daha çox prezident yanında ilin yekunlarına və ya istehsalatın hər hansı bir sahəsinə aid toplantıda, nazirlərin hesabatında, yığıncaqlarda, qurultay və iclaslarda özünü göstərir.

Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi **çixış adlanı**r. Ali məktəb rəhbərliyinin nümayəndələrinin (rektor, prorektor, tədris hissə müdiri, dekan, dekan müavinləri, kafedra müdirləri, kitabxana müdiri və b.), orta və peşə məktəblərinin, lisey və kolleclərin, mənzil istismar sahələrinin, idarə, müəssisə və təşkilatların rəhbərlərinin sinfə, auditoriyaya, iclas zalına, kabinetə daxil olub danışması, toy məclisində masabəyi və qonaqların təbrik üçün söz deməsi, mərasimlərdə, mitinqlərdə, bir tikilinin, qurğunun açılışında, hər hansı bir görüşdə deyilən qısa,

yığcam və ya geniş fikirlər toplusu **çığışdır**. Çığışda söz alıb danışmanın nitqi hansı münasibətlə deyilməsindən asılıdır. Söz sahibinin mövqeyi, həyatda tutduğu yer, yaxınlıq, dostluq münasibəti, harada kimin və ya kimlərin qarşısında söz deməsi kimi məsələlər çığışın ahənginə, tonuna ciddi təsir göstərir. Natiq qəmli, kədərli hadisələrdən kəsik-kəsik, fasilələrlə danışır, sözlərində, cümlələrində ləngiyir, amma təntənəli, bayram görüşlərində, ad günləri və yubileylərdə sürətli ritmlə danışır, bəlağətli və fəsahtəli çığışı ilə məclisi şənləndirir, insanlarda yaxşı əhval-ruhiyyə, xoş ovqat yaradır. Üç hissədən - giriş, əsas hissə və sonluqdan ibarət çığış o vaxt razılıqla qarşılanır ki, natiq özündən əvvəl çığış edənlərin dediklərini təkrarlamadan, dilin fonetik, leksik vasitələrindən qrammatik normalar daxilində, zəngin lüğət tərkibindən fikrini orijinal şəkildə ifadə edə bilsin.

Çığış kiçik vaxt kəsiyində, adətən, plansız, konspektsiz ərsəyə gəlir. Lakin elmi konfranslarda hansısa fakta, düstura, cədvəl və rəqəmlərə ehtiyac olarsa, çığış edən şərh edəcəyi məsələni müəyyən plan üzrə qeydlər əsasında apara bilər.

Natiq üçün əsas keyfiyyət onun **yaddaşdır**. Yaddaşı güclü olan savadlı adamın həmişə deməyə sözü olur, çığışını maraqlı qurur, faktlardan yerli-yerində, məqamında istifadə etməyi bacarır. Açıq havada, izdihamlı kütlə qarşısında və ya böyük auditoriyada canlı təmas şəraitində çığış edənlər yeri gəldikcə əl-qol hərəkətlərindən, mimikadan da faydalana bilər. İfadəli hərəkətlər sözlə ifadə olunan mənanı nəzərə çarpdırarkən mənaya ekspressivlik verir, nitqi daha təsirli edir.

Mimika yunanca "təqlid" mənasında olub üz hərəkətləri anlamında işlənir. Danışıq zamanı bədən hərəkətləri - qaşı oynatmaq (təəccüb, maraqlı anlamında), göz vurmaq (öz aramızda, razılıq), başı aşağı salmaq və ya yuxarı qaldırmaq (narazılıq, narazılıq), şəhadət barmağını silkələmək (hədə, qalmağa və ya getməyə işarə), üz-gözünü turşutmaq (narazılıq), əlini boğazına aparmaq (yalvarmaq), əlini sinəsinə və ya gözü üstünə qoymaq (razılıq) və s. müəyyən mənaya sözün iştirakı olmadan əlavə çalar

verir. Belə jest və mimika söylənilən fikrə uyğun olmalıdır. Danışanın əl, qol hərəkətlərinə yol verməsi, üz, qaş hərəkətlərini icra etməsi, dodaqlarını çeynəməsi, göz eləməsi, dodağını dişləməsi, ağızını marçıldatması (şirin və ya yaxşı nəyəyə işarə etməsi) və s. şifahi nitqdə əlavə emosiya, təsir vasitəsidir və məqamında, şəraitdən asılı olaraq müsbət sayılsa da, ciddi məsələlər haqqında danışarkən bunlar yol verilməzdir. Monoloji nitqdə ifadəli hərəkətlərdə müəyyən ölçü gözlənilməli, lüzumsuz mimika və jestlərdən istifadə olunmamalıdır. Ekran və efir şəraitində natiq mimika və jestlərdən deyil, yalnız intonasiya vasitələrindən və fonetik normalardan istifadə hesabına öz çıxışını təsirli və effektiv olması qayğısına qalmalıdır.

MƏRUZƏ. Məruzə ərəb mənşəli sözdür, bir şeyə **düçar olan, uğrayan, məruz qalan** anlamındadır. **Məruzə** bir mövzu haqqında irəlicədən hazırlanıb söylənilən monoloji nitqdir. Məruzə görülmüş iş haqqında ona cavabdeh olan şəxsin ali orqan və ya vəzifəli şəxs qarşısında hesabat çıxışıdır.

Çıxışdan fərqli olaraq məruzə iştirakçılar arasında geniş müzakirə olunur, məruzə ətrafında çıxışlar edilir və yekunda müvafiq qərar qəbul olunur. Faktlar, rəqəmlər, görülən işlər yazılı formada, həcmi qısa və ya geniş, **strukturu isə giriş, əsas və sonluq hissələrindən** ibarət olur. Məruzə ədəbi dildə, əsasən, elmi, bəzən də publisistik üslubda yazılır. Məruzədə sahə terminlərinə yol verilir, amma bədii ifadə vasitələrinə geniş yer ayrılır.

Məruzələrin ən çox üç növü qeyd olunur:

1) **Planlaşdırılmış məruzə;** İlin yekunlarına həsr olunmuş məruzə; Hər hansı sahə üzrə hesabat - məruzə;

2) **Yubiley məruzəsi.** İstər bir şəxsin - alimin, şair və yazıçının, ölkə həyatında önəmli yer tutan hadisənin, dövlət xadiminin yubileyinə, ildönümünə həsr olunan məruzə. Bu tipli məruzələr təntənəli xarakter daşıdığından mərasimlərdə tənqidə yer verilmir.

3) **Məlumat - hesabat xarakterli məruzə.** Dövlət qurumlarının, partiyaların, idarə, müəssisə və təşkilatların hesabat dövründə görülən işlər haqqında məruzə.

MÜHAZİRƏ. Müəhazirə də ərəb mənşəli olub "hazırlama" sözündəndir. Müəhazirə natiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. Mənası "ali məktəbdə hər hansı bir fənnin professor və ya müəllim tərəfindən şifahi şərh", "hər hansı bir mövzuya dair açıq leksiya" deməkdir. Tədris müəhazirələri problem xarakterində olduğu üçün müəllim (professor və ya dosent) fikirlərini elmi ədəbiyyata əsaslanmaqla qurur, müəhazirənin sonunda isə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısını da tələbələrə çatdırır. Dinləyicilər, tələbələr müəhazirəni müzakirə etmirlər, yalnız müəhazirəni oxuyan müəllimə, yaxud kütləvi müəhazirədirsə, lektora suallar verirlər.

Müəhazirəçi (lektor) oxuyacağı, izah edəcəyi mövzunu əvvəlcə müəyyən plan üzrə qeydlərlə özü üçün hazırlayır, müəhazirəni oxuyarkən ondan istifadə edir. Həm ali məktəb müəhazirələri, həm də kütləvi (müəyyən yerlərdə, müəyyən mövzularda, məsələn, ölkə həyatına, xüsusən, ölkə prezidentinin əməli siyasətinə aid məsələlərə həsr olunmuş) müəhazirələr konkret faktlara əsaslandığı üçün müəhazirəçinin (lektorun) ustalığı nəticəsində maraqla qarşılır, ümumi işin xeyrinə olur. Belə müəhazirələrdə ara-sıra dialoji nitq elementlərinə də yer verilir.

Məruzə ilə müəhazirə arasında müəyyən fərqlər vardır:

1) Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusunə görə məsuliyyət daşıyır, müəhazirəçi isə sərbəstdir. O, mövzunu da, şərh və izah üslubunu da seçməkdə azaddır; Müəhazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola bilər;

2) Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də müəhazirəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən daha dərinləndirir. Müəhazirə isə ümumi xarakterlidir, müəhazirəçi mövzunu, demək olmaz ki, dinləyicilərin hamısından yaxşı bilir, üstünlük müəyyən fakt və rəqəmlərin gətirilməsində ola bilər.

3) Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdə baş verirsə, məruzənin ya özünün, ya da tezisnin nəşri tövsiyə oluna bilər. Müəhazirə müzakirə obyekt-

ti deyil, haqqında qərar qəbul olunmur. O oxunur, dinlənilir. Mühazirəyə aid suallar verilə bilər;

4) Mühazirə növündən asılı olaraq bir fənnin hansısa mövzusunə, ictimai (sosial) və siyasi həyatla bağlı kütləvi mövzuya həsr oluna bilər. Məruzə isə, adətən, elmi və siyasi (prezidentə məruzə etmək, onu məlumatlandırmaq mənasında) olmaqla bir neçə problemi gündəmə gətirir;

5) Mühazirədə natiq (lektor) öz mövqeyini, siyasi baxışını bildirməkdə azaddır, məruzədə isə müəyyən ölçü gözlənilir.

Sual və tapşırıqlar

1. Monoloji nitqin natiqlik üslubunda ən çox yayılmış növləri hansılardır?

2. Məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqi necə adlanır? Cavaba uyğun nümunələr gətirin.

3. Natiqin çıxışı, səsinin tonu, intonasiyası hansı hallarla bağlıdır?

4. Çıxışın tərkib hissələri hansılardır?

5. İfadəli hərəkətlər hansılardır və onlardan nə üçün istifadə olunur?

6. İfadəli hərəkətlərdən harada istifadə olunmur? Belə vaxtlarda bəs hansı vasitələr onları əvəz edir?

7. Məruzə nədir və onun çıxışdan fərqi nədir?

8. Məruzə hansı üslublarda yazılır? Səbəbi nədir?

9. Məruzələrin növlərini deyən və misallar gətirin.

10. Mühazirə ilə məruzə və çıxış arasındakı fərqləri göstərin.

Çalışma 35. Bir hadisə baş vermişdir. Siz də orada olduğunuz üçün bu haqda **məlumat** yazın.

Çalışma 36. Mətni oxuyun, monoloji nitqin hansı növlərini əks etdirdiyini izah edin; mövzuya ad verin:

Tədbiri giriş sözü ilə açan direktor Əhliman Axundov dedi:

- Bu bayramın çox qədim tarixi var. O bizə ulu keçmişimizdən - zərdüştlük dövründən yadigar qalıb. Məlumdur ki, xalqımız keçmişdə zərdüştlük dininə sitayiş etmiş, odu müqəddəs sanmışdır. Bu bayram ərəfəsində ilaxır çərşənbələrində qalanan

tonqallar buna misaldır. "Ağırılığım, uğurluğum odda yansın", -deyib tonqalın üstündən atlanan insanlar bununla bəd nəzərləri, pislilikləri, şər qüvvələri odda yandırdıqlarına və yeni, təmiz həyata başladıklarına inanclarını ifadə etmişlər.

Sonra o, sözü əvvəlcə qonaqlara verdi.

Akif Kərimov, "Kür-Xəzər" xeyriyyə cəmiyyətinin sədri:

- Xalqımızı, bütün türk dünyasını bu bayram münasibəti ilə təbrik edir, insanlara sülh, əmin-amanlıq, gənclərimizə vətən sevgisi, prezidentimizə güclü dövlət və ordu yaratmağı, Qarabağ probleminin tez bir zamanda həll olunması yolunda uğurlar arzulayırıq.

Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin nümayəndəsi Nadirə Orucova sözünə belə başladı:

- Bu bayram xalqımızın yaddaşında bərəkət, bolluq rəmzi kimi qalmışdır. Elə bu bayramın əsas rəmzlərindən sayılan yaşıl səməni də bunun ifadəsidir. Evdə səməni göyərdən insanlar bununla yeni ildə məhsullarının bol olacağına inanmışlar. Bayram süfrəsi də bol olmalıdır. Ən kasıb ailədə belə bayram süfrəsi açılmalıdır. Ləziz yeməklər bişirilməli, yumurta boyanmalı, süfrəyə yeddi növ çərəz, mer-meyvə düzülməli, ailədəki adamların sayına uyğun şamlar yandırılmalıdır. Mən sizin hamınıza xalqımızın ən əziz bayramında əmin-amanlıq, bərəkətli torpaq, can sağlığı, işıqlı gələcək arzulayıram.

Məktəbin ağsaçlı müəllimi Əziz Rəhimov salona belə müraciət etdi:

- Bu bayram ərəfəsində ev-əşikdə, həyət-bacada təmizlik işləri görüldü, abadlıq yaradılmışdır, hər yanda səliqə-sahman göz oxşayır. Bağbanlar bağ-bağata əl gəzdiriblər, ağaclara qulluq göstərir, yeni tinglər əkirlər.

Mən sizin hamınızı bu gözəllik, xeyirxahlıq, ümidlər və arzular bayramı münasibəti ilə təbrik edirəm.

Çalışma 37. Bir nəfəri yuxarı vəzifəyə irəli çəkmək üçün səlahiyyətli orqana **təqdimat** yazın.

ZAHİRİ VƏ DAXİLİ (LAL) NİTQ

Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq şifahi monoloji nitq zahiri və daxili formalarda təzahür edir.

Zahiri nitq danışıq səsləri ilə ifadə olunan, başqalarına ünvanlanan və eşidilmək üçün nəzərdə tutulan nitqdır. Bu nitqə aydınlıq, səlislik, ardıcılıq, təsirlilik, ahəngdarlıq kimi keyfiyyətlər xasdır. Nitqin bu şərtləri normal, nitq qüsuru olmayan, necə deyərlər, ağılı başında olan hər adama aiddir.

İnsan öz zahiri nitqində cəmiyyətlə "nəfəs alır", onun bütün qayğıları, sosial həyatı, siyasi baxışı, etnik və əxlaq normaları burada özünü göstərir. Hər kəs şəraitdən, harada olmasından, kiminlə danışmasından asılı olaraq öz nitqinə düzəliş edə bilər. Onun ailədə, yaxın ətrafı arasında olan nitqi ictimai yerdə, başqaları ilə danışığından ideya və məzmun cəhətdən fərqləndiyi kimi, quruluşuna görə də fərqlənir. Doğrudur, zahiri nitq insandan öz fikrini dilə gətirərkən məsuliyyət hissini saxlamağı, ədəb-ərkan qaydalarını unutmamağı tələb edir.

DAXİLİ (LAL) nitq insanın öz-özünə danışması prosesidir. Bu tələffüz olunmayan səssiz nitqdır. Daxili nitq zahiri nitqin yaranmasına xidmət göstərir. İnsan əvvəlcə düşünür, fikirlərini nizam salır, daxili nitqini hazırlayır, yalnız bundan sonra zahiri nitqə keçir. Beləliklə, insanın daxili, öz-özünə nitqi yaranır. O, təfəkkürlə bağlı olduğundan onu intellektual nitq də adlandırırlar.

İnsan daxili nitqinin köməyi ilə olmuş və olacaq hadisələri fikrinə, xəyalən göz önünə gətirir, nəyəsə təəssüflənir, nəyisə qürurla yad edir, köks ötürür, bəzən də ah çəkir, onlara öz münasibətini bildirir, özü ilə həsbi-hal edir, "necə olsaydı, daha yaxşı olardı" - fikrinin üstündə ani olaraq dayanır, fərziyyələr yürüdür. Daxili nitq zamanı insan sanki özü ilə dialoqa girir, səssiz cümlələrlə monoloqunu davam etdirir.

Fikir daxili nitqdə formalaşır, dilə gəlir, sözlərlə hazır şəkildə zahiri nitqə çevrilir. Zahiri nitqdə təfəkkür fəaliyyətdə olub

müəyyən məqsədə xidmət edir, monoloji formada şifahi və yazılı nitqdə təzahür tapır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda daxili nitq zəifdir. Onlar fikirləşdiklərini kiməsə, nəyəyə (kuklaya, maşına, oyuncağa, heyvana, quşa və s.) yaxud özü-özünə deyir, sual verir, onların əvəzinə cavabını da verir, analiz-sintez etməyə çalışır, lakin bunları az-az hallarda ucadan söyləyir, əksinə, alçaq səslə, pıçıltı ilə deməyə söy göstərir, kiməsə eşitdirmək istəmir, sözünü gizli saxlamağa çalışır. Kiçik yaşlardan ev quran, şəkil çəkən, əşyalarla oynayan, təkbaşına domino, dama, nörd oynayan (əgər ailədə lazımı fiqurlar, daşlar varsa) uşaqlar sorğu-sual olmadan ucadan, səslə danışığa girib kiminləsə həmsöhbət olmamışdan əvvəl daxili nitqlə düşünməyi, düşündüklərini fikrinə gətirərək sözlərə, dilə, ünsiyyət vasitəsinə çevirməyi lazımınca bacarmırlar. Bu halı uşaqların ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisi kimi, əqli, zehni düşüncənin zəif formalaşması kimi də yozmaq olar.

Daxili nitq, əsasən, söz sənətkarlarında - şair və yazıçılarda güclüdür. Şeir yazanlarda daxili nitq həmişə zahiri yazılı nitqdən qabağa düşür və yazıçılara nisbətən daha erkən yaşlardan başlanır. Şeirin nə olduğunu biləndən, heca, qafiyə, rədif haqqında fikir, mülahizə formalaşandan sonra məktəb illərində (kimi lap erkən, kimi yuxarı yaşlarda) onlar qəlblərindən keçənləri ipəsapa düzməyə, dilə gətirməyə, səslə, zahiri nitqə keçməyə can atırlar. Burada ailənin, bağcanın rolunu da kiçiltmək olmaz. Söz deməyi, söz incilərini qiymətləndirməyi bacaran, şeiri, nəğmə, mahnı, bayatıları məlahətlə söyləyən, kitablardan uca səslə oxuyub eşitdirməyi xoşlayan şəxslərin əhatəsində olanlarda bu proses daha güclü gedir. Əlbəttə, məqalə yazmağı bacarmayanlar hekayə yazmağa girişməzlər. Alimlərə gəldikdə isə nəticələr bilavasitə dərin təfəkkürün məhsulu olduğu üçün onlar öz növbələrini hələ ali məktəb skamyalarında əyləşəndən sonra işə girişə bilirlər. Axı onlar elmi axtarışların nəticələrini ümumiləşdirib, mülahizələrini ardıcıl, sistemli şəkildə, terminlər, düsturlar, sxemlər, rəqəmlərlə formalaşdırmalı olurlar.

Daxili nitqi siyasətdən, etik normalardan uzaq nitq kimi xarakterizə edənlər də vardır. Bu fikir hər məqamda özünü doğrultmur. Daxili nitq eşidilmək üçün olmadığından bəzi insanlar özündə sərbəstlik hiss edir, fikrindən keçən vulqar, loru sözləri, arqo və jarqonları, dialektizmləri, məhəlli sözləri düşünməkdə, işlətməkdə sərbəstdirlər, çünki başqasının yanında deyilməyən, yaxud yazılmayan söz və ifadələr, söyüşlər, qarğışlar onsuz da dildə mövcuddur və nitq sahibi onların mənasını başqaları kimi yaxşı dərk edirlər. Bu, çox ciddi məsələdir, amma ciddi olan, öz mənliliyini uca tutan, nitq mədəniyyətinin, əxlaq normalarının sirlərini bilən mədəni adam heç vaxt öz daxili nitqində deyilməsi məqbul sayılmayan söz və ifadələri hətta öz ailəsinin yanında belə işlətməz (4, səh.142)

Daxili nitqə ədəbi bədii əsərlər içərisində ən çox dramatik növlərdə rast gəlirik. Bu nitq manerasına, quruluşuna və dil vahidlərindən istifadəsinə görə bədii bir priyom kimi seçilir. Dram əsərlərində daxili nitq personajları müşayiət edir, gah obrazın replikasından əvvəl, gah da sonra gələrək müəllifin münasibətini, personajın daxili düşüncəsini əks etdirməyə yönəlir, tamaşaçıları obrazın daxili aləmini görməyə hazırlayır. Müəllif replikalardan əvvəl, yaxud surətin adından sonra mötərizədə "səktə", "öz-özünə", "öz-özünə yavaşca", "öz-özünə mırıldanır (deyinir, donquldanır)", "fikrə gedir", "öz-özündən soruşmuş kimi" və s. söz, söz birləşmələri, elliptik cümlələr işlədir.

Nümunə:

Tələbə qız

(şən tərzdə Cavadla Müşfiqə müraciətlə)

Keçən dəfə siz,

Belə şərt kəsdiniz:

Bədəhətən qəzəl deyilsin!

Cavid

Misraların birini Cavad

İkincisini Müşfiq söyləsin!

Tələb qız

(Cavadla Müşfiqə müraciətlə)

Hə, indi başlayın görək.

Müşfiq

Bəs rədif?

(Cavada işarə ilə)

Fikirləş bir az...

Tələbə qız

Olar mən deyim? - Rədifi "Olmaz"

(Cavad ilə Müşfiq Cavidə və məclisə baxırlar. Onlar işarə ilə razı olduqlarını bildirirlər) (Şamil Zaman. Zamana sözüm. "Müşfiq" pyesi. Bakı, 2006 səh. 491).

Daxili nitq müəllif baxışının, müəllif münasibətinin təzahürü kimi verilir. Daxili nitq özü üçün nitq olsa da, sözsüzdür. Söz nəzərdə tutulur, lakin səslənmir, fikrin mənasını, məzmununu formalaşdırır.

Zahiri nitqlə daxili nitqi qarşılaşdırsaq nəticə kimi demək olar: 1) Daxili nitq tələffüz edilməyən, səssiz lal nitqdır, zahiri nitq isə səslə, eşidilən nitqdır; 2) Zahiri nitq şifahi və yazılı formada, daxili nitq isə ancaq şifahi formadadır. 3) Zahiri nitqi bütün dil vasitələri ilə müxtəlif üslublarda səsləndirmək mümkündür, daxili nitqdə isə sürətlilik, subyektivlik, yığcamlıq, elliptivlik səciyyəvidir, cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir və s. (18, səh.52)

Sual və tapşırıqlar

1. Ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq nitq hansı növlərə bölünür?
2. Zahiri nitq və onun əsas şərtləri nədir?
3. Ədəbi bil normaları hansı nitqdə tam gözlənilir?
4. Daxili nitq necə prosesdir?
5. Tələffüz olunmayan səssiz nitq necə təzahür edir və hansı formalarda özünü göstərir?
6. Kiçik yaşlı uşaqlarda daxili nitq hansı formada gedir?

7. Daxili nitq hansı əsərlər üçün səciyyəvidir? Daxili nitqi bədii bir priyom kimi götürmək olarmı?

8. Zahiri nitqin hansı formaları vardır? Bəs daxili nitq hansı formada olur?

9. Daxili nitq zahiri nitqdən nə ilə fərqlənir?

10. Zahiri və daxili nitqin xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda göstərin və onları müqayisə edin.

Çalışma 38. Mətni oxuyun, nitqin növlərini aydınlaşdırın.

... Oğlan gözlərini qızdan çəkməyərək ikinəfərlik oturacaqdan nə vaxt ayağa qalxdığını bəlkə özü də hiss etmədi.

- Buyurun, əyləşin, xanım qız!

Qız birdən-birə ona edilən təklifdən azca tutuldu. Əvvəlcə nə cavab verəcəyini kəsdirə bilmədi. Nəhayət: - Sağ olun! Mənə belə yaxşıdır. - deyə dilucu cavab verdi.

- O...O... Dəyməz. Buyurun, əyləşin. Borcumuzdur.

Oğlan son cümləsini elə yavaşca dedi ki, bəlkə də onunla yanaşı oturmuş qadın belə bunu eşitmədi. Sonra o, gözü qoca kişiyyə tərəf baxdı. Sol əlini cibinə qoyub bir addım kənara çəkildi, əks tərəfə baxan pəncərəyə yanaşdı, başı üzərində avtobus boyu uzanmış tutacaqdan yapışdı. Pəncərədən baxa-baxa ürəyindən keçirdi: - Canı yanmış, nə qızıdır! Yerini verəndə də gərək beləsinə verəsən, daha uşaqlı qadına yox.

Hədsiz bir sevincin işartısı onun gözlərində oynayırdı. "Hörmət, bax budur". Sonra "himm..." edərək dodaqlarına çatmayan səslə öz-özünə dedi: "Hörmət? Mən ona hörmət nəminəmi yer verdim?". O, alnını barmaqları ilə ovuşdurdu. Gözlərini yumub ürəyində danışmağa, fikrindən keçirməyə başladı: "Yaxşı, bəs buna nə ad verək? Hörməti, deyəcəm, o qoca əbləh elədi axı. Yerini uşaqlı qadına verdi. Görəsən, niyə? Qadın uşaqlıdır. Deməli, əri var. Bəs qoca yerini ona niyə verdi? Yəqin, onun da arvadı var. Bəlkə ölüb?" (Süleyman Hüseynov. Manana. Bakı, 2002, səh.41)

Çalışma 39. Verilmiş sözlərin leksik mənasını izah edin, onların 20-25 il bundan əvvəl necə ifadə olunduğunu, əvvəlkilərin, yoxsa indikilərin öz dilimizə məxsusluğunu aydınlaşdırın:

ildönümü, çimərlik, duracaq, saxlanc, əyləc, dönmə, qaynaq, yüzillik, özəlləşmə, nəfəslük, açıqca, bölgə, soyqırım, yarlıq, ulu, dürlü, araşdırma, hərbişmə, köçkün, yetərsay.

Çalışma 40. Aşağıdakı sözlərin hansı alınmaların hesabına meydana gəlməsini araşdırın:

öndər, soykökü, bilgisayar, başqan, istilikölçən, bilgi, soyad, soydaş, cangüdən, ömürlük, toplum, çağ, bağımsız, çağdaş, duyum, durum;

Çalışma 41. Məndən dilimizin lüğət tərkibindəki özləşmə göstəricilərini müəyyənəşdirin, mənalarını izah edin.

Azərbaycan toplumunun qarşısına çıxan hər dürlü iqtisadi ilişkilər nə qədər çox olsa da, soydaşlarımız özünü itirmir və dönmədən həmin ilişkiləri aradan qaldırırlar. XXI yüzilliyin girəcəyində dünyanın çağdaş dövlətlərindən biri olmaq üçün ölkəmizin hər dürlü imkanlarının varlığını hamı söyləyir. Çox çalışmaq və saxlancımızın çiçəklənməsi naminə durumumuzu yaxşılaşdırmaq, çağdaş ölkələrdən ömürlük biri olmaq istəyimizdir.

Bu gün belə bir dövəmdə yaşayırıq ki, dövlətimizin bağımsızlığı uğrunda çarpışmaqdan özgə yolumuz yoxdur. Tarix soydaşlarımızı sınağa çəkir. Bu sınaqdan üzü ağ çıxmaq üçün biz hamımız öndərimizin siyasətini dəstəkləməli, başqanımız da, əsgərimiz, çavuşumuz, gizirimiz də cangüdənlər kimi bütün bölgələrimizin sınırlarının keşiyində ayıq-sayıq durmalıyıq.

Çalışma 42. İdman cəmiyyətində şəbə müdiri işləyirsiniz. Müəyyən qədər idman ləvazimatı almaq üçün direktorunuza **tələbnamə** yazın.

NİTQİN MƏDƏNİ VƏ QEYRİ-MƏDƏNİ FORMALARI

Mədəni nitq ədəbi dilə yaxşı yiyələnmiş şəxslərin işlətdiyi nitqdır. Deməli, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnədən mədəni nitqdən danışmaq olmaz.

Nitqin mədəniliyi ədəbi dilin qayda-qanunlarını yüksək səviyyədə mənimsəməklə, dilimizin fonetik normalarını gözləmək, zəngin söz ehtiyatına sahiblənmək, bədii dil vasitələrinə yiyələnməklə təmin olunur. Mədəni nitq aydın, səlis, zəngin, ifadəli, yerli-yerində, qulaqlarda rəvan səslənən, oxuyarkən göz oxşayan, məntiqi cəhətdən obyektiv gerçəkliyə uyğun nitqdır. Bu nitqdə söz birləşmələri və cümlələr, sintaktik konstruksiyalar qrammatik cəhətdən düzgün qurulur, natiqsə əxlaq qaydaları çərçivəsində təmkinli, soyuqqanlı, özünə və sözünə arxayın şəkildə, lakin insanlara, hadisələrə, görülən işlərə isti münasibəti ilə seçilir. Təbii ki, insanlarda nitq mədəniyyətinə yiyələnmə eyni dərəcədə deyildir. Bu, insanın savadından, mütaliəsindən və qavrayışından, danışdığı dilə yaxşı bələdliyindən, yazılı və şifahi dilin normalarına mükəmməl yiyələnməsindən asılıdır.

Nitq mədəni və qeyri-mədəni formalara bölünür. Burada da orta və yüksək səviyyəli mədəni nitqi fərqləndirmək olar. Dilimizin fonetika, leksika, frazeologiya, qrammatika və üslubiyat bölmələrini orta məktəb həcmində öyrənmiş məzunlar müstəqil həyata başlayarkən orta səviyyəli mədəni nitqlə öz fikirlərini ifadə edə bilirlər. Onlar müəyyən məqamlarda çıxış edirlər, bəziləri hətta şeir, məqalə, hekayə də yazmağı bacarırlar, öz dinləyicilərinə bəzi məsələlərlə əlaqədar məlumat çatdırırlar. Orta səviyyədə olmasına baxmayaraq bu nitqdə fikir aydın, məntiqi cəhətdən düzgün qurulur. Orta səviyyəli mədəni nitqdə diksiya, tələffüz norma daxilində olur, yəni dialekt-şivə danışığı səviyyəsindən yüksəkdə dayanır.

Yüksək səviyyəli mədəni nitqin orta səviyyəlidən fərqi tək-cə dil normalarını gözləməklə bitmir, bu nitq həm də ifadəlidir, obrazlı və emosionaldır. Belə nitq sahibləri gələcəyin şairi, yazıçısı, alimi, siyasətçisi, diplomatıdır, ən "pis" halda natiqdır, masabəyi, söz ustasıdır.

Qeyri-mədəni nitqdə gözə tez çarpan məddahlıq, yaltaqlıq (bu da insandan başqa cür istedad tələb edir) ruhu, əzbərçilik xasiyyəti, tamahkarlıq, simasızlıq kimi qeyri-mədəni məziyyətlər

lərdir. Burada şöhrət, layiqsiz ad-san xatirinə fikir şüurlu surətdə pozulur, qəbul olunmuş prinsiplər, nitq əlaqələri təhrifə məruz qalır. Belə nitqdə aldatma, böhtan, xəbərçilik, lovgalıq kimi qeyri-etik normalara rast gəlirik. Əlbəttə, bu zaman danışanın mədəni və ya qeyri-mədəni, savadlı və ya savadsız nitqini onun düzgünlüyü, səlisliyi və məntiqiliyi ilə müəyyənləşdirmək də mümkündür.

Savadlı adamların nitqini forma və məzmununa görə iki qrupa bölürlər: 1) gözəl forması və məzmununa görə adamlara müsbət təsir göstərən nitq. Bu nitq forma və mündəricəsinə görə yüksək səviyyədə olub, fikrin aydın və səlis ifadəsi ilə seçilir: 2) forma və məzmun cəhətdən zəif, təsir dərəcəsi aşağı olan nitq. Bu nitqdə ardıcılıq, rəvanlıq axarlıq dinləyiciləri qane etmir. Bu, çox vaxt savadsızlıqdan deyil, insanın daxili aləmi ilə bağlı natiqlik bacarığı ilə şərtləşir.

Natiq nitqini ümumxalq danışığı dili əsasında qurarkən məntiqli danışır, buna görə də dinləyicilərin rəğbətini qazanır, alqışlarla qarşılır, xoş sözlərlə də yola salınır. İ.Nəsiminin, Aşıq Qurbaninin, M.P.Vaqifin (Hər oxuyan Molla Pənah olmaz), A.Ələsgərin, C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun, S.Vurğunun, Əlağa Vahidin, müasir dövrümüzdə Xəlil Rza Ulutürkün, Zəlimxan Yaqubun, zəmanəmizin böyük siyasətçisi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin, prezident İlham Əliyevin çıxışları səlis, elmi, qrammatik və məntiqi baxımdan savadlı, təsirli olduğuna görə örnək kimi nəsil-dən-nəslə ötürülür. Xalq hər bir şəxsə öz əməli işinə və nitq qabiliyyətinə görə qiymət verir. Yaxşı, gözəl söz, kəlam, dil nitq şəklində insanın qiymətini yüksəklərə qaldırır.

Mədəni nitq qeyri-mədəni nitqdən istifadə olunan zəngin söz ehtiyatı, dilin daxili qrammatik quruluşunun bütün incəliklərinə qədər gözlənilməsi ilə, intonasiyaya, xoş avaza, ritmə uyğun forması ilə seçilir. Belə nitq bir növ, yaradıcılıq işidir, gözəl bəddii əsər səviyyəsində yazılışdır, muğamlarımız kimi hamının ürəyincədir.

Dil normaları üçün ölçü olan yüksək mədəni nitq böyük istedad və mütəmadi vərdiş hesabına yaranır, məntiqli, səlis, aydın danışığa istiqamət verir. Mədəni nitqin əsası ailədə, bağçada, daha sonra məktəbdə qoyulur. Uşaqların mədəni nitqi anadan, bağça tərbiyəçisi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, ədəbiyyat dərsliklərindən, əlavə bədii oxu vəsaitlərindən, hər məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimlərinin verdikləri biliklərdən, zəngin dil nümunələri ilə dolu radio-televiziya verilişlərindən qaynaqlanır, onların gərgin zəhməti hesabına formalaşır yaranır. Məhz bütün bunların sayəsində uşaqların söz ehtiyatı artır, düzgün dil vərdişləri, mədəni danışıq adəti formalaşır. Şəxsi ünsiyyət, təfəkkür tərz, dünyagörüş, elmi təsəvvürlər də bu işdə əvəzsiz rol oynayır. Orfoqrafik və orfoepik normalara yiyələnməklə sinifdə müəllim və yoldaşları qarşısında ifadəli oxu, ayır-ayrı fənn mövzularını səliqəli və rəvan danışıma uşaqların mədəni nitqinin inkişafını gündən-günə, aydan-aya, ildən-ilə stimullaşdırır, müəllimlərinin və sinif yoldaşlarının gözəl danışığını yamsılamaq hesabına onların düzgün tələffüz vərdişləri də, mədəni danışığı da, yazı mədəniyyəti də (inşa yazılarda) təfəkkürlə bağlı olaraq yüksək səviyyəyə çatır.

Qrammatika təlimi dili, dil qanunlarının tətbiqini öyrədir. İfadəli oxu, şeirlərin əzbər söylənilməsi prosesində şagirdlərin nitqi daha da püxtələşir, səlisləşir, həm də onların elmi və bədii düşüncəsinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Bu vaxt ana dili müəlliminin nitqi, pedaqoji ustalığı, rəvan oxusu, gözəl danışığı, şeirlər söyləməsi, nəcib hərəkətləri, geyimi, mimika və jestləri şagirdlərin nitqinin mədəniləşməsinə kömək olur, canlı nümunə kimi onların bədii və estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Beləliklə, ailədən, bağçadan, məktəbdən formalaşmağa başlanan nitq ədəbi əsərlərin, ifadəli oxu və rəbitəli yazının, müəllimlərin mətbuatın, radio-televiziya verilişlərinin kompleks köməyi ilə səlisləşir. Deməli, valideynlərin, müəllimlərin, diktorların, aparıcıların gündəlik və saatlarla danışıq üsulu şagirdləri gözəl danışığa ruhlandırır. Məktəblilər fikrin dəqiq ifa-

dəsi üçün sözləri düzgün seçməyə, hər sözün, ifadənin mənə tutumunu bilməyə, onları öz yerində işlətməyə çalışırlar.

Mövzuya, mətnə uyğun lazımı sözləri seçib işlətmək, fonetik normaları gözləməklə nitqin təbiiliyinə, axarlığına, gözəlliyinə xələl gətirən kitab tələffüzündən qaçmaq, cümlələri qrammatik və üslubi cəhətdən düzgün qurmaq, hər sözün, ifadənin ahənginə, vurğusuna fikir vermək mədəni nitq üçün əsas şərtlərdir.

Gözəl şifahi nitq qabiliyyətinə yiyələnmək üçün aşağıdakı qaydaları öyrənib mənimsəmək olduqca vacibdir:

1. Nəqli keçmiş zamanın düzəldilməsində iştirak edən - **mış⁴** şəkilçisi II şəxsin təkində - **mı⁴** kimi tələffüz olunmalıdır, yəni **ş** samiti tələffüzdən düşməlidir: Məsələn: oxumuşsan [oxumusan], yazmışsan - [yazmısan], gəlmişsən - [gəlmisən] və s.

2. II şəxsin cəmində şəxs (xəbərlik) şəkilçisi orfoqrafiya qaydalarına görə - **sınız⁴** yazılır, lakin orfoepiya normalarına görə - **sız⁴** şəklində tələffüz olunmalıdır: oynayrsınız [oynayrsız], gəlersiniz - [gəlersiz], futbolçusunuz - [futbolçusuz], tələbəsiniz - [tələbəsiz] və s.

3. Xəbərlik kateqoriyasının III şəxs tək və cəmində - **dır⁴**, - **dırlar⁴** orfoepiya normalarına görə - **dı⁴**, - **dırlar⁴** şəklində tələffüz olunur, yəni **r** samiti deyilmir: oyunçudur - [oynuçudu], tələbədirlər - [tələbədilər], məşqçidir - [məşqçidi], uşaqlardır - [uşaqlardı] və s.

4. **nb** samit səs birləşməsi bir çox sözdə tələffüz zamanı **mb** səs birləşməsi kimi tələffüz olunur: şənbə [şəmbə], sünbül - [sümbül], zənbil - [zəmbil] və s.

Şifahi nitqi gözəlləşdirən amillərlə yanaşı onu pozan səbəblər də vardır. Bu səbəbləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Dialekt tələffüzü: hansı [ha:sı], daha- [da:], mənim [mə:m], sahibini - [sa:bını] sabah - [saba], şəhər - [şə:r] və s.

b) fonetik hadisələrlə bağlı tələffüz: tapmaq - [tappağ], qazlar - [qazdar], doğru - [dorğu], bunun [munun], bu gün [bu gün-nəri], bunlar - [bular], nə edək - [nağayrağ], sevindi - [söyündü], dalısınca - [dalıynan], öyrənmək [örgənməy], sonra - [so:ra], on-

lar - [olar], yemək - [yımax], bütöv - [bütöy], xəbər [xəvər], [xavar], həmən - [haman], tüfəng - [tüəy], tökmək - [töhmək], yenə - [genə], məsləhət - [məslət], sənə - [sə:], xalq - [xalx], ona - [oya] və s.

c) Ərəb mənşəli sözlərin tələffüzü: layihə - [lahiyə], rayihə - [rahiyə], məşhur - [məşur], sürət - [surət] və s.

ç) fonetik cəhətdən oxşar, mənaca müxtəlif sözlərin diqqətsizlik üzündən tələffüzə qarışdırılması və ya təhrif olunması: müşahidə - [müşayit], icra - [icarə], məsul- [məhsul], məhrum- [mərhum], rəğbət-[rəqabət], şəhid-[şahid] və s.

d) orfoepiya normalarından dialekt tələffüzünə keçilməsi: vaxt-vaxıt, çünki-çünkinə, qorumaq-qourunmaq, görə-gora,, amma-əmbə və s.

e) Adların təhrif olunmuş şəkildə tələffüzü: Kəmalə -Kəmoş, Zərifə-Zəri-Zəroş, Qurban-Qubiş, Təranə-Təroş və s.

ə) Tüfeyli, mətləbə dəxli olmayan sözlərin işlənməsi: belə deyək, belə deyək də, necə deyərlər, öz aramızdı, canım sənə desin, onu da qeyd etmək olar ki, elə götürək bunu, məlum olduğu kimi, yeri gəlmişkən deyim ki və s.

f) Qeyri-mədəni nitqdə ədəbsiz sözlər, söyüş və qarğışlar da özünə yer tapır. Bunlar dilçilikdə vulqarizmlər adlanır. Vulqar sözlər dilin ən aşağı üslubi layını təşkil edir və bunların böyük əksəriyyəti lüğətlərə düşmür, lakin müəyyən məqamlarda insanlar onları işlədirlər. Ədəbi dildə müəlliflərin təhkiyə dilində işlədilməsə də, bədii surətlərin daxili aləmini açmaq üçün onlara müəyyən qədər yer verilir. Məsələn: it oğlu, itin balası, eşşək, qoduq, heyvan, mürtdə, allah lənət eləsin və s.

g) Mənanı sərt, kobud, lakin təsirli ifadə edən sözlər **disfemizmlər** adlanır. Evfemizmlərin əksi olan disfemizmlər sinonimi olan sözlərdir, amma onlara ədəbi dilin bütün üslublarında deyil, ən çox məişət, qismən də bədii üslubda - personajların nitqində rast gəlirik. Məsələn: "ölmək" əvəzinə "gorbagor olmaq", "cəhənnəmə vasil olmaq"; "getmək" əvəzinə "rədd olmaq", "cəhənnəmə itilmək", "itilib getmək"; "get" əvəzinə "bas

bayıra"; "baş" əvəzinə "kəllə" və s. ifadələri disfemizmlərdir və qeyri-mədəni nitq nümunələri sayılır.

Sual və tapşırıqlar

1. Mədəni nitq nədir və onun qeyri-mədəni nitqdən fərqi nədədir?
2. Daxili nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Ədəbi dilə yiyələnməyin yüksək mərhələsi hansı nitqdır?

Nə üçün?

4. Daxili nitqdə bütün cümlə üzvləri yerli-yerində işlənmir? Fikrinizi nümunələr əsasında izah edin.

5. Nitq mədəniyyətinin əsasını nələr təşkil edir?
6. Qeyri-mədəni nitq dedikdə nə başa düşülür?
7. Savad mədəni və qeyri-mədəni nitqdə nə kimi rol oynayır?
8. Mədəni nitqi müəyyənləşdirən keyfiyyətlər hansılardır?
9. Məktəbdə Azərbaycan dili fənninin öyrənilməsində vəzi-fə nədən ibarətdir?

10. Savadlı yazmaq şifahi, yoxsa yazılı nitqlə ilə əlaqədardır? Nümunələr gətirməklə fikrinizi əsaslandırın.

Çalışma 43. Verilmiş sözlərin hər birinə əvvəlcə kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra müxtəlif hal, ardınca xəbərlik (şəxs) şəkilçilərini artırıb sıra ilə yazın:

stadion, meydança, matç, cığır, məşqçi, prezident, federasiya

Çalışma 44. Sözlərdən cümlələr düzəldib yazın:

- 1) idman, zəngin, var, Azərbaycan, qədim, tarix, və
- 2) müharibə, ölkəmiz, on minlər, gətirmək, insan, fəlakət, Qarabağ
- 3) Laçın, faciə, ictimaiyyət, də, çatmamaq, dünya, hələ, Kəlbəcər
- 4) intizamlı, vəzifə, borc, hər, olmaq, bir, və, deyirlər, tələbə
- 5) sonra, dincəlmək, bir, qəbul, çox, və, faydalı, etmək, duş, az, məşq

Çalışma 45. ağrı, al, at, bel, boğaz, burun, dolu, düz, dil, inci, kök, qaş, qol, quru sözləri həm çoxmənalı, həm də omonim ola bilər. Əvvəlcə omonim, sonra da çoxmənalı söz kimi cümlələrdə işlədin.

Çalışma 46. Səslərin sayı hərflərin sayından çox olan sözləri seçib transkripsiyada yazın:

Aynurə, cəmiyyət, çiçək, dostluq, ailə, xasiyyət, hökmdar, hovuz, hövsələ, müasir, neftçi, polad, Faiq, şlüz, şeir, qulaq, tövbə, üzrlü

Çalışma 47. Vurğusu son hecaya düşən sözləri göstərin:

kamera, Nəzirə, gümüş, qrafika, söyüd, güllük, Asiya, sanki, tirmə, barama, albalı

Çalışma 48. Vurğusunun yerini dəyişərkən mənası dəyişən sözləri tapın, hansı mənalarda işlənə bildiyini misallarla göstərin:

Xəyyam, əyin, saqqal, gəlin, səpin, ilmə, bildir, gəlir, güldür, süzmə, dondurma

Çalışma 49. Ahəng qanununa tabe olmayan əsl Azərbaycan sözlərini ayrıca yazın, nə üçün ahəng qanununa tabe olmadığını qeyd edin:

güldən, ilan, çörək, ilmə, Türkan, hafizə, ilxı, metal, işıq, oyun, ilğım, afərin

Çalışma 50. Qrupunuzda xoşagəlməz bir hadisə baş vermişdir. Üç nəfər tələbənin adından **akt** tərtib edin. Akta verilən tələbləri göstərin.

NİTQİN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Müasir dövrümüz gənc nəslin qarşısında yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək vəzifəsini qoyur. Dövlət qurumlarından dəfələrlə narazılıq eşidilmişdir ki, gənclərimiz, xüsusən Bədən Təربiyəsi və İdman Akademiyasının Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında öz gücü, iradəsi, dözümlülü-yü ilə fərqlənərək medallar qazanmış tələbə və məzunları efir və ekran qarşısında, dövlət başçısı Prezidentə məlumat verəndə öz uğurlu nəticələri haqqında olduqca sönük çıxış edir, 4-5 cüm-

lədən ibarət fikirini gözəl, rəvan, səlis dillə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər, yüksək idman nəticələri ilə bütün dünyanı heyran qoymuş çempionlarımız öz rəhbərlik və sönük çıxışları ilə dinləyiciləri çox təəccübləndirirlər. Doğrudanmı səlis, rəvan, gözəl danışmağı bacarmaq belə çətinlikdir? Axı gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazanılır və hər kəsin özündən asılıdır.

Hələ eramızdan əvvəl yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri Diogen və Demetriy nitqin beş keyfiyyətini - təmizliyini, aydınlığı, yığcamlığı, məqsədəuyğunluğu və gözəlliyini əsas sayaraq mədəni nitqi müəyyənləşdirən məziyyətlərin həlledici olduğunu önə çəkirdilər.

NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ. Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır. Hadisələr, faktlar, onların səbəb-nəticə əlaqələri bilərəkdən təhrif olunmuş şəkildə dilə gətirilməməli, realıqdan uzaqlaşma hallarına, yalan məlumatlara, layiq olmayan təriflərə, nöqsanların ört-basdır edilməsinə yol verilməməlidir. Deməli, düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüstlüyündən çox asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin, mühazirəçi, məruzəçi, icmalçının çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında da bəhrələnsin. Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitqi ağırlaşdıran, məzmunun dinləyicilərə çatdırılmasını çətinləşdirən, həcmcə böyük, dolaşq, təm-ta-

raqlı cümlələr işlədilməməlidir. Nitqin düzgünlüyü natiqlə dinləyicilər arasında qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir.

Nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkündür. Kommunikativ keyfiyyətə xidmət edən düzgünlük gerçəklik haqqında verdiyi məlumata düz mütənasibdir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, natiq də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür.

NİTQİN DƏQİQLİYİ. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Fikrin aydın izahı dəqiq düşüncənin nəticəsidir. Dəqiqlik və yığcamlıq nitqin əsas məziyyətləri kimi zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq ola bilər. Dəqiq nitq deyildikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsidir ki, bunlar nitqin mənasına, məzmununa münasib olmaqla fikrin gerçəkliyi əks etdirməsinə şərt sayılır. Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. Məlumdur ki, söz anlayışa uyğun yaranır və fikir ifadə edir. Əlbəttə, o, ifadə etdiyi fikrə uyğun olmalıdır. Nitqin məntiqiyyəti, ardıcılığı, izahın uyurluğu fikrin aydın ifadəsinə köklənmişdir. Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantik mənasını, sinonimliyi, çoxmənalığı, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir.

Dilimiz respublikamızın müstəqillik qazananması ilə, həqiqi mənada dövlət statusu almasından, bütün sahələrdə qeyd-şərtsiz tam və yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hərtərəfli işlənməyə başlamasından bəri bədii, elmi və publisistik yazıların, mətbu orqanların dili də, radio-televiziya verilişlərində, teatr tamaşalarında aktyor və diktorların, müəllim, şagird və tələbə-

lərin nitqi də dəqiqləşmiş, düzgün işlədilməkdə sistem şəklini almışdır.

NİTQİN AYDINLIĞI. Aydınlıq ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılması üçün o, həmişə diqqət mərkəzində olur. Nitq üçün aydınlıq, səlislik və yığcamlıq yüksək qiymətləndirilir. Bunların içərisində aydınlıq ən vacib üslubi keyfiyyət kimi ön sırada durur. Nitqin düzgünlüyü fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti sayılır. İnsan ifadə edəcəyi mövzu haqqında mükəmməl məlumata malik olub onu dərinədən və yaxşı bilirsə, müvafiq dil vasitələri hesabına nitqində sözcüliyə yol verməz, fikrini maraqlı qurar, dolaşq cümlələrə deyil, sadə, münasib cümlələrlə deyəcəyi faktları ifadə etməyi bacarar.

Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Buna danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Məsələn, danışıda belə cümlələr eşidirik: O, qapının zəngini çaldı. At ilxısında yaxşı atlar vardı. Sənə müvəffəqiyyət uğurları arzulayıram. Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışırıq və s.

"Aydın nitq aydın təfəkkürün, düşüncənin məhsuludur", "Dili dolaşq şəxsini fikri də dolaşq olur" - cümlələrinin təsdiqinə Ü.Hacıbəyovun "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasında Məşədi İbadın Rza bəyə dediyi bir replikasında aydın görünür: - "A kişi, sən elə qəliz danışırısan ki, "Tarixi - Nadiri" yarıya qədər oxumuşam, mən başa düşə bilmirəm. Bu yazıqlar haradan başa düşsünlər?"

Biz tələbələri ixtisaslarına aid idman ədəbiyyatını oxuyub öyrənməklə, izah edib misallar gətirməklə məhdudlaşmamağa çağırırıq. Onlar siyasi, sosial, elmi, iqtisadi yenilikləri özündə əks etdirən, gündəlik mətbu orqanlarda çap olunan publisistik yazıları da oxuyub təhlil etməli, biliklərini artırmağa xidmət edən bədii ədəbiyyatla, oçerklərlə, həyatın hər sahəsinə aid müxtəlif materiallarla bir vətəndaş kimi tanış olmalıdırlar.

Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasi-

yaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq temple deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsin savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətcə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır:

1) Nitqin aydınlığına nail olmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımı material hazırlanmalıdır.

2) Material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir.

3) Nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə çarpdırılmalıdır;

4) Nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlələr aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi" əvəzinə "gətdi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nöşün" və s. deyilməməlidir.

5) Məzmunu uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsini (Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir.

Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktör, müəllim və başqaları) səsini, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını düzəltməlidir, yəni nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnmişdirlər.

NİTQİN TƏMİZLİYİ. Mədəni nitqə verilən tələblərdən biri də onun təmizliyi hesab olunur. Ədəbi dilin qaydalarından kənara çıxmaqla ifadə olunan nitq təmizdir. Nitqin təmizliyi digər keyfiyyətlər kimi nitq sahibinin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən istifadə bacarığı ilə düz mütənasibdir.

Nitqin təmizliyinin pozulmasının bir neçə ümumi səbəbi vardır:

1. Nitqdə yerli dialekt və şivəyə məxsus dil vahidlərinə yer verilməsidir. Xalqın böyük hissəsi canlı danışmaq dilində danışsa da, müəyyən qismi ya dialekt şəraitində yaşadığına görə, ya da

uşaqlıq illərində ailəsinin, yaxud yaşayış yerinin danışıq tərzinin təsiri altında dialekt danışığına meyilli olur. Onların danışığında əgər, asanlıqla, yenə, dərman, manat, şəkil, nə üçün, olacağıq, o qədər, lap az, sən demə, tamam, qaldırmaq əvəzinə **əyərrəri, hasannıxnan, genə, dərmən, manıt, şikil, nöş, olacoux, oxartanan, cıqqana, deməynən, eyzan, qalxızmağ** kimi dialekt tələffüzlü sözlər işlənir.

Dialektizmlərin ədəbi bədii dildə işlədilməsinə yol verilir. Paytaxtdan uzaq bölgələrdən, xüsusən ucqar dağ kəndlərindən bəhs edən bədii əsərlərdə yerli koloriti saxlamaq xatirinə yazıçı dialekt leksikasına müəyyən qədər yer verir və təbiilik üçün belə sözlərə müraciət edir. Bədii əsərdə yerli, məhəlli sözlərin məqsədüuyğunluq tələbinə görə obrazların nitqində işlədilməsi zəruridir. Dialektizmlər dil qanunları əsasında yaransa da, onların hamısının ədəbi dilimizdə işlənməsi mümkün deyildir. Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə yolu ilə yarandığından müxtəlif bölgələrdəki dialektizmlərin hamısı bura daxil ola bilməz. Dialekt sözləri bədii üslubda nə qədər zəruri sayılsa da, onlar elmi və publisistik üslublarda işlənmir, nəsr əsərlərində yazıçının öz dilində, təhkiyə dilində yer alması da arzuolunmazdır. Nəzm əsərləri isə yüksək üslubda yazıldığından şairlər belə sözlərə bilərəkdən müraciət etmirlər. Ümumiyyətlə, dialekt, şivə sözləri fikrin hamı tərəfindən asanlıqla qavranılmasına maneçilik törədir. Ədəbi dildə yazıb oxuyan, dil vasitələrinə norma kimi yanaşan oxucular buna ədəbilikdən kənar nitq vahidləri kimi yanaşırlar. Məsələn: "Çoban quzuların **saytalından** bir neçəsini ayırdı". "Maşın **keçalata** çatanda sürətini azaltdı" - cümlələrindəki **saytal, keçalat** sözləri hər oxucuya və ya dinləyiciyə aydın olmadığından dilin təmizliyinə ziyan gətirir, onu korlayır.

2. Dilin təmizliyini pozan ikinci cəhət alınma sözlərin lüzumsuz işlədilməsidir. Bəzi hallarda şifahi və yazılı nitqdə ehtiyac olmadan mənası çətin, anlaşılmayan alınma sözlərdən istifadə nəticəsində mövzunun məzmununda nəzərdə tutulan fikir oxucu və dinləyiciyə qaranlıq qalır. "köçürülmək" əvəzinə "evakua-

siya edilmək", "baxış keçirmək" əvəzinə "monitorinq keçirmək", "nüfuz" əvəzinə "prestij", "vəzifə" əvəzinə "missiya" sözlərinin işlənməsinə doğrudanmı böyük ehtiyac vardır?

Kütləvi informasiya vasitələrində, mətbuat səhifələrində, müxtəlif elm sahələrində yazılmış əsərlərdə öz əksini tapan alınma sözlər həddən artıq çoxdur və onlara gün ərzində az qala hər yerdə rast gəlirik. Son illər alınma sözlər dilimizə iki istiqamətdən - türk və rus dilləri vasitəsilə dünyanın bütün dillərindən siyasi, iqtisadi, elmi və digər sahələr üzrə keçir. Sahə üzrə alınmalar daha çoxdur və onlar danışığ dilində az işlənsə də, bədii üslub istisna olmaqla digər üslublarda bol-bol istifadə olunur: rassionalizm, abbiyatiür, respondent, dispozisiya, monitorinq, prestij, akkumilyasiya, orator və s.

3. Nitqin səlisliyini pozan amillər içərisində terminlər də müəyyən yer tutur. Lakin terminlər öz sahəsində işləndikdə zərurət sayılsa da, bədii üslubda yaxud adi danışığda, çıxışlarda, elmi mövzudan kənarında anlaşılmazlıq törədir.

Son illərdə türk dilinə aid, yaxud türk dilinin təsiri ilə yaranan söz və terminlər təkcə texniki və elmi ədəbiyyatda deyil, bütün sahələrdə, hətta danışığ dilində də işləklik qazanmışdır: **dəstək, bilgi, öncül, durum, anlam, bölgə, öncə, olay, yetərsay, özəl, önəmli, yaşam, tanıtım, təkpi, öndər, çağdaş, dönəm, yüzillik** və s. onlarla, yüzlərlə söz mənə, səslənmə, tələffüz baxımından münasib və ruhumuza yaxın olduğu üçün çox tezliklə və asanlıqla ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir.

Dilimizdə **kalka yolu** ilə yaranmış sözlər də çoxalmaqdadır. **Kalka üsulu** dedikdə sözün milli, anlayışın uzun illər gəlmə dilə aid olması nəzərdə tutulur. Deməli, başqa dildən gəlmiş anlayışı dilimizin milli bazasından istifadə edərək adlandırırıq. Bura **açıqca, dabankeş, əyləc, soyad, soyuducu, sərinkeş, tozso-ran, yelçəkər** və s. kimi sözlər daxildir.

4. Nitqin təmizliyini pozan amillər içərisində tufeyli sözlərin də müəyyən qədər rolu var. Nitq zamanı cümlələr arasında əla-

qə yaratmaq, yaxud işlədilməli olan zəruri sözü düzgün tapmayan şəxs boşluğu doldurmaq, fikrə "körpü" salmaq istəyəndə ya yersiz fasilələr edir, ya da mövzu ilə əlaqəsi olmayan ara söz və ya cümlə tipli söz birləşmələri (**deməli, zaddı, şey, adı nədir, hansı ki, baxanda baxıb görürük ki, canım sənə desin və s.**) işlətmək məcburiyyətində qalır.

5. Elmi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan söz qrupları sırasına loru sözlər də daxildir. Ədəbi bədii üslubda işlənən bu sözlərə personajların nitqində və canlı danışıda rast gəlirik: **gop eləmək, goplamaq, zollamaq, ağzından nallamaq, güpəmək, angırmaq, donguldanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, eşşək, heyvərə, qoduq, tülkü, sən qıfilla, qırıldatmaq, çərənləmək, hırıldamaq** və s. sözlər nitqdə rəqibini alçaltmaq, təhqir etmək, pis münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Söyüşlər, qarğışlar, ədəbsiz və qeyri-etik sözlər ictimai yerlərdə vulqar xarakterli olduğundan, mətbu əsərlərdə nitqin təmizliyi baxımından işlədilməsi caiz görülmür.

6. Kobud sözlər sırasında jarqonlar da qeyd olunmalıdır. Süni ünsiyyət vasitəsi sayılan **jarqon** sözlər cəmiyyətdə müəyyən qrup insanlar tərəfindən düzəldilir və elə onlar tərəfindən də başa düşülür.

Jarqonlar öz fikirlərini başqalarından gizlətmək və ya başqalarından fərqlənmək üçün, konkret bir zümrə tərəfindən işlədilərən elə sözlərdir ki, onlar adi halda müstəqil mənada işlədilib hamı tərəfindən anlaşılrsa da, jarqon səviyyəsində başqa cür mənalandırılır. Məsələn: **işini bitirmək** (öldürmək), **əriştəsini kəsmək** (həbs etmək), **şestyorka** (satqın), **hərifləmək** (aldatmaq), **ütmək** (pulunu əlindən almaq), **başını qırmaq** (aldadıq almaq), **atanda** (ayıq ol, səni axtarırlar) və s.

7. Dilin təmizliyinə xələl gətirən söz qruplarından biri də **arqolardır**. Fransız dilindən keçmiş bu termin altında məhdud dairədə işlənilən başqalarının başa düşmədiyi şərti ifadə və ya söz nəzərdə tutulur: tələbələrin işlətdiyi "**quyruq**" "kəsir", "akademik borc" mənasında, müəllimlərin işlətdiyi "**pəncərə**" "dərslər arasında qalan boş vaxt, saat" mənásındadır.

Sual və tapşırıqlar

1. Dəqiq nitq dedikdə nə başa düşülür?
2. Dəqiq nitq necə meydana gəlir?
3. Nitqin dəqiqliyi üçün ölçü nədir?
4. Nitqin düzgünlüyü hansı hallarda mümkündür?
5. Düzgün nitq nə deməkdir?
6. Düzgünlük kommunikativ keyfiyyətdirmi? Nitqdə kommunikativliyi necə başa düşürsünüz?
7. Şifahi danışmada və ya oxuda kitab tələffüzü əsas götürülmü? Kitab tələffüzü dedikdə nə başa düşülür?
8. Bədii nitqin dəqiqliyi hansı şərtlərlə bağlıdır?

Çalışma 51. Mətnədən nitq normalarının köhnəlmiş göstəricilərini müəyyənləşdirib izah edin:

Qoltuqçu malları açıb tökdü: gözəl firəng və İstanbul qumaşları şairi heyran qoydu.

Bu adam Axalsiq paşasının nümayəndəsi idi. Qoltuqçu sözə başladı:

- Qardaşım, bu yollar yalnız əsgər deyil, ağır toplar və cəbbəxanalar daşınacaq üçün yapılmış. Bu gün Tiflis, yarım Qarabağ, o biri gün isə İran və dövləti - Osmaniyyə torpaqları yağma olunacaq, gəvür xəncəri islamın bağına soxulacaq...

Süleyman paşanın müməssili uzun-uzadı danışdı və bütün xanlıqları ittihadə və müqavimətə dəvət etdi.

- Əfəndim, - dedi, - səkkiz il əvvəl yapılmış Küçük Qaynarça müahidəsi mövcubincə Mosqovla hali sülhdə olduğumuz məlumi-alinizdir. Müahidə bu altıillik şiddətli müharibənin bir sənədi olaraq bizi hala, bəzi təşəbbüsdən məhrum qoyur.

Bu əsnada qapı açıldı, nökrə mehmandarın gəldiyini xəbər verdi. Qafilə tərpendi. Rus zabıtləri əllərində rus çarıçasının İrakliyə göndərdiyi hədiyyələri tutmuşdular. Bu hədiyyələr bayraq, qılınc, xırqə, toppuz, tac və fərmandan ibarət idi. (Y.V.Çəmənşəminli. "İki od arasında" romanından)

Çalışma 52. Mətnədəki dialekt xüsusiyyətlərini ədəbi dildəki fonetik, leksik və morfoloji qarşılıqları ilə müqayisə edin:

Bir paccah öz vəzirinə der: "Bu şarabı içənnən soramı söypət eləsəx şirin olar, işməmişdənmi söypət eləsəx şirin olar?" Vəzir der: "İndi deəmmərəm, vaxt ver fikirreşim, sora deərəm". Bir-iki günnən sora varellar meşiyə oya gedellər, göröllər bu öydə işix gələr. Şah der: "Ay vəzir, hərəmiz bir öyəmi gessəx, qonax şirin olar, ikimiz birinəmi gessəx şirin olar". Vəzir der kin, tək gessəx şirin ollux. Çünki atalar def kin, qonax qonağı söməz, öy yəsi də heç hasını. Tək gessəx yaxşıdı. İndi hərəsi bir işığa geder. Kəndin başındakı işıxda vəzir geder, qapıyı döyör (17, səh.380)

Çalışma 53. Bir tələbənin ailə tərkibi haqqında mənzil-istismar sahəsindən gətirdiyi **arayışı** təqdim edin. Arayış formasını olduğu kimi verin.

NİTQİN YIĞCAMLIGI. Mədəni nitqin keyfiyyətlərindən olan yığcamlıq müxtəsərlik və qısalıq anlamındadır. İnsanlar adi danışığıdan tutmuş mühazirə, məruzə, çıxışlara, eləcə də bədii əsərlərə qədər yığcamlıq tərəfdarı olub uzunçuluğun, sözcülü-yün əleyhinədirlər. Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı bu da istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yığcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yığcam şə-kildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlamamağı, başqalarını yormamağı tələb edir. Əbəs yerə deyildir ki, indi insanların vaxtını qiymətləndirmək, uzunçuluq etməmək naminə mühazirəyə əvvəlcədən bir saat, məruzəyə on dəqiqəyə qədər, çıxışlara iki-üç dəqiqə vaxt reqlamenti planlaşdırılır.

Nitqin yığcamlığını həmişə vacib əmil hesab etmişlər. Yığcam nitq insandan dərin bilik, yüksək təfəkkür, aydın düşüncə, zəngin söz ehtiyatı tələb edir. "Sözlər az, fikir geniş, məna dərin" olsun deyən sənətkarlar da, "uzun sözün qıyası" fikrini bəyan edən atalar sözü də, "uzunçuluq eləmə" kimi xalq tövsiyəsi də göstərir ki, vaxt almamaq, eyni fikri oxşar cümlələrlə təkrar eşit-

dirməmək üçün ən yaxşı üsul fikri qısa və aydın ifadə etməkdir. **Dəmir seyf, cədvəl şəkli, taksi maşını, qara neft, pensiya pulu** və s. söz birləşmələrindəki **dəmir, şəkil, maşın, qara, pul** sözləri artıqdır, axı seyf dəmirdən olur, taksinin maşın olduğu, neftin qara olması hamıya aydındır. Yaxud, "Məndə ona qarşı məhəbbət var", "Ürəyim fərəh hissi ilə döyünürdü", "Ta qədimdən yaradıcı sənətkarlara hörmət var" və s. cümlələrində **qarşı, hissi, ta, yaradıcı** sözlərinin lüzumsuzluğu göz önündədir. Görəsən, yaradıcı olmayan sənətkar varmı? **Ta** ədatı uzaqlıq bildirdiyindən "ta qədimdən" işlətməyə ehtiyac yoxdur və s. Bu tipli cümlələrdə uzunçuluqdan irəli gələn bəzi sözləri atmaqla fikri yığcam ifadə etmək mümkündür.

Dilə yaxşı bələd olmayan adamların nitqində konkretlik və yığcamlıq kimi keyfiyyətlərin çatışmaması təbiidir. İndi xarici ölkələrə yazışmalar, göndərilən məktublar, teleqramlar, Ali Məhkəməyə appelyasiya şikayətləri çox yığcam verilir. İnternet saytlarında artıq cümlə və təkrar fikirlər oxunmur. Bunları nəzərə almaq və yığcam yazıb danışmaq hamı üçün mədəniyyət forması, qanun-qayda əlaməti olmalıdır.

NİTQİN SADƏLİYİ. Nitqin sadəliyi onun aydınlığından, asan, anlaşılıqlı, təbii və düzgün olmasından asılıdır. Sadə nitq ümumxalq danışq dili elementlərindən, bəsit cümlələrdən, elmi və ya bədii üslubdan qaçmaq anlamında yox, fikrin asan qavranılmasına kömək edən, əşya və hadisələrin mahiyyətini yığcam və dəqiq verən ifadə tərzii kimi başa düşülür. Dinləyicilərin ümumi səviyyəsinə uyğun olmaqla hər cür qondarma, süni ifadələrdən, təmtəraqlı, gurultulu, yalançı pafosdan, gerçəkliyi əks etdirməyən söz birləşmələrindən (vicdanın böyük heykəli, ölməzlik zirvəsi, şeirin günəşi, dağın ciyəri, kadr potensialı, horizontal xətt və s.) istifadə nitqin sadəliyi baxımından məqbul sayılmır. Anlaşılmayan və ya az anlaşılıqlı, lakin konkretlik və təbiilikdən uzaq söz birləşmələri, mürəkkəb konstruksiyalar anlaşılmazlıq yaradır, məfhumun canlandırılmasını mümkünsüz edir ("vicdanın böyük heykəli" kimi) və nitqin asan başa düşülməsini çətinləşdirir.

NİTQİN MÜNASİBLİYİ. Nitqin münasibliyi üçün misallar və sitatlar elə seçilməlidir ki, konkret dil situasiyalarının, ədəbi üslubların, zəruri söz və ifadələrin işlədilmə qanunauyğunluğu nəzərə alınsın. Ünsiyyətin müxtəlif sahələrinə xidmət edən funksional üslubların hər birinin özünəməxsus dil materialını seçmə və işlətmə üsulları vardır.

Bədii yazıda dil elementlərinin uyğunluğu digər yazı növlərindən fərqlənir. Bədii əsərdə yazıçı janrdan asılı olaraq yaratdığı obrazları dövrün həyat normalarını gözləməklə bədii ifadə və təsvir vasitələri ilə qələmə alır, xalqın sosial həyat şəraitini yeri gəldikcə frazeologizmlərlə, atalar sözləri və zərb-məsəllələ, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirir, əxlaqi-psixoloji faktorları ön planda bədii sözün qüdrəti ilə nümayiş etdirir, insanlarda kiməsə nifrət, kiməsə məhəbbət hissi ilə dolu əsl sənət nümunələri yaradır.

Bu üslubda elmi terminlərə, hər növ neologizmlərə, dilin təmizliyini pozan yad-yabançı sözlərə, şablon, trafaret fikirlərə az rast gəlirik. Amma işgüzar (rəsmi-kargüzarlıq, rəsmi-əməli) yazı növlərində standart formalar üstünlük təşkil edir. Bunlar rəsmi sənədlərin pozulmaz forması kimi sabitliyini saxlayır.

Nitq mübadiləsinin informasiya məqsədinə xidmət etməsi üçün natiqdən dil strukturuna bələdlilik və savad, dilin ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı, nitq vərdisi, materialın məzmunu və həcmi haqqında aydın təsəvvür, dinləyici və ya oxucuya veriləcək məlumatın zəruriliyi tələb olunur. Bu zaman nitqin ünsiyyət mühitinə uyğunluğu, dinləyən və ya oxuyanların anlama səviyyəsinə müvafiqliyi nəzərdə saxlanılır.

Nitqin münasibliyini şərtləndirən amillər içərisində aşağıdakılar daha önəmlidir: **1)** Mövzunun (fikrin) məzmununa uyğun dil materialının seçilməsi; **2)** Dil vasitələrinin nitqin məqam və şəraitinə uyğunluğu; **3)** Nitq üslubundan asılı olaraq dil vasitələrinin məqsəduyğunluğu; **4)** Dil materialının natiqin şəxsiyyətinə, yaşına, savadına, dünyagörüşünə, sənətinə uyğunluğu.

Nitq prosesində kimin kimlə, hansı şəraitdə (təklidə, yoxsa auditoriya qarşısında, ya da ekran və ya efir vasitəsilə) informasiya mübadiləsi aparması gözlənilməli, nitqin məzmunu, məqsədi, istiqaməti aydın olmalı, natiqin (müəllimin, lektorun, mühazirəçi, məruzəçi və ya çıxış edənin) nəzəri və praktik hazırlığı iştirak edənlərin, dinləyən və ya oxuyanların marağı dairəsində olmalıdır.

İctimai yerlərdə dövlət əleyhinə müəyyən sirləri danışmaq, dövlət kəşfiyyat işlərindəki müəyyən məlumatları danışmaq olmaz. Hərbi hissələrin nömrəsini, yerini bildirmək də bu qəbildəndir. Buna görə də "N" hərfi ilə hissəyə işarə edilir. Yaxud, danışqda əxlaq normalarına görə heç kəs öz arvadının adını yad kişilər arasında çağırır. Ümumiyyətlə, azərbaycanlılar qadın-qız adlarını məclislərdə, ictimai yerlərdə kişilər arasında çəkməyi düzgün saymırlar. Cavan gəlin və ya ər hətta valideynlərinin yanında belə "mənim arvadım", "mənim ərım" ifadələrini işlətmir, başqalarının yanında isə onların adlarını çəkməyi əxlaq qaydalarına görə münasib görmürlər. Dilçilikdə buna *tabu* deyilir. Elə bu səbəbdən A.Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərində, Ə.Haqverdiyevin "Xəyalat" pyesində, A.Şaiqın "Məktub yetişmədi" hekayəsində qadın obrazı verilməmiş, qadın adı çəkilməmişdir. Keçmiş əxlaq normalarına görə kişi arvadının adını böyüklərinin yanında deyə bilməzdi, "uşaqların anası" və ya "filankəsin qızı" (əgər tanınmış kişinin qızı idisə) deyə işarə edərdi. Bu hal başqa xalqlar üçün xarakterik deyil. Ruslar "maya jena", fransızlar "ma fam" deməkdən nəinki çəkinmirlər, əksinə, qürur duyurlar.

Yaxşı danışmaq, sərt mənəni yumşaltmaq üçün evfemizmlərdən də istifadə olunur. "Yox" əvəzinə "xeyr"; "yalandır" əvəzinə "doğru deyil", "həqiqətə uyğun deyil"; "xoş getdin" əvəzinə "xoş gəldin"; "demək" əvəzinə "buyurmaq"; "ölmək" əvəzinə "rəhmətə getmək", "ömrünü bağışlamaq" və s. kimi sinonim söz və ifadələri işlətməyə üstünlük verilir.

Nitqin münasibliyi üçün formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərə - **omonimlərə** yazılı nitqdə geniş yer ayrılır. Çünki

şifahi nitqdə sözün mənasına daha çox fikir verildiyi halda yazılı nitq həm forma, həm də məzmun cəhətdən münasib və dəqiq olmalıdır. Yazılışına görə müxtəlif, səslənməyə görə eyni olan sözlər - **omofonlar** nitq prosesində səslərin təhrifi ilə meydana çıxır. Məsələn: Külək qapımı aşdı (açdı) - O, baryeri aşdı.

Şeirdə belə sözlər ritm və qafiyə xatirinə omofon şəklində salınır. Aşiq şeirinin təcnis janrında qafiyələr cinas sözlər üzərində qurulur:

Mən qurban eylərəm yara canımı,
Götürüb doğraya, yara canımı.
Alıb təpə-dırnaq yara canımı,
Bilmirəm dərmanı, ay ana, ana.

(A.Ələsgər)

Şair "yara" sözlərini cinas məqamında işlətmişdir. Birinci "yar" ismi yönlük halda, ikinci "yarmaq" feilinin arzu forması, üçüncü isə "əzik, xəstəlik" mənasında olan "yara" sözüdür. Belə omofonlar həm fonetik-üslubi, həm də semantik- məntiqi cəhətdən fikri qüvvələndirməyə xidmət edir.

Dildə yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlərə - **omografılara** isə həm yazılı, həm də şifahi nitqdə çox rast gəlirik: gəlin (isim) - gəlin (felin əmr forması), açar (isim)- açar (felin qeyri-qəti gələcək zamanı), bağlar (isim, cəm halda)- bağlar (bağlamaq feli qeyri-qəti gələcək zamanda) və s. Belə sözlər mənasına, vurğunun yerinə görə bir-birindən fərqlənir.

Dildə mənanı daha dəqiq ifadə etmək baxımından **sinonimlərin** də rolu böyükdür. Müxtəlif mənə çalarlıqlarına malik anlayışları bildirən sinonimlər ifadə formasına görə fərqlidir. **Ağ eləmək - ağ yalan danışmaq, əyləşmək -oturmaq, dirləmək- eşitmək-qulaq asmaq, yaşlı-qoca-ağsaqqal, qaçmaq-yüymək- ölmək-gözlərini əbədi yummaq-dünyasını dəyişmək- dünyadan köçmək** və s. sinonimləri nitqdə danışmaq şəraitindən, işlənmə məqamından, üslubi və subyektiv münasibətindən asılı olaraq danışanın və ya yazanın fikrinə uyğun şəkildə öz ifadəsini tapır.

NİTQİN RABİTƏLİYİ. Nitq prosesində əgər sözlər yerli-yerindədirsə, cümlələr düzgün qurulmuşsa, mövzu rabitəli, əlaqəli şəkildə şərh olunursa, deməli, informasiya verən ifadə etdiyi fikri yaxşı bilir, onun mahiyyətini hərtərəfli dərk edir. Belə vaxt hadisənin, faktın izah olunma ardıcılığı məntiqə əsaslanır. Ümumiyyətlə, ardıcılıqla şərh olunan material yaxşı anlaşılır, mənimsənilir. Bunun üçün materialın əsas və ikinci dərəcəli məsələləri bir-birindən ustalıqla ayrılmalı, ikinci dərəcəlilərin üzərində çox durmayıb əsas məsələnin izahına keçmək vacibdir. Natiq əsas məsələnin üzərində xüsusi dayanmaqla onun mahiyyətini öz sözləri, düşüncəsi və üslubu ilə rabitəli ifadə etməlidir.

NİTQİN ORİJİNALLIĞI. Özünəməxsusluğunla seçilən, bir sıra məziyyətləri ilə fərqlənən nitq orijinal sayılır. Təbii ki, belə nitq bir konfransda, iclasda, toplantıda yalnız bir və ya iki nəfərdə alına bilər. Nitqin orijinallığı özünü nədə göstərir?

1) Şifahi nitqdə başqalarından seçilən fərdi, bəzi hallarda tələffüz tərzində. Natiq cümlələrdəki ayrı-ayrı sözləri, məqamında ayrı-ayrı hecaları, məntiqi vurğunu çox aydın diksiya ilə tələffüz edir, söz və qrammatik formalarda orfoepik normaları tam gözləyir, ucadan, lakin aramla, tələsmədən danışır, intonasiya çalarlarından, sözlərin avazlanmasından məzmunu uyğun bacarıqla bəhrələnir.

2) Mövzu ilə əlaqədar sitatlardan, poetik-üslubi ifadələrdən, aforizmlərdən, atalar sözləri, zərb-məsəllərdən bacarıqla istifadə olunmasında. Natiq fikirlərini aydın, ifadəli və maraqlı çatdırmaq üçün az işlədilən, lakin münasib formalardan yararlanmaqla nitqini orijinal qurur. Bu zaman mühazirə, məruzə və ya çıxışda mövzunun aktuallığı nəzərə tez çarpır, mövzunun məzmunu bütün təfərrüatı ilə izaha cəlb olunur, axırda da nəticə çıxarılmıqla deyilənlər yekunlaşdırılır.

Əlbəttə, mövzunun aktuallığını ön plana çəkməmişdən natiq öz dediklərinə diqqəti cəlb etmək məqsədilə bir atalar sözünü, məşhur bir şairdən bir beyt və ya bir misra şeir deyə bilər, yaxud mövzu ilə bağlı bir görkəmli tarixi şəxsiyyətdən, dövlət xadimindən bir sitat gətirməklə fikrini əsaslandırmağa bilər.

Bədii təsvir vasitələri də nitqin orijinallığını təmin etməyə yönəldilə bilər. Əlbəttə, bu hal natiqin savad və bacarığından, aldığı ixtisastan, bədii sözün sirlərinə bələdliyindən asılıdır. Bədii əsərləri müntəzəm müəliyə edən, şair, yazıçı və ya söz ustalarının dilində səslənən aforizm və hikmətli sözləri öyrəniş yaxşı mənimsəmiş şəxslər obrazlığa xidmət edən bədii təsvir vasitələrinə (ritorik suallara, məcazi mənada işlədilən metafora, metonimiya, sinekdoxa, anafora, epifora və s. kimi təsirli və obrazlı ifadələrə) geniş yer verməklə öz nitqini bədii, daha yararlı və münasib edən orijinal üsullarla gözəlləşdirə bilər.

Sual və tapşırıqlar

1. Dəqiqlik hansı üslubun (bədii, publisistik, elmi, işgüzar və ya ailə-məişət) səciyyəvi xüsusiyyətidir?
2. Sözləri düzgün tələffüz etmək nəyin göstəricisidir?
3. Düzgün olmayan tələffüzün sözün mənasını dəyişdirdiyini xatırlayaraq bir neçə nümunə göstərin.
4. Hansı nitq forması düzün hesab olunur?
5. Hansı nitq təmiz hesab edilir?
6. Nitqin təmizliyinin pozulmasına gətirib çıxaran səbəblər hansılardır?
7. Bədii əsərlərdə dialekt sözlərinə nə vaxt yer verilir? Bəs hansı məqamlarda dialektizmlərə yer verilməsi məqbul sayılır?
8. Məhəlli elementlərə, loru sözlərə, jarqonizmlərə, əcnəbi sözlərə təmiz nitqdə rast gəlmək olurmu? Əgər rast gəlirsə, belə nitqi necə adlandırırlar?
9. Nitqin aydınlığını necə başa düşürsünüz?
10. Nitqin münasibliyi üçün əsas şərtlər hansılardır?

Çalışma 54. Kiçik bir **məqalə** yazın, onun giriş, orta (əsas) hissə və sonluğunun həcm nisbətini izah edin.

Çalışma 55. Mətdəki fonetik, leksik və morfoloji dialektizmləri göstərin. Məhəlli xüsusiyyətlərin hansı dialektə aid olduğunu müəyyənləşdirin:

... Hamı əsəbiləşmişdi, hətta cavanlardan bir neçəsinin çıxıb evlərinə getdiklərini görəndə Cəbo yenidən başladı və:

- Ə, noldu ə? Bir kişi tapılmadı mənim maşınımı yusun? Pul verirəm da bə, müftə yumayacaq ki? -dedi.

Bu sözlərdən sonra Zalı Məmmədovlu Cəbonu nə ilə, necə vurdusa onu çul kimi yerə sərdi və dedi:

- Ədə, köpəyin balası, bu kənddə səni tanımırılar kimsən? Hansını deyim ə? Niyə belə qudurdun, bala?

Və Zalı Məmmədovlu özünü dədəsinin üstünə atan Kamranı görəndə dedi: - Ədə, qoduc, apar onu əvə, ayılsın, sonra buraxın adam içinə. Bədir, adam qudurur ey, ta belə yox! İtin balaları, elə bilirsiniz camaatın mənliyi-filanı yoxdur? Ə, qanın da buları?! Dünənə kimi acından köpük qusurdunuz dana! Bir tikə, Allah yetirən çörəyi nə üçün adam balası kimi yemirsiniz ə, hi?

Zalı Məmmədovlu kənddə montyor işləyirdi və ailəsini namusla dolandıran kişilərdən idi; bir tikə çörəyi o, daşdan çıxarırdı, əlindən inni-cinni qurtarmazdı: pəncərələrə şüşə salmaq, qapı-pəncərə qayıрмаq, elektrik avadanlıqları təmirçisi, xolodilnik ustası, radiyo, televizor, bir sözlə, necə deyərlər, Zalı belə Zalı idi. (Şamil Zaman. Qarabağları tərənnüm edirəm. (... Bakı, 2007, səh.83)

NİTQİN MƏNTİQLİYİ. Obyektiv gerçəkliyi doğru, dürüst əks etdirən hökm, fikir məntiqə əsaslandığı üçün *məntiqi nitq* adlanır. Məntiqə əsaslanaraq mülahizə və mühakimələrini düzgün və konkret ifadə edən natiqin nitqi kommunikativ keyfiyyət kimi dəqiq olur, yəni məzmun insan təfəkkürünün məhsulu kimi meydana gəlir. Məntiqilik şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində - əfsanə, nağıl, qaravəlli və təmsillərdə şüurlu olaraq pozulur, söz və ifadələrin semantikasi bilərəkdən şişirdilir, ya da kiçildilir. Məs: Yeddi gün, yeddi gecə yol getdi; Koroğlu yeddi

qazan plovu yedi; Qırx gün, qırx gecə yatdı; Dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi keçdi; Göydən üç alma düşdü; Uçan xalçaya mindi; Şehirli papağı geyib görünməz oldu; Yeddi başlı əjdahanın canını aldı; Zümrüd quşunun qanadına minib qaranlıq dünyadan çıxdı və s.

Məntiqilik nitqin ən mühüm keyfiyyətidir. Elmi informasiya məntiqə əsaslanır, insanlar onu dərk etməkdə çətinlik çəksələr də, fikrin düzgünlüyü və həqiqiliyi kimlərdəsə şübhə doğurmur.

NİTQİN AHƏNGDARLIĞI. Nitqin ahəngdarlığı deyiləndə onun səlisliyi, gözəlliyi, axıcılığı, rəvanlıq gözlənilməklə materialın alçaq tondan başlayaraq uca tona doğru yüksəlməsi, eyni zamanda avazın, tempin dəyişməsi, dinləyiciləri özünə cəlb etmə qabiliyyəti, dilin fonetik imkanlarından bəhrələnməklə cümlədə eyni köklü üzvlərin ardıcıl sıralanması və sadə fikirlərin mürəkkəbə doğru faktlar və rəqəmlərlə ahəngdar verilməsi nəzərdə tutulur.

NİTQİN ZƏNGİNLİYİ. Zəngin söz ehtiyatına malik nətiq yalnız dilin incəliklərinə bələdlik nəticəsində öz nitqini rəngarəng qura bilər. Nitqin zənginliyinin başlıca amili onda dil vahidlərinin təkçə çoxluğu deyil, rəngarəngliyidir. Nətiq öz fikirlərini daha münasib sözlərdən - sinonimlərdən, antonimlərdən, frazeoloji birləşmələrdən, ibarələrdən, məcazların müxtəlif növlərindən istifadə hesabına nitqini maraqlı qurur, onların asan dərk edilməsi ilə dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır. Deməli, nitqin zənginliyi dilin ifadə və təsvir vasitələri hesabına başa gəlir.

Nitqin zənginliyi dil strukturundan, xüsusən aktiv söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olan məsələdir. Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün vacib olsa da, bədi üslubda o daha yüksək, elmi və publisistik üslublarda nisbətən aşağıdır. Səbəbi də onunla izah edilir ki, bədii əsərlərdə yazıçının dilin bütün laylarında işlənən sözlərdən istifadə etmək hüququ var, amma elmi və publisistik üslublarda mövzu ilə əlaqədar sahə sözləri və terminlər çoxluq təşkil edir. Bədii əsərdə yazıçının söz

ehtiyatı zəngin olduğu üçün o, hadisələri dəqiq, incə, ifadəli, obrazlı və orijinal üsulda ifadə imkanına malikdir. O, sözlərin leksik-semantik zənginliyindən tutmuş intonasiya və ritm incəliklərinə qədər bütün dil vasitələrinə müraciət etməkdə azaddır.

Nitqin zənginliyinin əsas əlaməti onda işlənən sözlərin təkrar olunmadan kəmiyyətə çoxluğudur. Geniş dünyagörüşünə, mükəmməl savada, daimi müəllimə malik şəxsin söz ehtiyatı kəmiyyət və keyfiyyətə çox zəngin olur. Söz sənətkarlarının - şair və yazıçıların bədii nitqinin zənginliyi məhz bu hesabadır.

Biz tələbələrimizin, o cümlədən, gələcək məşqçi və bədən tərbiyəsi müəllimlərimizin zəngin nitq mədəniyyətinə nail olmasını, mədəni və savadlı şəxs kimi yetişməsinə istəyiriksə, onlara ana dilimizdə radio-televiziya verilişlərini diqqətlə izləməyə, müəllimə etməyə maraqlı oymalı, müxtəlif vasitələrlə - disputlar, bədii gecələr, şair və yazıçılarla görüşlər keçirməklə, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin ifadə tərzinə diqqəti yönəltməklə, nitqin məziyyətlərini mənimsətməklə onların söz ehtiyatını artırıb zənginləşdirməyə çalışmalıyıq. Bədii, elmi, kütləvi, publisistik əsərlərin müntəzəm müəlliməsi gənclərimizin söz ehtiyatını artırmaqla onlar üçün ümumişlək olmayan, az işlətdikləri sözlərin də nitqdə aktivləşməsinə səbəb olacağı şübhəsizdir.

NITQIN İFADƏLİYİ. İfadəlik üslub baxımından ən uğurlu dil vasitələri tapıb işlətmək deməkdir. İfadəli nitq təkcə aydın, düzgün, səlis, məntiqi olmaqla bitmir, həm də təsirli, emosional, cazibəli formada öz əksini tapır. İfadəli nitq ondan bəhrələnənlərin hissələrinə təsir edir, maraqlı artırır, çünki burada məntiq güclü olduğu kimi, ifadə tərzində də tutarlı söz, ifadə və ibarələrlə həm zəngin, həm də ifadəlidir.

İfadəliyi çox vaxt söz sənətkarlarına aid edirlər, axı onlar dilin zəngin söz xəzinəsinə, onun qayda-qanunlarına daha yaxşı bələddirlər. Onlar özlərindən əvvəl yaşayıb-yaratmış sənətkarlarının bədii irsinə dərinləndirən, deyilmişləri təkrar etmədən orijinal fikirlərini daha emosional, cazibəli, mənalı ifadə etmək bacarığı nümayiş etdirirlər, dilin bütün sistemində - fonetika,

leksika, semantika, qrammatika, intonasiya və üslubiyyata hertərəfli bələd olmaqla yeni dil vasitələri düzəldib işlədirlər. Elə buna görə də onların dili zəngin, obrazlı, ahəngdar və ifadəli nitq kimi yeni nəslə, özlərindən sonra gələn sənətkarlara gözəl miras kimi ötürülür.

İnsan hissələrinə təsir göstərən, onu həyəcanlandıran, ruhunu pərvazlandıran, qəlbini ehtizaza gətirən, könlünü oxşayan nitq ifadəlidir. Nitqin şüura təsiri dərəcəsinə görə şeir nəsrə nisbətən daha güclü vasitədir. Şeirdə bədiilik və obrazlılıq yüksək, daha əyani və güclüdür. İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, A.Ələsgərin, M.Ə.Sabirin, S.Vurğunun şeirləri ifadəli nitqin gözəl nümunələridir. Bu şeirlərdə bədii nitq forması zahirən çox sadə, leksikası, intonasiyası və sintaksisi baxımından çox rəvan, oynaq və səlisdir. Bu şeirlər sanki xalq musiqisi ilə harmoniya təşkil edir.

Nitqin ifadəliyi ünsiyyət mühiti ilə dilin struktur sahələri və üslub sistemi ilə şərtləşir. İfadəli nitq təfəkkürlə, müraciət olunan şəxslə və dili yaxşı bilməklə onun ifadəlik imkanlarını duyub qiymətləndirməklə əlaqədardır. Adi sözlərdən qurulmuş **epitet, metafora, metonimiya, sinekdoxa və məcazlar** ifadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələrdir.

İntonasiyanın ifadəlik imkanları daha böyükdür. O, nitqin qrammatik və leksik-semantik normalarının əsasıdır. İfadəli nitq bədii və obrazlı olur. **Obrazlılıq** nitqin bütün təzahür formalarında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərsə də, bədiilik ancaq bədii əsərlərə xasdır.

Nitqin ifadəliyi eyni zamanda onun **ekspressivliyi, emosionallığı** ilə əlaqədardır. **Ekspressivlik** özü emosionallıq və obrazlılıqla birlikdə təzahür edir. Ekspressivliyi yaratmaq sinonimlərin işlədilməsi əsasənə aparılır. İfadəli, bədii nitq emosiyalara təsir etməklə insanda müəyyən gözəl duyğular, xoş hisslər oyadır və emosionallığa səbəb olur. Bədiilik və obrazlılıq bədii təfəkkürün məhsulu olmaqla ədəbi bədii əsərlərə xas keyfiyyətdir.

Bədiilik ən çox poetik obrazlılıq anlamında işlədilir. O, söz sənətkarlarının yaradıcılığında təzahür tapır və yalnız bədi əsərlər üçün səciyyəvidir. Bədiilik sənətkarın mövzu seçmə qabiliyyətindən, obrazları təsvir etmə məharətindən, obrazlı dil vasitələrindən yaradıcılıqla istifadəsindən asılıdır.

Nitqin obrazlığı, emosional keyfiyyəti, təsirliyi **ekspressivlik** anlamındadır. Emosionallıq emosianın (fransızca "həyəcan", "hiss", "təsəvvür") ifadəsinə xidmət edir. **Emosionallıq, ekspressivlik və obrazlılıq** yaxın anlayışlardır, onlara patetik çıxışlarda, qızğın və coşqun nitqlərdə rast gəlirik. Ekspressivlik dilin bütün səviyyələrində müxtəlif ifadə vasitələri ilə yaranır.

Emosionallıq törədən əsas dil vahidləri aşağıdakılardır:

- 1) Hissi halları ifadə edən sözlər (**təəssüf, heyf, yaxşı ki** və s.)
- 2) Fikrə danışanın emosional münasibətini bildiren sözlər (**afərin, yaşa, var ol; yaramaz, alçaq, şərfəsiz** və s.)
- 3) Emosional qiymətləndirici sinonimlər ("getmək" əvəzinə "götürülmək", "daban alıb qaçmaq", "əkilmək", "aradan çıxmaq": "ölmək" əvəzinə "gəbərmək", "cəhənnəmə vasil olmaq" və s.).
- 4) Məcəzi mənalı sözlər;
- 5) Emosionallıq bildiren nidalar və ədatlar (**heyhat, əfsus, ay gəldi ha!** və s.) Emosionallıq yaradan söz və ifadələr cümlədə özünü müxtəlif çalarlı emosional boyalar şəklində göstərir:

Şaban nənə. - A sənin atan-anan **tünbətün düşsün!** A səni belə əkib-doğanuvun atasına **nəhlət!** (C.Məmmədquluzadə); **Bas bayıra,** sənin yerin təkyə, filandı, ay xala! (Ə.Vahid)

Sual və tapşırıqlar

1. Nitqin münasibliyi hansı amillərlə bağlıdır?
2. Nitqin zənginliyi dedikdə nələr nəzərdə tutulur?
3. Nitqin zənginliyini və ya kasıblığını necə müəyyənləşdirmək olar?
4. Nitqin zənginliyi hansı üsulublar üçün səciyyəvidir?
5. Hansı hallar yığcamlığa mənfi təsir göstərir, dinləyici və oxucunu yorur?

6. Bədi nitqdə hansı cəhətlər üstünlük təşkil edir?

7. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin təkrarlanması, eyni cümlə konstruksiyalarının və formalarının ardıcıl verilməsi nitqi zənginləşdirirmi? Misallar gətirməklə fikrinizi izah edin.

8. Bədiilik nədir? Bədiilik hansı üslub və hansı əsərlər üçün səciyyəvidir?

9. Nitqin ahəngdarlığı dedikdə nə başa düşülür?

10. İfadəliyi gücləndirən vasitələr hansılardır?

Çalışma 55. Verilmiş dialekt sözlərinin mənasını izah edin və ədəbi dildəki qarşılığını verin:

ciyi, becid, ələrdan, deşdəbəkür, dənab, düşgü, hancarı, kəbə, məkə, nimdər, məhrəba, qəməlti, qarqundey, qəlbi, qəmbər, peyğəmbəri, təlis, zir, yelpənək.

Çalışma 56. Verilmiş frazeoloji birləşmələri cümlələrdə işlədin:

ağzına su almaq; dil-dil ötmək; dilotu yemək; bürnünün ucu göynəmək; can vermək; üz vermək; üz ağartmaq; əl-ayağı işdən soyumaq; ürəyi düşmək; mənəm-mənəm demək; gözü ayağının altını görməmək; ürəyi dağa dönmək; çiçəyi çirtləmək; bir göz qırpımında; aydan arı, sudan duru; qılığına girmək; qəlbinə yol tapmaq; tükləri biz-biz olmaq.

Çalışma 57. Mətn parçalarını oxuyun, intonasiya növlərini göstərin. Durğu işarələrinin nəyin hesabına qoyulduğunu izah edin:

Vüqarı dəhşət bürüdü. Professorla stəkan-stəkana vurub şərab içsin?! Bu necə ola bilər?.. Bəlkə professor onu sınaıyır, qanacağını öyrənir? (V.Babanlı. Vicdan susanda. Bakı, 1978, səh.10)

İndi mən bu ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (Durub ayağa). Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi -zəmanə? (N.Vəzirov. Əsərləri.Bakı, 1977, səh.131).

*Yaz günü, səhərin oğlan çağında,
Muğan düzlərindən keçdinmi atla?*

Min turac ötdükə ellər bağında

Göylərə uçdunmu sən o qanadla? (S.Vurğun).

Çalışma 58. Frazеoloji birləşmələri tapıb onların ümumişlək sözlərə uyğun qarşılığını göstərin:

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü, Sındı qol-qanadım yanıma düşdü. (A.Ələsgər); Mənim ürəyim yumşaqdır. Hicran qəmini çəkib, sənin halına yanır; Bilirsən ki, hər nə vardı, hamısı əldən getdi; O, xırda oğurluqla məşğul olmur, həmişə qaz vurub qazan doldurmağa çalışır; Üz vermə nadana, sirr vermə pisə; Sənin ona əl qaldırmağa ixtiyarın yoxdur; Söz vermişəm, yalan gəlməz dilimə.

Çalışma 59. Frazеoloji birləşmələrə uyğun gələn ümumişlək sözləri tapıb qarşı-qarşıya yazın:

a) üzü gülmək; əl altından; yada salmaq; yola düşmək; əldən düşmək; dabanına tüpürmək; ürəyi ağzına gəlmək; ağzına su almaq; dilotu yemək; başa düşmək; göz verib, işıq verməmək; yola salmaq;

b) qorxmaq, qaçmaq, susmaq, yorulmaq, çox danışmaq, getmək, anlamaq, xatırlamaq, ötürmək, gizli, sevinmək, incitmək.

Çalışma 60. Səslənməsinə və yazılışına görə eyni olan, mənaları arasında heç bir əlaqə olmayan omonim sözlərin mənalarını tapın, hansı nitq hissələrinə aid olduğunu qarşısında göstərin;

axmaq, divan, dava, əlli, alıcı, düz, başlıq

Çalışma 61. İsimlə feilin kökünü omonim saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın:

bit-bitmək, az-azmaq, çat-çatmaq, yol-yolmaq, saç-saçmaq, tut-tutmaq, sol-solmaq, sağ-sağmaq, üz-üzmək, qırx-qırxmaq, ağır-ağırmaq, gül-gülmək, yay-yaymaq, say-saymaq, qız-qızmaq, yaz-yazmaq, aş-aşmaq, qır-qırmaq, inci-incimək.

Çalışma 62. İndiyə qədər gördüyünüz afişaları xatırlayaraq bir konsert **afişası** tərtib edin.

Çalışma 63. Elan ilə **bildiriş** arasında fərq varmı? Bir **bildiriş** yazın.

İNTONASIYA, VURĞU VƏ FASILƏ

İntonasiya latın sözüdür, "*ucadan tələffüz etmək*" mənasında işlənir. İntonasiya modallıq bildirir.

Məntiqi nitqdə fikrin, mövzunun məzmununu dəqiq və aydın şəkildə çatdırmaq üçün cümlələrin ekspressivliyini təmin etməyə yönəlmiş **intonasiya** diqqətdə saxlanılır. Nitqdə emosional boya kəsb etməklə dinləyicilərin hissələrinə təsir mexanizmi kimi intonasiya xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İntonasiya baxımından düzgün qurulmuş nitq insanların qəlbinə tez yol tapır, onları darıxmağa, yorulmağa qoymur, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, maraq oyadır.

Nitqin **ahəngi, melodik səs quruluşu, ritmi** (vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), **tempi** və ya **surəti** (müəyyən vaxt ərzində sürətli və ya yavaş tələffüzü), **intensivliyi** (nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi), **məntiqi vurğusu, tembri** kimi xüsusiyyətləri - birlikdə **intonasiyanı** təşkil edir. Məhz intonasiya vasitəsilə nitqdə müxtəlif emosional vəziyyət yaradılır. Modallıq bildirən intonasiya cümlənin mənasını müəyyənləşdirir, cümlə üzvlərinin düzgün qruplaşdırılmasını təmin edir, cümlə daxilində **xitabları, ara sözləri, ümumiləşdirici sözləri, əlavələri və xüsusiləşmələri** nəzərə çarpdırır.

Dilimiz intonasiya cəhətdən zəngindir və bu hesaba nitq prosesində rəngarəng mənə çalarları yaratmaq olur. İntonasiya, qısa şəkildə desək, tələffüz hadisəsidir. Ünsiyyət prosesində natiq öz məqsədinə uyğun tərzdə nitqini qurur. Yazılı nitqi oxuyan şəxs yazanın intonasiyasını eşitmir, amma yazı manerasından, durğu işarələrinə və dil vasitələrinə istinadən onun hansı hissələrlə cümlələri qurmasını təsəvvür edir. Məsələn: **əyləşin, bağışlayın, üzr istəyirəm, xoş gəldiniz, bəli, əhsən, təşəkkür edirəm** və s. kimi söz və ifadələr intonasiyadan asılı olaraq

həm nəzakət və hörmət mənalarını ifadə edir, həm də istehza, hiddət, qəzəb, kinayə məqamlarında işlədilir.

İntonasiya ilə bağlı qüsurlar həm sürətli, həm də asta danışığ və ya oxu zamanı üzə çıxır. Sürətin normaya uyğun deyil, ondan aşağı və ya yuxarı avazlanması mənənin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Avazlanmanın zəif nitq taktları, cümlələr arasındakı fasilə qədərindən artıq və ya əskik olması nəticəsində nitq gözəlliyini itirir. İntonasiya kasıblığı və ya çoxluğu danışanın mövzunu məzmununa uyğun forma ilə verə bilməməsi hesabınadır.

İntonasiya tələffüzün dörd elementini - **fasilə, vurğu, melodiya və tempi** özündə birləşdirir. Bu dörd element nitqın xarici komponentləridir və onlar birlikdə avazlanmanı yaradır, nitqdə ifadəliyin verilməsinə xidmət edir.

VURĞU

Sözlərdə hecalardan və ya cümlələrdə sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən daha güclü, ucadan, qüvvətli tələffüz olunmasına **vurğu** deyilir. Dilimizdə vurğunun üç növü vardır: **heca vurğusu, məntiqi vurğu** və **həyəcanlı vurğu**. Heca vurğusuna **söz vurğusu** da deyilir.

HECA VURĞUSU

Sözdəki hecalardan birinin digərinə (digərlərinə) nisbətən qüvvətli tələffüz olunması **heca vurğusu** adlanır. Heca vurğusu təkhecalı sözlərə aid deyil. Heca vurğusu sözlərdə tələffüz zamanı səslənmə gözəlliyi yaradır, bəzi hallarda isə yeni mənə əmələ gətirir. Fenosemantik vəzifə daşıyan vurğu yerini dəyişərkən sözün leksik-semantik mənası da dəyişir. Məsələn: Mi-na (ad)- mina (partlayıcı maddə), Arif (ad)- arif (bilikli, hal bilən), Sima (ad)- sima (üz, sifət), Şura (ad)-şura (birlik və ya sovet), Aydın (ad)- aydın (aşkar, açıq), Qabil (ad)-qabil (bacarıqlı), Adil (ad) - adil (ədalətli) və s.

Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözün son hecasının üzərinə düşür. Lakin nitq prosesində bəzi milli və alınma sözlərdə vurğunu yeri bilməyərəkdən dəyişdiriləndə sözün mənası ya təhrif olunur, ya da dinləyicilər natiqi həmin sözü düzgün tələffüz etmədiyinə görə savadsız hesab edirlər. Məsələn: opera, kafedra, lakin, lirika, kamera, Sabir, diktör, dollar, era, finiş, kompas, klinika, kodeks, kubok, lazer, marşrut, maksimum, norma, nota, orden, pasport, pauza, prinsip, taktika, tennis, texnika, titul, bəzən və s. sözlərdə vurğu birinci hecaya; analoq, diametr, monometr, müharibə, Füzuli, xüsusən, filosof, dinamo sözlərində ikinci, arzu, müxtəlif, sadəcə, İngiltərə sözlərində isə vurğu son hecaya düşür. Vurğunun yerini dəqiq bilməyənlər qərribə tələffüzə görə adamlarda gülüş doğurur. Bu baxımdan məktəblilər onlar üçün nəzərdə tutulmuş **orfoqrafiya-orfoepiya lüğətlərindən** faydalanmalıdırlar. (Abdullayev.N, Məmmədov.Z. Orfoqrafiya - orfoepiya lüğəti, Bakı, 2004; Quliyeva A., Soltanov M.Məktəblinin orfoqrafiya - orfoepiya -qrammatika lüğəti. Bakı.2009)

Müşahidələr göstərir ki, sözlərdə vurğunun yeri səhv salınanda təkcə sözün deyil, bəzən cümlənin də mənası dolaşmaq düşür: dəyməduşər- dəymə, düşər; düymə- düymə, dimdik- dimdik, görməmiş-görməmiş, bağla-bağla, yağsa-yağsa, qızdır-qızdır, azdır-azdır, qazdır-qazdır, gülün-gülün və s. kimi omoqraf sözlər yalnız vurğu vasitəsilə fərqlənir və məna dəyişikliyi baş verir, eləcə də vurğunun qüsurlu tələffüzü zamanı nitqin intonasiyasında o andaca yaranan qeyri-adilik dərhal nəzərə çarpır, nitqin təsiri azalır, natiqin mədəni səviyyəsi və savadlı olması şübhə altına alınır.

Heca vurğusu yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözləri də əhatə edir. Dildə **omofonlar, omoqraflar, omoformlar** kimi işlənən sözlərdə vurğu əsas rol oynayır. **Omoqraflar** müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, hər hansı bir morfoloji əlamət qəbul edərək və ya etməyərək eyni şəkildə yazılan, lakin vurğuya görə fərqlənən sözlərdir. Məsələn: çəkmə (isim)-çəkmə (feil, əmr forması II şəxsin təkində), sərin (sifət)-sərin (feil, əmr forması,

II şəxsin cəmi), alma, dondurma, qovurma (hamısı isim)-alma, dondurma, qovurma (hər üçü feil, əmr forması, inkarda, II şəxsin təkində) və s.

Mürəkkəb sözlərin vurğusu düzgün qoyulmadıqda məna pozğunluğuna gətirib çıxarır, tərkib qovuşmuş bir söz kimi deyilir, söz birləşməsinə oxşayır. Məs: **Ağdam**, **Ağdaş**, **Ağsu**, **ildönümü**, **sübhçağı**, **Göyçay** sözlərində vurğu birinci hecaya, **Qarabağ**, **dünyagörüşü** sözlərində vurğu ikinci hecaya, **alagöz**, **qararaqş**, **Həsənoğlu**, **yadelli**, **əlyazması**, **boyunbağı**, **beşillik**, **ayaqqabı**, **ilanbalığı**, **qayınana** tipli mürəkkəb sözlərdə vurğu tərkibin ikinci tərəfinin üzərinə düşür.

Birinci tərəfi saitlə bitib, ikinci tərəfi saitlə başlanan xüsusi mürəkkəb isimlərdə vurğu ikinci tərəfin üzərinə keçməndə birinci tərəfin son saiti ixtisar olunaraq tələffüzdən düşür: Əli Ağa-**Əlağa**, Əli Əsgər-**Ələsgər**, Vəli Ağa-**Vəlağa**, Əli Əkbər-**Ələkbər** və s.

Tərkibində **qeyri** sözü olan sifətlərdə söz vurğusu qeyri sözünün üzərinə düşür: **qeyri-adi**, **qeyri-rəsmi**, **qeyri-məqbul**, **qeyri-müəyyən** və s.

Tərkibi əvəzlilərdə vurğu ikinci tərkibin üzərinə keçir: **heç kəs**, **heç kim**, **hər kəs**, **heç biri**, **hər biri**, **nə cür?**, **nə vaxt?**, **nə zaman?** və s.

Avazlanmanın ən vacib elementi olan vurğu düzgün işlədilmədikdə nitqin ümumi ahəngi pozulur, yad, əcnəbi adamın danışığını xatırladır.

MƏNTİQİ VURĞU

Cümlədəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətən qüvvətli deyilişi **məntiqi vurğu** adlanır. Məntiqi vurğu cümlənin məna yönümünü dəyişir. Cümlənin istənilən üzvünü məntiqi vurğu altına salmaq danışanın məqsədindən asılıdır.

Məsələn:

Dünən biz məşqçimizlə məşqə başladıq.

Dünən biz məşqə məşqçimizlə başladıq.

Dünən məşqə məşqçimizlə biz başladıq.

Biz məşqçimizlə məşqə dünən başladıq.

Göründüyü kimi, birinci cümlədə "məşqə" sözü, ikinci cümlədə "məşqçimizlə", üçüncü cümlədə "biz", dördüncü cümlədə "dünən" sözü vurğu altına düşmüşdür, qalan sözlər adi kəmiyyətdə tələffüz olunur. Beləliklə, məntiqi vurğu cümlədə hər dəfə yeni söz üzərinə düşdükcə xüsusi məna çaları yaratmış olur.

Misal gətirdiyimiz cümlədə dinləyiciyə xüsusi tonla çatdırılan sözlər hər dəfə xəbərin qarşısında gəlmişdir. Lakin intonasiya vasitəsilə məntiqi vurğulu sözün yerini məqsədli şəkildə dəyişmək olur. Hər hansı cümlədəki sözləri məqsədimizə müvafiq olaraq məntiqi vurğu altında tələffüz edə bilərik: Məsələn: **Vüqar** Vaqifə futbol topu bağışladı. Vüqar **Vaqifə** futbol topu bağışladı. Vüqar Vaqifə **futbol** topu bağışladı.

Natiq cümlədə söz sırasını saxlamaqla məntiqi vurğunu istədiyi söz üzərində tətbiq edə bilər.

Bəzən nitqdə xəbəri də məntiqi vurğu altına salmaq olur. Bu zaman cümlənin xəbəri şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilir. Məsələn: Respublika yarışlarında birinci yeri tutan **mənəm**. Dərslərə müntəzəm gələn **odur**.

Yazılı nitqdə deyilənlərdən başqa daha bir sıra hallarda məntiqi vurğu özünü göstərir:

1) Müqayisə edilən sözlər vurğulu olur: - Güləşçilər şir kimi pəncələşirdilər. Valideyn xəstə balasına daha çox qayğı göstərər.

2) Qarşılaşdırılan zidd mənalı sözlər: - Biz uşağa da, qocaya da hörmətlə yanaşırıq. Dünyada kədərlə sevinc, ölümlə həyat ekizdir.

3) Cümlədə həmcins üzvlər vurğulu olur: Topla oynayan uşaqlar bərkədən çıxırışır, sevinir, gülürdülər. Böyük həyətdə toyuqlar, ördəklər, qazlar bir-irinə qarışmışdı.

4) Ümumiləşdirici sözlər vurğu ilə deyilir: - Mənim arzum budur ki, hamı - müəllim də, tələbə də, məşqçi də vətənimizə layiqli vətəndaş olsunlar.

5) Cümlələrdə müəyyən sözlərin şüurlu olaraq müəllif primu kimi təkrarlanması vurğunun yerini müəyyənləşdirir, təkrar olunan sözün birinci tərəfi qüvvətli tələffüz edilir: Məsələn: Günlər bircə-bircə keçir, məqsədimizə biz çatırıq yavaş-yavaş. Bir məqsədimiz olmuşdur: öyrənmək, öyrənmək, yenə də öyrənmək.

6) Kəskin etiraz, təşviq bildirən sözlərə vurğu düşür: Yox, belə olmayacaq. Xeyr, belə oxumaq olmaz. Haydı, iş başına.

7) Hiss, həyəcan bildirən nidaların üzərinə vurğu düşür: Məsələn: Aman, olmasın azar! Əfsus, günlər boş keçir. Heyhat, vaxt gözləmir.

8) Tərzi-hərəkət zərflərinə məntiqi vurğu düşür: Məsələn: O, otağa yavaşca keçdi. Külək birdən başladığı kimi, **qəflətən** sakitləşdi.

9) Xitablar, müraciət bildirən sözlər məntiqi vurğu qəbul edir: Məsələn: **Vaqif**, indi get. Əsmə, **ey külək**, yağma, **ey yağış**.

10) Sual cümlələrində sual əvəzliləri və sual ədatları ilə işlənən sözər: Məsələn: - Adın, soyadın **nədir?** Yolumuz **hayadır?** **Harada** yaşayırsan? Sən dərsdən sonra stadionamı gedəcəksən?

11) -da/də bağlayıcıları ilə işlənən sözlər: - Mən idmançılara **da**, məşqçilərə **də** təşəkkür edirəm.

12) Qüvvətləndirici və məhdudlaşdırıcı ədatlardan (hətta, məhz, əksərən, ancaq, yalnız, bircə, təkcə və s.) sonra gələn sözün üzərinə düşür: Hətta hakim də təəccüblə baxdı. Yalnız yaxşı oxumaq azdır, həm də yarışlarda yaxşı çıxış etmək lazımdır.

HƏYƏCANLI VURĞU

Nitqin emosionallığını artıran vasitələrdən biri də həyəcanlı vurğudur. Yüksək emosiya, hiss-həyəcan ifadə etmək məqsədilə cümlədə, abzasda sözün və ya ayrıca bir cümlənin yüksək intonasiya ilə deyilməsi *həyəcanlı vurğu adlanır*. Məntiqi vurğudan fərqli olaraq, həyəcanlı vurğu ən azı bir cümləni əhatə edir, iki, üç və daha çox cümlə, hətta bir abzas, beyt, bənd həyəcanlı vurğu altında deyilə bilər, danışanın nəzərdə tutduğu məqsədi məharətlə əks etdirir. Deməli, cümlənin bütün üzvləri, yaxud

iki, üç cümlə, bəzən də bir abzas xüsusi intonasiya ilə ifadə olunur, nitq axarında aktuallaşmış üzvə, hissəyə çevrilir, dinləyicilərin diqqətini özünə yönəldir. Məsələn:

- Bir qulağın məndə olsun, a Bəbir, gör sənə nə deyirəm. Qədiri də öldürüblər!

Bəbir bəy qaşlarını çatdı. Ona tərəf əyildi. Qəlyan əlindən düşdü:

- Necə?

- Qədiri ey!.. Qədir tərəfindən başın sağ olsun... Allah sənə səbir versin! Necə olsa nökrin idi!

- Belə bizim bu Qumrunun əri!..

- Özüdür, həmin Qumrunun əri!...

Məşədi Cahangir son sözlərini mənalı əda ilə bitirdi. "Qu...mru..nun...əəəri!" (Mir Cəlal. "Dirilən adam" romanından).

Azərbaycan dilində qoşa sait və ya qoşa samitlərin işlənməsi təsadüfi xarakter daşıyır, amma həyəcanlı vurğu zamanı nitqdə belə hallara yol verilir: Məs: - Əccəb oldu, qoy ollsun! Danışşş!

Məni, məni, məni qəmzə oxilə öldürdü!

Sənin, sənin, sənin ol cadu gözlərin yeksər (Nəsimi).

A-a-a-al ki, yeridir kö-kö-kö-könlümü mənim,

Sa-sa-sa-sal ki, yeridir zü-zü-zü-zülfünə çini (Nəsimi).

Vurğunun bu növü danışanın daxili hissənin, həyəcanının səslərlə ifadəsidir. Bu zaman sözün bir səsi-saiti, yaxud samiti daha gərgin, daha güclü olur, səs uzadılır (2, səh,88). Ay, can, of, uf, tfu, vay və s. nidalarında sait və samitlər qoşalaşdırıldıqda, üçlənirdikdə əmələ gələn mənə həyəcanlı vurğu hesabınadır.

- Vay (vayy), vay (vayy)! Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah (M.Ə.Sabir). Çox qəşşəngdir (qəşşəngdir)!

FASİLƏ (PAUZA)

Nitq axını zamanı cümləyə fonosintaktik çalar verən fasilələrin də xüsusi yeri vardır. Danışıda tənəffüs məqsədilə edilən

fasilə fonetik-ritmik qrupun yaranmasında başlıca vasitədir. Tənəffüs nitq prosesi ilə bağlıdır və ona xidmət edir. Fasilə nitqi məntiqi mənə daşıyan hissələrə bölməklə onun dəqiqliyinə, düzgünlüyünə, aydınlığına səbəb olur. Məsələn: Oxu, qardaşın kimi, tənbel olma - Oxu qardaşın kimi, tənbel olma; Gözəl qızın lenti hanı?- Gözəl, qızın lenti hanı? Əmiqızın yatmayıb ki, səni gözləyir - Əmi, qızın yatmayıb ki, səni gözləyir və.s. Bu cümlələrdə diqqəti çəkən fasilədir. Şifahi nitqdəki fasiləni yazıda durğu işarəsi (vergül) əvəz edir. Tənəffüs və durğu işarələri cümlənin mənasını dəyişdirə bilər.

Cümlədə qarşılaşdırma bildirən **amma, ancaq, fəqət, lakin**, səbəb bildirən **çünki** bağlayıcılarından, bir sıra ədatlardan, **artıq, həтта, bəri, qabaq, əvvəl, sonra, ötrü, ilə** qoşmalarından, xitablardan sonra da fasilə edilir, yazıda onlardan əvvəl və ya sonra vergül işarəsi qoyulur.

Əruz vəznində yazılmış əsərlərdə, xüsusən qəzəllərdə fasilə təfilələrini (təqtləri) gözləmək mütləq lazımdır. Hər bir təqtdən sonra edilən qısa və ya davamlı fasilə nitqdə xüsusi ritm yaradır. Məsələn:

Qamu bimarinə canan/dəvayi-dərd edər ehsan, //

Nəçin qılmaz/mənə dərman/, məni bimar o sanmazmı?// (Füzuli)

Kipriyin xəncərdir/, qaşların kaman//

Yıxdığın acizə/ verməzsən aman, //

Dedilər//, cəlladsan/, etməzdim güman, //

Salacaqdır məni/ qana gözlərin, // (**Ə.Vahid**)

Nitq zamanı səsin müəyyən intervalda alçalıb yüksəlməsi **melodiklik** əmələ gətirir. Nitqin bu keyfiyyəti hissi halların ifadəsinə xidmət edir, emosional həssaslığın göstəricisinə çevrilir. Cümlənin melodiyası əvvəlcə yüksək olur, sona doğru alçalır. Səs tonunun uçalıb enməsi yazıda durğu işarələri ilə tənzimlənir. Sual və nida işarələri ilə işlənmiş cümlələr səs tonunun yüksəkliyi ilə seçilir: Məsələn: Haydı dəlilərim, bu gün dava gündür! Dostum, bəs harada qalmışdın?

Monotonluq nitq üçün pis əlamətdir. Belə danışıq tərzini dinləyiciləri yorur. Amma səs tonunun dəyişməsi, gah sual, gah da nida cümlələrinin işlədilməsi (boş hay-küy deyilsə) rahat oturanları oyadır, silkələyir, dinləyicinin marağını artırır. İfadəliliyin incə vasitələrdən biri də səsin **tembridir**.

Ümumiyyətlə, dilimizin fonetik siseminə aid qaydalar nitqin gözəl, ifadəli olmasını şərtləndirən vasitələrdir. Nitqdə ədəbi tələffüz normalarına düzgün əməl olunması, danışıqda fasilə və durğu-intonasiya, vurğu, tembr, ritm kimi səs, tələffüz çaları nitqin ahəngdarlığına müsbət təsir göstərir, məzmunun aydın başa düşülməsinə köməklik göstərir, dinləyici və oxucuları maraqlandırır, düşündürür.

Sual və tapşırıqlar

1. Dildəki hər bir yeniliyi öündə daha tez əks etdirib xalqa çatdıran kütləvi informasiya vasitələri nədir? Həyatınızda onların rolunu necə qiymətləndirirsiniz?

2. Nitqin ifadəliyinin üç əsas şərti hansılardır?

3. Nağıllar, əfsanə və fantastik əsərlərdə məntiqilik anlayışı nə dərəcədə gözlənilir?

4. Yiğcam nitqin əsas məziyyətləri hansılardır?

5. Nitqin sadəliyi üçün əsas şərtlər hansılardır?

6. Obrazlılıq və bədiilik anlayışlarını necə başa düşürsünüz?

7. Poetik və potensial obrazlılıq nədir?

8. Nitq üçün emosionallıq nədir? Nitqin emosionallığı özünü necə göstərir?

9. Potensial obrazlılığın bariz nümunələri hansı bədii formalarda özünü göstərir?

10. İntonasiyanın ünsürləri hansılardır?

Çalışma 64. Şifahi xalq ədəbiyyatında nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirin. Məndə nitqin ümumi və xüsusi tələblərinin nə səviyyədə gözləndiyini izah edin:

... Koroğlu Keçəl Həməzəni götürüb xanımların, dəlilərin yanına gəldi. Dəlilə Keçəl Həməzəni görüb dedilər:

- Koroğlu, muni hardan tapıb gətirdin? Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri Üçtəpə Sağsağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır. Heç sağ-əməlli adama oxşamır, rədd elə getsin.

Xanımlar da baxıb dedilər:

- Bu iyrenci, keçəl xondunu hardan gətirdin? Başına adam qəhət olubmu? Qovala, çıxsın getsin.

Koroğlu xanımları, dəliləri bir təhər sakit eləyib dedi:

- Ay canım, niyə əl-ayağa düşübsünüz? Yazığın biridi, bizə ziyanı olmaz, qoy süfrəmizin qırıq-quruğunnan yeyib, qarıda, bajada dolansın.

Keçəl Həmzə qırıq-quruğdan dolanıb, qarı-bajanı süpürərdi, həyəti tərtemiz saxlardı. Xanımlar, dəlilər nəyə buyururdularsa gedərdi, getdiyi işi yarıdardı. Belə zirəngliyinə görə dəlilərin, xanımların yanında Keçəl Həmzənin hörməti xeylax artmışdı ("Koroğlu" dastanından).

Çalışma 65. Formaca müxtəlif, mənaca eyni, yaxud yaxın mənalar bildirən sözləri diqqətlə oxuyun, onlardan hansıların eyni mənəli, hansıların yaxın mənəli sözlər olduğunu göstərin:

oturmaq -əyləşmək, durmaq-qalxmaq, kök-yoğun, insan-adam, eynək-gözlük, ürək-könül-qəlb, dünya-cahan-aləm, el-oba-yurd, gül-çiçək.

Çalışma 66. Yaxşı tanıdığınız bir şəxsə **xasiyyətnamə** hazırlayın.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Durğu işarələri düzgün yazıb oxumağa, fikri kiçik fasilələrlə başqalarına-oxuyub yazanlara çatdırmağa xidmət edir. Şifahi nitqdəki intonasiya, səs ahənginin müxtəlif çalarda dəyişməsi, tonun alçalması və ya yüksəlməsi yazıda durğu işarələri ilə tənzimlənir, nitqin məzmununa danışanın daxili hiss, həyəcanının ifadəsinə yardımçı olur, yazıya aydınlıq, dürüstlük və dəqiqlik

gətirir. Durğu işarələri yazılı nitqdə nəzərdə tutulmuş fikir rəngarəngliyini, hissi halları, psixoloji vəziyyətləri və fikrin üslubu, emosional-estetik çalarlarını nəzərə çarpdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir (13, səh.5).

Durğu işarələri insanın ümumi savadının və qismən nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindəndir. Durğu işarələri yazılı nitqi oxucunun aydın və asan başa düşməsinə xidmət edir. Durğu işarələrini qoymadan mətni hissələrinə ayırmaq, onun məzmununu başa düşmək çətin olur. Durğu işarələrinin öz yerində işlədilməsi yazanın istəyi ilə deyil, dilin tarixən formalaşmış qanunauyğunluqları ilə bağlıdır.

Durğu işarələri funksiyasından asılı olaraq aşağıdakı hallarda işlədilir:

1. Nöqtə:

a) Adi intonasiya ilə deyilən bütün növ cümlə növlərindən (nəqli, adlıq, şəxsiz, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı, cüttər-kibli, təktər-kibli, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən, söz cümlələrdən, bəzi məqamlarda əmr cümlələrindən və s.) sonra: - Sabir satirik şairdir. Bina tikilir. Məşqdən sonra dərəcə gəlsinlər.

b) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra: M.F.Axundov, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov.

c) *Və sair, və ilaxır, və başqa, və bu kimi* sözlər ixtisarla yazıldıqda: və s., və i.a., və b., və b.k.

2) Vergül:

a) Həmcins üzvlər arasında: Stolun üstündə kitab, dəftər, qələm vardı.

b) Tabelsiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında: Uşaq ağlayırdı, çünki anası evdə yox idi. Zəng vurulmuşdu, dərəcə başlanmışdı, koridorlarda heç kəs gözə dəymirdi.

c) *O, bu* əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində olub ardınca isim, sifət, sayla ifadə edilən söz işlədilsə: O, kitabı götürdü. O, gözəl qızı uzaqdan tanıdı. Bu, onun dostudur.

ç) Ara söz cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra; cümlənin ortasında gəldikdə hər iki tərəfdən, cümlənin sonunda gəl-

dikdə isə ondan əvvəl: - Əlbəttə, mən dərsi öyrənmişdim. Mən dərsi, əlbəttə, öyrənmişdim.

d) Hətta, ələlxüsus, habelə, baxmayaraq sözləri ilə xüsusiləşən cümlə üzvündən əvvəl: O gecikmişdi, hətta zəng vurulandan xeyli sonra gəldi.

e) Cümlənin əvvəlində gələn xitabdan sonra; cümlənin ortasında gələn xitabdan əvvəl və sonra, xitab cümlənin sonunda gəldikdə isə ondan əvvəl: Adil,sən axşam harada idin? Adətdir, ay oğul, gələni qarşılayarlar.

3. Nöqtəli vergül:

İki fikir arasında aydınlaşdırma bildirən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında: - Qar hər tərəfə səpələnirdi; hətta eyvanlardan boylanan uşaqların üstünə də yağırı.

4. Defis:

a) Mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasında: ətli-canlı, ağılı-qaralı, gözəl-göyçək, səhər-səhər və s.

b) Mürəkkəb qısaltmalarla şəkilçilərin arasında: ABŞ-da; AŞPA-nı; BDU-ya və s.

c) Sıra sayları rəqəmlə yazıldıqda: 2-ci, 10-cu və s.

ç) İzafət tərkiblərində: tərcümeyi-hal, tərz-i-hərəkət, şəbi-hicran və s.

d) Əks, kontr, qeyd, qeyri, vitse, eks sözlərindən sonra: qeyd-şərtsiz, qeyri-qanuni, əks-fənd, eks-çempion, kontr-admiral, vitse-prezident və s.

5. Tire:

a) Cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl: - Onun oxuduğu ali məktəb - universitet burada yerləşir.

b) Qarşılaşdırılan sözlərdən birincisindən sonra: Əsirlər - qocalar, cavanlar, yeniyetmələr kədərli idilər.

c) Həmcins üzvlərdən əvvəl gələn ümumiləşdirici sözdən sonra: - Onlar hər şeydən - ailədən, işdən, məhəbbətdən danışdılar.

ç) Həmcins üzvlərdən sonra gələn ümumiləşdirici sözdən əvvəl: - Bu bizə atamdan, atamın atasından, babamdan - ulularımızdan yadigar qalmışdır.

d) Nəzərə çarpdırılan məntiqi vurğulu sözdən sonra: - Şair, sən şahın hüzurundasən? - Bunu sənsiz belə bilirəm, inan!

e) Dialoqlarda replikalardan əvvəl: - Hə, muştuluq mənə nə verəcəksən? - Nəyim var ki, nə verirəm?! - Boyun ol, gələcəkdə verərsən.

ə) Vəsitəsiz nitqdə müəllif sözündən əvvəl və sonra: Bunu, - Əli dedi- buradan niyə götürməmişiniz?

Şagirdlər və tələbələr defis işarəsi ilə tireni qarışdırırlar. Defis mürəkkəb sözlərin arasında qoyulur, tire isə iki ölkə, şəhər, coğrafi məkan, vaxt, zaman arasındakı əlaqə və münasibətləri göstərməyə xidmət edən işarədir. Məsələn: Azərbaycan -Rusiya ticarət müqaviləsi, Rusiya-İran müharibələri, Bakı-Gəncə qatarı, Bakı-İstanbul reysi, Kür-Araz ovalığı, Samur-Dəvəçi kanalı, 2000-2010-cu illər və s. Bunlar mürəkkəb sözlər olmadığından arada tire işarəsi qoyulur, diqqətə çatdırılmaq üçün tələffüzdə fasilə ilə ayrılır.

6. İki nöqtə:

a) Ümumiləşdirici sözdən sonra:- Etnik azlıqlara: ləzgilərə, saxurlara, talışlara, kürdlərə, laklara öz ana dillərində məktəb açmağa icazə verilmişdir.

b) "məsələn" və onun ixtisar şəklindən("məs.") sonra:- Belə cavab vermək lazımdır. Məsələn: Müəllim, zəhmət olmasa, mənə də söz verin.

c) Dialoqlarda: Əhməd: Vaqif məşqdə olmuşdu.

ç) Vəsitəsiz nitqdən əvvəl:

Dedim: hər baxışda, ey sənəm nədən,
Qəlbimə vurursan qəməzə oxun sən,
Söylədi: "Bu təsir özgə yerdəndir,
Vallah, özümdən də xəbərsizəm mən".

7. Üç nöqtə:

a) Fikrin bitmədiyini bildirmək məqsədilə cümlənin sonunda: Onlar getdilər... getdilər...

b) Yüksək hiss-həyəcanla deyilib özündən sonrakı sözdən müəyyən fasilələrlə ayrılan xitabdan sonra. - Eh, ay ana... Məndə o bəxt hanı?...

c) Dialoqlarda müsahib cavab vermədikdə: - Sizə gəlimmə?... Deyəsən, eşitmədin?... Deyirsən, bundan sonra daha nə gəlmək?!

8. Sual işarəsi:

a) Bütün sual cümlələrinin sonunda: - Məşqə gedəcəksən?

b) Elə sual cümlə tipləri vardır ki, onlar cavab almaq üçün deyil, nitqin təsirini artırmaq, dinləyicini düşünməyə vadar etmək məqsədi daşıyır: - Vətən və ana. Bu iki sözdən şirin və müqəddəs nə var dünyada?

Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,

Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək? (A.Səhhət).

Varlığa nə darlıq?

R ritorik və ya bədii suallar nitqin üslubi rəngarəngliyini artırır.

9. Nida işarəsi:

a) Nida cümlələrinin sonunda: - Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

b) Hiss-həyəcanla deyilən xitablardan sonra: -Vaqif! Ey tacidarım!

Xuraman, Xuraman! Gör nəyin xəyalındasan!

c) *Bəli, xeyr, yox, çox gözəl* kimi təsdiq və ya inkar bildirən sözlərdən sonra: - Çox gözəl, çox gözəl! Razıyam, inan!

Nida cümlələri danışanın məqsədinə uyğun mənə çaları yaradır, nitqin ekspressivliyini, emosionallığını artırır. Nidalar müxtəlif hissi halları ifadə edərək fərqli intonasiyalarla söylənilir:

- *Pəh, pəh!* Əcəb söz eşitdik! Ay belə xoş gəlibsən, səfa gətiribsən! Ah, sən nə dəhşətli adamsan! **Vay, vay!** Nə yaman müşkülə düşdü işim, Allah! (M.Ə.Sabir)

Sual və tapşırıqlar

1. Nitqin intonasiyası dedikdə nələrə başa düşürsünüz?
2. Yüksək mədəni səviyyəli nitqin şərtləri hansılardır?
3. Nitqin ifadəliyi dedikdə nə başa düşülür?

4. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi hamıdan tələb olunur. Bəs nitqin ifadəliyi necə? İfadəli nitq kimə aiddir?

5. Nitqin təmizliyi ədəbi dilin normalarına əsaslanmaq əsasında, yoxsa dil vasitələrinin təhrif olunması hesabına təmin olunur?

6. Nitqin əsas keyfiyyətləri hansılardır?

7. Fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti nədir?

8. Azərbaycan dilində hansı səslər işlənmə tezliyinə və kəmiyyətinə görə əsas yeri tutur?

9. Azərbaycan sözləri üçün hansı hecalar səciyyəvidir, səbəbi nədir?

10. Ahəng qanunu nitqin hansı keyfiyyətində əsas rola malikdir?

Çalışma 67. Yazılışından fərqli tələffüz olunan səsləri müəyyənləşdirin:

Bu bayram da sənsiz keçdi, ay ata,
Daha bayramların duzu da yoxdur.
Yeddi il olubdur görmürəm səni,
Yaralı qəlbimin sözü də yoxdur.

Ata, gələcəyəm yolumu gözlə,
Yanımda yer ayır, məni əzizlə.
Necə darıxmışam deyilmir sözlə,
Payız günlərimin yazı da yoxdur.

Nəvələrim bal suyundan içsinlər,
Seçib sevib yar evinə köçsünlər.
Pərvazlanıb durna kimi uçsunlar,
Qız-gəlinin kəsilməsin ayağı,
Sözüm "Qızlar bulağı".

Bənövşədən rəng alacaq gözləri,
Görən balmı, şəkərdirmi sözləri.
Hansı qəlbdən keçəcəkdir izləri,
Şirin dillə bura yığın, qızları.

Allah, bu da öz bəndənə sirdirmi?
Qayalardan qopan damcı dürdürmü?
Dədəm Qorqud gəlib səni gördümü?
Bu daşlara dəyibdirmi ayağı?
Gözüm "Qızlar bulağı".

Min gözələ işvə verdin, naz verdin,
Sevənlərə bir ətirli yaz verdin.
Ozanlara vəsf etməkcün saz verdin,
Qonaqlıdır, gəlilidir hər çağın,
Sazım "Qızlar bulağı". (Elmira Qasımova. Şirin duyğu.
Bakı, 2007, səh.198)

Çalışma 68. Avropa çempionatında qalib gəlmiş bir tələbəyə Prezident təqaüdü verilməsi haqqında Akademiyanın rektoruna **xahişnamə** ilə müraciət edin.

NATIQLIK SƏNƏTİNİN SAHƏLƏRİ

Forma və məzmununa görə nitqin geniş yayılmış növləri aşağıdakılar hesab olunur:

1. İctimai-siyasi natiqlik. Bura: 1) Prezidentin inoqurasiya (andiçmə) nitqi; 2) Siyasi mövzuda məruzə; 3) Siyasi mövzuda çıxış (xarici ölkələrdə prezidentin çıxışı); 4) İcmal nitqi. Böyük məclislərdə son söz; 5) Mitingdə çıxışlar; 6) Siyasi təbliğatçıların nitqi; Qanunvericilik layihələri; Parlament mübahisələri və s.

İctimai-siyasi nitq siyasi-ictimai əhəmiyyətli hadisələri (prezident seçkisi, deputat seçkisi, yeni il ərəfəsində ölkə başçısının xalqa müraciəti, Prezidentin hərbi hissələrdə ölkənin hərbi qüdrəti haqqında çıxışı və s.), müvafiq strukturlar qarşısında, toplantıda hesabat məruzəsi, kütlə və ya sahə nümayəndələri qarşısında çıxış, eləcə də radio-televiziya vasitəsilə ölkə vətəndaşlarına

müraciət-çıxışları əhatə edir. İstər Sovet hakimiyyəti dövründə, istərsə də Müstəqillik illərində ulu öndərimiz, ümummilli lider H.Ə.Əliyevin, hazırda Respublikamızın prezidenti möhtərəm İ.H.Əliyev cənablarının ölkənin daxili və xarici siyasəti, ölkə daxilində gedən ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı çıxışları ictimai-siyasi nitqin ən dəyərli nümunələridir.

2. *Diplomatik natiqlik.* Diplomatik natiqliyə dövlət başçısı və ya xarici işlər nazirinin BMT-dəki çıxışları, mətbuat konfranslarında siyasi məsələlərlə bağlı çıxışlar və diplomatik müsahibələr daxildir. Diplomatik nitq öz xarakteri, forması və məzmununa görə ictimai-siyasi nitqdən ciddi fərqlənmir. Prezidentin nitqi dövlətin taleyüklü problemləri ilə bağlı olduğuna görə onda beynəlxalq səviyyəli məsələlərin qoyuluşu, respublikanın mənafeyi baxımından münasibəti öz əksini tapırsa, xarici işlər naziri BMT-də, ayrı-ayrı ölkələrdə keçirdiyi mətbuat konfranslarında öz ölkəsinin siyasi baxışını dünya birliyinə çatdırır.

3. *Məhkəmə natiqliyi.* Bura hakimlərin, prokuror, vəkil, müttəhim və şahidlərin nitqi daxil edilir. Prokuror və hakimin nitqi ittihamedic, müttəhim və vəkilin nitqi müdafiəedic xarakterdə olur. İttihamçıların nitqi faktların dərin təhlilinə, dəlil və sübutlara əsaslanır, obyektivliyə, ədalətə əsaslanır, qanunun aliliyi müttəhimə inandırıcı şəkildə çatdırılır.

Vəkilin çıxışı da dəlil və sübutlarla müşayiət olunmalı, məhkəmə prosesində qaldırılan vəsadət baş vermiş hadisənin təhlili nəticəsində hakimin hökmünə müsbət təsir göstərməlidir. Müttəhimin istər öz cinayəti haqqındakı çıxışı, istərsə də özünü müdafiə nitqi münasib sözlər, ifadələr, cümlələrlə öz şərhini tapmalıdır, o, nitqini məntiqi əsasda qurmağa çalışmalıdır. Hadisənin ədalətli çözümü üçün məhkəmə salonlarında qanunların keşiyində duran prokurorun da, ədliyyə sistemində çalışıb qanunun aliliyini qorumağı olan hakimin də, adamların vətəndaş hüquqlarını müdafiə etməli olan vəkilin də, müttəhimin də nitqi rabitəli olmalı, əsas fikrin açılmasına xidmət etməlidir.

4. Hərbi natiqlik. Hərbi nitqə aiddir: a) Həqiqi hərbi xidmətə çağırılmış gəncləri, əsgərləri ruhlandırmaq, müqəddəs ana vətənimizi qorumaq, xalqımızın firavan həyatını, təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün hərbi komissarın, müdafiə nazirinin çağırış nitqi; b) Əsgərlərin hərbi andı; c) Hərbi nizamnamənin şərh; ç) Komandirlərin hərbcilər qarşısında çıxışı.

5. Akademik natiqlik. Akademiya sistemində, universitet və müxtəlif ali məktəblərdə, elmi müəssisələrdə, beynəlxalq konfrans, simpozium, treninqlərdə edilən məruzələr, çıxışlar, oxunan mühazirələr, elmi rəy və dissertasiya müdafiəsində çıxışlar və s. akademik natiqliyə daxildir. Bu, elm adamlarının müxtəlif toplantılarda, müdafiə şuralarında, müəllimlərin ali məktəb auditoriyalarında, elmi-praktik konfranslarda, savadlı və hazırlıqlı aparıcı və diktorların ekran və efir qarşısında etdikləri nitqdır. Nitqin bu növü yaradıcı xarakter daşıyır. Ziyalılar, alimlər, professor, dosent və baş müəllimlər öz araşdırmalarını, tədqiqatlarını yazılı (monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, məqalə) və şifahi (mühazirə, məruzə, çıxış, məlumat) vasitələrlə məntiqli, ardıcıl, dəlil-sübutlarla, ümumiləşdirmələr, nəticələrlə oxucu və dinləyicilərə çatdırırlar.

6. İctimai-məişət natiqliyi. Natiqliyin bu növündə yubiley tədbirlərində, bayramlarda, toylarda, şənliklərdə, ad günlərində, dəfn mərasimlərində və s. adamlar təbrik nitqi söyləyir, sağlıq deyir, çıxış edirlər. Məişət zəminində söylənilən bu çıxış - nitqlərdə haqqında söhbət gedən adamın şəxsiyyətinə, hadisənin mahiyyəti və əhəmiyyətinə aid xoş sözlərə, obrazlı ifadələrə, təntənəli qurulmuş cümlələrə, təriflərə, təbriklərə və başsağlığı etiketlərinə geniş yer verilir.

Natiqliyin bu növü iki formada özünü göstərir: **Birincisi**, görkəmli şəxslərə - elm, təhsil və mədəniyyət xadimlərinə, yazıçı, bəstəkar, rəssam, aktyorlara, əmək və müharibə veteranlarına, eləcə də əlamətdar tarixi günlərə həsr olunmuş tədbirlər; **ikincisi**, ailədə dostlar, yaxın adamlar və tanışlarla keçirilən ad günləri, yubiley şənlikləri.

Bu tədbirlərin forma, keçirilmə və qeyd edilmə şəraiti müxtəlif olur: səsəndirilən fikirlər, rəylər, nitqlər öz ifadə tərzinə görə bir-birindən fərqlənir.

Öz dövrü üçün hadisə sayılan bir şəxsin yubiley tədbirində neçə-neçə kollektivin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda müəssisə, ali məktəb rəhbəri özü, əgər birinci şəxsə həsr olunmuşsa həmin müəssisə, təşkilat, federasiya və ya konfederasiyanın mötəbər şəxslərindən biri giriş nitqi söyləyir, sonra əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətli şəxslərə təbrik üçün söz verilir, çıxışlar olur, xatirələr söylənilir, yubilyarın əmək fəaliyyətindən, şəxsi keyfiyyətlərindən, xalq və dövlət qarşısında gördüyü işlərdən bəlağətlə, haqlı təriflərlə söz açılır. Belə tədbirlər zamanı çıxışlarda ciddilik qorunur, amma zarafatlara yol verilmir.

Ailədə, dostlar, qohumlar arasında keçirilən yubiley və ad günündə şənləyin səbəbkarı haqqında ürək sözləri deyilir, onun mənəvi və iş keyfiyyətləri qeyd edilir, ailədə mövqeyi və qayğıları xatırlanır. Bu tip təbrik və çıxışlar daha səmimi olur, yada salınan hadisə və faktlar, səbəbkarın xarakter cizgiləri incə yumorla, qanadlı sözlər, obrazlı ifadələrlə emosional tərzdə səsəndirilir.

Şadlıq saraylarında keçirilən toy mərasimlərində yaxşı seçilmiş masabəyinin nitqi daha təsirli, canlı və xoşagələn olur. Masabəyi toy məclisinin marağına rəğmənlə məzəli əhvalatlar söyləyir, gəlin, bəy və onların yaxınları, eləcə də, ümumiyyətlə, ata, ana, gözəl qız, qadın, məhəbbət haqqında bildiyi şeirləri, lətifələri özünəməxsus yumorla musiqi sədələri altında xüsusi ahənglə ucadan səsəndirir. Şadlıq saraylarında söylənilən nitqlərdə dilimizin bütün zənginlikləri, onun ifadəli dil vasitələri məclis əhlinin ruhunu oxşamağa yönəlir.

Dəfn mərasimlərində söylənilən nitqlər həcmcə qısa və yığcam olur. Məişət nitqinin bu formasında monoton ifadə tərzini insanlar düşündürən həyat və ölüm məsələlərinə, təskinedici və təsəlliverici sözlər və cümlələrlə hüznü, qəmli, təsirli şəkildə insanlara çatdırılır.

Natiqlik sənətinin digər sahələrindən *dini natiqliyi* (din xadimlərinin moizə və xütbələri, "Quran"dən ayə və surələrin oxunması, "Quran" tapşırma, ehsan və süfrə dualarının oxunması, axund və mollaların imamların müsibətləri haqqında çıxışları), *bədii natiqliyi* (bədii axşamlarda şair və yazıçıların nitqləri; şair, yazıçı və bəstəkarlar haqqında mühazirə, məruzə və çıxışlar), *səhnə natiqliyi, ekran və efir natiqliyini* qeyd etmək olar. (4, səh.129)

Ekran natiqliyi kütləvi informasiya vasitələrindən olan televiziya verilişlərinə aiddir. Yazılı və şifahi nitqin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu nitq monoloji və dialoji formalarda təzahür tapır. Televiziya verilişlərində nitqin məzmununu təsvirlər və mətnlərlə tamaşaçılara canlı çatdırılır. Çoxmilyonlu auditoriya üçün səsləndirilən bu nitq ədəbi dilimizin qaydalarına, xüsusən də onun orfoepik normalarına cavab verməli, diksiya baxımından aydın və təbii, effektivlik baxımından isə nümunəvi olmalıdır.

Sual və tapşırıqlar

1. İctimai-siyasi natiqlik hansı mövzularda öz ifadəsini tapır?
2. Son bir ildə ölkə prezidentinin hansı çıxışını televiziya dinləmişiniz və bu çıxış əsasında ictimai-siyasi nitqi necə xarakterizə edə bilərsiniz?
3. Diplomatik natiqliyi ictimai-siyasi natiqlikdən fərqləndirən nədir?
4. Məhkəmə natiqliyində ittihamçının nitqi nələrə əsaslanır? Bəs müdafiə olunanın çıxışı? Haçansa məhkəmə iclasında olmuşunuz və ya haqqında eşitmişinizmi? Nələri qeyd etmək istərdiniz?
5. Həqiqi hərbi xidmətə çağırılan gənclər qarşısında hərbi komissarın çıxışı haqqında fikrinizi izah edin. O, nələri deməlidir?
6. Akademik natiqliyi sizə mühazirə oxuyan müəllimlərin təmsalında xarakterizə edin.
7. İctimai-məişət natiqliyinin bir növünü imitasiya edin. Nələrə yer vermək lazım olduğunu izah etməyə çalışın.

8. Fonetik-orfoqrafik norma hansı nitq üçün əsasdır?
9. Şifahi nitqdə, əsasən, hansı cümlə tiplərindən istifadə olunur?
10. Cümlədə eyni köklü üzvlərin ardıcıl sıralanması nitq baxımından nə qədər münasibdir? Misallar gətirin və fikrinizi izah edin.
11. Ritorik suallardan hansı məqamlarda istifadə olunur?
12. Emosional nida və ədatlara aid nümunələr göstərin.
13. Dil, yoxsa nitq dəyişikliklərə çox məruz qalır? Son iyirmi ildəki dil dəyişikliklərini xatırlayın.

Çalışma 69. Aşağıdakı söz birləşmələrini cümlələrdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədin:

ağzına su almaq, yoldan çıxmaq, əl qaldırmaq, dərs almaq, boynuna qoymaq, atası yanmaq, burnu göynəmək.

Çalışma 70. Cümlələrdə frazeoloji birləşmələri onlara sinonim olan sözlərlə əvəz edin:

qulaq asmaq, özündən çıxmaq, gözləri kəlləsinə çıxmaq, bel bağlamaq, dünyasını dəyişmək, gözləri yolda qalmaq, burnunun ucu göynəmək, tüstüsü tərəpəndən çıxmaq, atası yanmaq.

Çalışma 71. Auditoriyaya gətirilmiş təlimin texniki vasitəsinə ehtiyatsız davranışı hesabına korlamış bir tələbəyə **töhmət** hazırlayın.

ƏDƏBİ DİLİN NORMALARI

Nitq mədəniyyətinin əlaqədar olduğu cəhətlərdən biri də ədəbi dilin normalarıdır. Dil və norma bir-biri ilə bağlıdır. Sabit normalara malik ədəbi dil dialekt və şivələr hesabına müasir səviyyəyə gəlib çatsa da, dialekt, şivə və canlı danışq dilinin mükəmməl olmayan qaydalarını olduğu kimi qəbul etməmiş, bütün xalqımız üçün anlaşılıqlı olmaqla tarixi inkişaf nəticəsində müştərək bir şəklə salınmış və müvəffəqiyyətlə işlənən

formalara üstünlük vermişdir. Məhz ədəbi dilimizin normalarının hamı tərəfindən vahid şəkildə qəbul edilməsinin nəticəsində də nitq mədəniyyətinin formalaşmış yaranması mərhələsi başa çatmışdır.

"**Norma**" sözü latın dilindən alınmış termin olub mənası **qayda, əsas, nümunə** deməkdir. Nitq mədəniyyətinin elm və tədris fənni kimi mövcudluğu dilimizin strukturunun bütün səviyyələrdəki normalarının formalaşması ilə əlaqədardır. Əgər dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları formalaşmasa idi, təbii ki, bu gün ədəbi dilimizdən və nitq mədəniyyətindən danışa bilməzdik. Deməli, dilin normaları olmadan ədəbi dil, ədəbi dil olmadan nitq mədəniyyəti yoxdur. Nitq mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, dilin qanunauyğunluqları ilə tənzimlənən sabitləşmiş qaydalar sisteminə əsaslanır. Nitq mədəniyyətinin normaları yazılı və şifahi nitqin qaydalarından törəmişdir.

Ümumxalq danışığı dilində, dialekt və şivələrdə normalar sabit qalmır. Ədəbi dilimizdə isə dialekt və şivələrdən, eləcə də onların əsasında formalaşmış təşəkkül tapmış xalq danışığı dilindəkindən fərqli olaraq hamının qəbul etdiyi nümunəvi normalar vardır. Ümumxalq dilində bəzən bir anlayışın ifadəsi üçün qəbul edilmiş sözün bir neçə variantına rast gəlirik. Məsələn "qaçmaq" mənasında "götürülmək", "daban almaq", "mıx" əvəzinə "mismar", "qadax" və başqa sözlərin bir neçə adla işlənməsi mövcuddur. Amma ədəbi dildə onlardan biri, daha doğrusu, fonetik prinsipə uyğun olmaqla ölkəmizin əksər yerlərində işlənməyən forma əsas götürülmüşdür, qalanları dialekt sözləri kimi yaşayır, aid olduğu yerlərdə ədəbi dildəki variantı ilə paralel işlənir, dialektoloji lüğətlərdə təsbit olunur.

Nitq o zaman düzgün, gözəl, təsirli olur ki, işlədilən sözlər fonetik normalar daxilində yazıya və tələffüzə yararlı olur, cümlələr qrammatik normalara cavab verir. Normalar isə tək-cə bədii, elmi, publisistik və rəsmi-kargüzarlıq üslublarında möhkəm nümunəvi dil qaydalarını deyil, dilin lüğət tərkibini, sözlərin leksik-semantik mənasını, onların tələffüz və yazı-

lışını formalaşdırır, dilin özünün strukturu və sistemindəki obyektiv qanunauyğunluqları da tənzimləyir.

Normə təkcə təbiətdə və cəmiyyətdə deyil, eləcə də dildə mövcuddur. Norma qanuna salınmış və hamı tərəfindən qəbul edilmiş məcburi qaydalardır. Əlbəttə, dil ictimai hadisə kimi dəyişib inkişaf etdiyi kimi, dil normaları da dəyişir və təkmilləşir. Norma əslində dilin özündə mövcuddur. Belə olmasaydı, insanlar bir-birini başa düşməz, bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilməzdilər. Normanın inkişafı danışıq dilində kortəbii, ədəbi dildə isə şüurlu şəkildə olmuşdur. Ədəbi dil normaları müəyyənləşdirilərkən təbiilik, işləklik, sabitlik, davamlılıq kimi amillər əsas götürülmüşdür. Dil vahidləri dəyişdikcə onun normaları da dəyişmiş, inkişaf edib təkmilləşmişdir.

Ədəbi dil normaları öz tətbiqini yazılı ədəbiyyatda tapır. Görkəmli yazıçılar, şairlər, alimlər, jurnalistlər (İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və b.) öz ustalığı, məharəti, milli şüur, ürəkdə milli qeyrət və ana dilimizə böyük qayğı ilə dil normalarının formalaşması və inkişafında əvəzolunmaz xidmət göstərmişlər.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası (lüğət tərkibi) və qrammatikası təşkil edir. Azərbaycan ədəbi dilinin normaları da dili bütün səviyyələrdə əhatə edir.

FONETİK NORMA

"Fonetika" yunanca "phonetike" sözündən olub, "səsə aid" deməkdir, "dilin səs quruluşu", "səs tərkibi" mənasındadır. Dilçiliyin bir bölməsi olan fonetika dilin səs sistemini, səs qanunlarını öyrənir. Bir az da əhatəli desək, fonetika dil səslərinin dəyişməsinə, səs-fonem probleminə, heca, vurğu, intonasiyanı, fonetik qanun və hadisələri araşdırır, nizama salır.

Ədəbi dilin səs sistemi müəyyən normalar əsasında tənzimlənir. Sözlər ümumxalq dilində müxtəlif şəkildə deyilsə də,

ədəbi dildə ancaq bir variantda tələffüz olunur və yazılır. Sözün ədəbi dildəki tələffüz qaydası **orfoepik norma**, yazılış qaydası isə **orfoqrafik norma** adlanır.

Orfoepik və orfoqrafik normalar birlikdə dilin fonetik quruluşu ilə müəyyənləşir və **fonetik norma**ni təşkil edir. Deməli, sözün düzgün tələffüzü və düzgün yazılışı fonetik norma daxilindədir.

Qrammatik normalar orfoqrafiyanın orfoepiya ilə əlaqəli öyrənilməsində bir vasitədir, sözlərin düzgün yazılışına və tələffüzünə yardımçıdır. Orfoqrafiya qaydaları hamı, hər kəs üçün vahiddir. Orfoqrafiya yazıda ikiliyin (müxtəlifliyin) qarşısını alır. Orfoqrafiya ilə orfoepiya arasında fərqi aradan qaldıran, onları bir-birinə yaxınlaşdıran fonetik prinsipdir.

Dilimizdə bir sıra sözlərin tələffüzü ilə yazılışı arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Elə sözlər vardır ki, onları tələffüz edildiyi kimi yazmaq, yaxud yazıldığı kimi tələffüz etmək səhvdir. Beləliklə, fonetik norma iki formada özünü göstərir: sözün düzgün tələffüz forması (orfoepiyası) və düzgün yazılış forması (orfoqrafiyası).

"**Orfoepiya**" sözü yunan mənşəli olub, "orthos" "düzgün" və "epos" "**nitq**" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır, "düzgün ədəbi tələffüzü müəyyənləşdirən qaydalar sistemi", "tələffüz qaydalarını gözləmə" anlamındadır. "**Orfoqrafiya**" sözü də yunanca "orthos" "düzgün" və "qrapho" "yazıram" sözlərindən yaranmışdır, "dildəki sözlərin qəbul edilmiş düzgün yazılış qaydaları sistemi", "yazı qaydalarının öyrənilməsi" mənasında işlənir. Orfoepik yaxud orfoqrafik norma pozulursa, nəticədə fonetik norma pozulmuş olur.

"Danışdığımız kimi yazmalı", yoxsa "yazdığımız kimi danışmalı" sualı ədəbi dilimizin formalaşması və inkişafını düşündün bütü yazıçılarımızı, dilçilərimizi, maarifpərvər ziyalılarımızı daim düşündürmüş və XX əsrin 20-30-cu illərindən bu suala aydınlıq gətirilmişdir. B.Çobanzadə, V.Xulufu, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M. Hüseyinzadə, Ə.Əfəndizadə, N.Abdullayev bu sahədə böyük əməyi olmuş dilçi alimlərimizdir. Bir fikir qəti

şəkildə aydınlaşdırılmışdır ki, danışdığımız kimi yazmaq yazıda hərc-mərclik yaratdığı kimi, yazdığımız kimi danışq da nitqimizdə bayalığa, "quruluğa" gətirib çıxarır. Bunların heç biri mütləq götürülməməlidir. Buna görə də onların hər ikisindən yazımız və tələffüzümüz üçün ən optimal variant qəbul edilmişdir. Hazırda yazımız da, tələffüzümüz də bu aspektdə qurulur, hər iki forma ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı formalarının xeyrinə olmaqla inkişafı edib təkmilləşir.

ORFOEPİK NORMALAR

Ayrı-ayrı sözün, qrammatik forma və sintaktik quruluşun dil-də istənilən sabit və vahid qaydaları orfoepik normaları təşkil edir. Orfoepiyaya dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə, yəni sözün əvvəlində, ortasında, yaxud sonunda gəldikdə, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində işləndikdə özünü göstərən, tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir (2, səh.171).

Orfoepiya normalarını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- 1) tələffüzün asanlıığı; 2) danışığın təbiiliyinin qorunması; 3)şəkilçiləri qısa variantda saxlanması; 4) tələffüzü çətin, yazılışı deyilişindən fərqlənən sözlərin xalq danışq dilinə uyğun variantının qəbul edilməsi; 5) fonetik hadisələrin tətbiq olunmasının qarşısının alınması; 6) dilimizin təbiəti, səs və heca sistemi nəzərə alınmaqla bir sıra sözlərin tələffüz formalarının dəqiqləşdirilməsi; 7) alınma sözlərin tələffüzü ilə əlaqədar fonetik normaların qətiləşdirilməsi; 8) ahəng qanununun gözlənilməsi (18, səh.122).

Şifahi ədəbi dilin zəngin imkanlarından məharətlə bəhrələ-nən hər bir şəxs tələffüz normalarına düzgün əməl etməklə nitq prosesində dilimizin daxili qanunlarını qorumuş olur, bu nitq dinləyicilər tərəfindən asan qavranılır, estetik təsiri ilə seçilir.

Nitq də mədəniyyət kimi saflıq, təmizlik sevir. Lakin həmişə bu təmizliyi qorumaq mümkün olmur. Nitq prosesində ədəbi tələffüzlə bağlı bir sıra qüsurlarla rastlaşırıq.

1) Nitqdə yerli dialekt və şivələr hesabına söz və qrammatik formalarda ədəbi tələffüz normaları pozulur: **həlbəttə, hasand, ahali, haçar//xaçar, cuma**(cümə), **dəyşət** (dəhşət), **nöş** (nə üçün), **Ukranya, tilvizor, döyül, həmməşə, müsəlmançılıq, məsəlçün, belənçik** (belə), **girdəkan** (qoz), **sələk** (ağılsız), **örüş** (çöl), **döşəkağı** (mələfə) və s. Bu sözlərdə ədəbi dilin tək-cə fonetik norması yox, həm də leksik norması pozulmuşdur.

Leksik norma sözlərin ümumişlək normasını, mənasının asan dərk edilməsini və ədəbi dilə gətirilə bilməsini nəzərdə tutur. Lakin yerli şivə və dialektlərdə işlənən və ümumi xalq tərəfindən az anlaşılan sözlər ədəbi dil normasına cavab vermədiyinə görə qəbul edilmir, ən düzgün variant ümumiləşdirilib götürülür.

2) **Qrafik prinsipə** görə dildə sözün iki tələffüz şəklindən daha tipik olanı orfoepiya üçün əsasdır. Məsələn: **darvaza, xalça, pencək, pəndir, xəmir, rahat, pəncərə, qəbul, kənar** sözləri həm orfoqrafiya, həm də orfoepiyada düzgün sayılır, amma **dərvaza, xələçə, pəncək, pəndir, xamır, rahat, pəncərə, qəbul, kənar** şəklində deyiliş dialekt xüsusiyyəti hesab olunur və ədəbi tələffüzə yaramır.

Orfoepik qüsurların bir qismi nitq prosesində bəzi saitlərin uzun və ya qısa tələffüzü, vurğunun düzgün qoyulmamasının nəticəsidir: **başqa, bütün, büro, sifət, ədat, daha,oxu, müxtəlif, əsasən, günorta** sözlərində vurğunun ilk hecaya salınması belə qüsurlardandır.

Ədəbi tələffüz normalarının pozulması bir sıra alınma sözlərin kitab tələffüzü ilə (hərfi tələffüzlə) bağlı olması hesabınadır. Məsələn: [Maskva], [intanasiya], [arfaepiya], [kankret], [fanetika], [arfaqrafiya] və s. kimi deyilməli olan sözlər elə yazıldığı kimi - Moskva, intonasiya, orfoepiya, kontakt, konkret, konfet fonetika, orfoqrafiya və s. şəklində səhv tələffüz olunur.

Dilimizə məxsus söz və şəkilçilərin deyilişində də qüsurlar vardır: vicdan-[vijdan], uşaq-[uşax], məqsəd-[məksət], işləyir-[işdiyir], getsə idi- [getseydi] və s.

Uşaqlar ailədən, radio və televiziya verilişlərindən, bağçada tərbiyəçilərdən, məktəbdə müəllimlərdən ədəbi tələffüz normalarını eşidib mənimsəməli, mədəni nitqə verilən tələbləri öyrənməli, danışmaq və yazıda öz aydınlığı, səlissliyi, intonasiya düzgünlüyü, lüğət tərkibinə görə zənginliyi ilə seçilən formalara yiyələnməlidirlər. Beləliklə, gənc nəsilə ədəbi tələffüz normaları əsasında danışmaq, oxumaq vərdişi yaranmalıdır. Bunun üçün valideynlər, tərbiyəçilər, müəllimlər uşaqların, şagirdlərin nitqi üzərində birgə, müntəzəm işləməli, nitqdəki qüsurların başvermə səbəblərini tapıb izah etməli, səhvləri müxtəlif üsul və vasitələrlə düzəltməlidirlər. Valideynlərin, tərbiyəçilərin və istisnasız olaraq hər fənn üzrə bütün müəllimlərin, diktör, aparıcı və aktyorların düzgün danışmaq və ifadəli oxusu etalon, nümunə kimi təqdim olunmalı, kitab (hərfi) oxusu və dialekt, şivə xüsusiyyətləri, danışmaq dili tələffüzü daim düzəlişə məruz qalmalı, nitqin intonasiyasının zənginlik və rəngarəngliyi nəzərdə saxlanılmalıdır. Ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmək nöqtəyi-nəzərindən bu formalar çox əhəmiyyətli-dir.

Orfoepik qaydaların müəyyənləşdirilməsində, əsasən, fonetik prinsipə üstünlük verilir. Bu prinsipə görə orfoepik norma xalq danışmaq dilinin ən işlək və daha çox yayılmış formasına əsaslanır. Məsələn: feilin mürəkkəb şərt şəklinin hekayəsinə iki variantda rast gəlirik: **alsa idi- [alsaydı], [alseydi]**; **gəlsə idi [gəlsəydi], [gəlseydi]** və s. Amma bu formaların respublikamızın əhalisinin böyük əksəriyyətinin işlətdiyi **eydi** variantı - [alseydi], [gəlseydi] orfoepiyada norma kimi əsas götürülmüşdür.

Başqa bir misal. Sonu **a, ə** saitləri ilə bitən çoxhecalı sözlərdə saitle başlayan şəkilçilər artırıldıqda sözün sonundakı sait ahəng qanununa uyğun qapalı saitlərdən birinə keçir: meşəyə [meşiyə], alçaya-[alçıya], işləyir-[işliyə], başlayır-[başliyə],

gözləyəcək-[gözlüyəcək] və s. Xalqın böyük əksəriyyətinin işlətdiyi bu tələffüz şəkli orfoepiya baxımından məqbul sayılır və norma kimi götürülür. Nitqin axıcılıq və rəvanlıq tələbinə görə bu halda səslər bir-birinə tələffüzə yaxınlaşır.

Müəyyən fonetik məqam və şəraitdən asılı olaraq sait və samit səslərin deyilişi ilə bağlı tələffüz normaları nitq prosesində özünü biruzə verir. Xüsusən, samitlərin cingiltiləşməsi, karlaşması, əvəzlənməsi və tələffüzdən düşməsi ədəbi tələffüz baxımından məqbul sayılır. Dilimizin orfoepiya və orfoqrafiya qaydaları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sözlərin bir qisminin yazılışı ilə tələffüzü fərqlənmədiyi halda başqa bir hissəsinin yazılışı ilə tələffüzü uyğun gəlmir.

SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Orfoepik normalara uyğun olaraq saitlər aşağıdakı şəkillərdə tələffüz olunur:

1. A saiti.

a) a saiti bir sıra sözlərdə uzun tələffüz olunur: **alim, Arif, Qabil, kabel, zalım, namus, katib, zabit, əmanət** və s. Ahəng qanununa tabe olmayan ərəb-fars mənşəli sözlərdə bu halla çox rastlaşırıq.

b) Qoşa **a** saitləri iki vahiddə yox, bir uzun [**a:**] kimi tələffüz olunur. Saat -[sa:t], camaat- [cama:t], inşaat-[inşa:t], maarif-[ma:rif].

c) Öz dilimizə məxsus **barı**(ədat), **sarı**(qoşma), **narın**(xırda, sifət), **qarı**(qoca, sifət) sözlərindəki **a** səsi də uzadılır.

2. E saiti.

a) **e** saiti bəzi alınma sözlərdə bir qədər uzun tələffüz olunur. Bu sözlərin bir qismi latın qrafikalı əlifbaya qədər apostrof işarəsi ilə yazılan sözlərdir: **emal, elan, edam, nemət, memar, istedad, istefa** və s.

b) Avropa mənşəli bir qrup söz də mənbə dildə olduğu kimi müəyyən qədər uzun tələffüz olunur: **era, epos, etika, estetika, fonetika.**

c) **ea, eo** sait birləşməli sözlərdə **e** saiti **i** ilə əvəzlənir, qoşalıq **iy, iya, iyo** çalarında tələffüz olunur: teatr-**[tiyatr]**, okean-**[akiyan]**, realizm-**[riyalizm]**, teorem-**[tiyarem]**, frazeologiya-**[fraziyalogiya]** və s.

3. Ə saiti.

a) ə saiti bir sıra ərəb-fars mənşəli, eləcə də vaxtilə apostrof-la yazılan sözlərin ilk hecasında uzun tələffüz olunur: **Rəna, məşuqə, qəbul, təmin, təmir, təlim, mənə, dəvət, mədən, təsir** və s.

b) Qoşa ə ilə yazılan sözlər bir uzun sait kimi tələffüz olunur: mənəfət-**[mənəfət:t]**, məətəl-**[mə:təl]**, təcəüb-**[tə:cüb]**, təəssüf-**[tə:süf]** və s.

4. I saiti.

a) çoxhecalı sözlərin ilk hecasında **ı** saiti eşidilməz dərəcədə zəif tələffüz olunur: qıfıl-**[qfıl]**, qızartı-**[qzartı]**.

b) Cümlədə sual ədatları işlənmədikdə sual məqamındakı sözlərdə **ı** saiti bir qədər uzanır: Kitabları **aldın**? İşdən qayı**tdın**? Yenə qalır? Çox qazanır? Qardaşı?

5. i saiti.

a) **i** saiti alınma sözlərdə uzun tələffüz olunur: **İran, şivə, ni-zə, əqidə, zinət, mərifət** və s.

b) Azərbaycan dilinə məxsus bir neçə köməkçi söz azacıq uzun tələffüz olunur: **idi, imiş, isə, ikən, ilə**.

c) Bir sıra sözlərdə qısa tələffüz olunur: kitab, inqilab, iştirak, ikisi, məktəbimiz, dirijor, seminar, orijinal, universitet, univerməq və s. Təsədüfi deyildir ki, tələbələrımız bu sözləri **-[məktəbmiz]**, **[semnar]**, **[orjinal]**, **[unverstet]**, **[inkşaf]** və s. deməyə və yazmağa üstünlük verirlər.

ç) Qoşa **i** saiti ilə yazılan sözlərdə **i** bir uzun sait kimi tələffüz olunur: bədii-**[bədi:]**, təbii-**[təbi:]**

d) Fars dilindən alınmış **bi-** ön şəkilçili sözlərdə **i** uzun tələffüz olunur: biçarə, biar, bixəbər, bisavad və s.

e) **ı, i, u** saitləri bir sıra sözlərin vurğusuz hecasında zəif (qısa) tələffüz olunduğuna görə şagirdlər və tələbələrımız yazıda

da çox vaxt onları buraxırlar: hamısı- [hamsı], qızmar-[qzmar], ərizə-[ərzə], əsəbiləşmək-[əsəbləşmək], yubiley-[yubley], özünü-[öznü], məktəbimiz-[məktəbmiz] və s.

6. O saiti.

a) **o** saiti alınma sözlərdə bir qədər uzun tələffüz olunur: filoloq, texnoloq, geoloq və s.

b) Qoşa **o** saitli sözlər bir uzun **o** kimi tələffüz olunur: zoo- loq-[zo:loq], zoopark-[zo:park].

c) **ov** səs birləşməsi ilə işlənən sözlərdə **v** samiti deyilişdə düşür və **o** saiti bir qədər uzun deyilir: buzov-[buzo], Buzovna-[buzona], buxov-[buxo], dovğa-[doğa], dovşan-[doşan], qovun-[qoun], ovuc-[ouc], oxlov-[oxlo], novruz-[noruz], alov-[alo], yovşan-[yoşan], Novxanı-[noxanı] və s.

Alınma sözlərin orfoqrafiyasını qismən yaxşı mənimsəməyən şagird və tələbələr həmin sözləri ya yazıldığı kimi tələffüz edir, ya da tələffüz etdikləri kimi yazırlar. Onlar belə sözlərin həm orfoqrafiyasını, həm də orfoepiyasını mükəmməl öyrənməklə orfoepiya normalarına düzgün əməl etmiş olurlar.

c) Rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınmış sözlərin vurğusuz hecasında **o** saiti **a** kimi tələffüz olunur: komanda-[kaman- da], komediya-[kamedya], orkestr-[arkestr], problem-[prablem], proqram-[praqram], konsert-[kansert], olimpiya-[alimpiya], fontan-[fantan], prokuror-[prakror], mikroskop-[mikraskop] və s.

7. Ö saiti.

a) **ö** saiti **v** samitindən əvvəl gəldikdə **v** samitinin düşməsi hesabına uzun tələffüz olunur: mövsüm-[mö:süm], növbə-[nö:-bə], tövbə-[tö:bə], lövbər-[lö:bər], Şövkət-[şö:kət], kövrək-[kö:rək] və s.

b) Yeni əlifba islahatından sonra əvvəllər apostrofla yazılan ərəb mənşəli sözlərdə **ö** səsi uzanır: şöbə, şöle, mötəbər.

8. u saiti.

a) **u** saiti alınma sözlərdə uzun tələffüz olunur: aludə, asudə, Füzuli, Səbuhi, ümumi və s.

b) Bəzi sözlərdə ötəri, çox qısa tələffüz olunur: quruluş-[qur-
luş], qurultay-[qrultay], burun-[brun] və s.

9. ü saiti.

a) **ü** saiti sual bildirən sözlərdə sual ədatı işlənmədikdə uza-
nır: Sən gördün? Özün götürdün? Qonaqları ötürdün?

b) Bir sıra sözlərdə qısa tələffüz olunur: tufəng, bütün, qü-
sur, mürəkkəb.

c) ərəb-fars mənşəli sözlərin ilk hecasındakı **ü** saiti ikinci he-
cada işlənən **i** saitinə təsir edərək onu öz səs məxrəcəinə gətirir:
mühit-[mühüt], münbit- [münbüt], müdir-[müdür] və s.

YANAŞI GƏLƏN SAİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ

1) Sözü tərkibində yanaşı gələn saitlər aşağıdakı kimi tələf-
füz olunur:

a) **üa**, **üə** səs birləşmələrində **ü** saitinin tələffüzdən düşməsi
hesabına a,ə saitləri uzun tələffüz olunur: müasir-[ma:sir], mü-
licə-[ma:licə], müavin-[ma:vin], müayinə-[ma:yinə], müamilə-
[ma:milə], müəllif-[mə:llif], müəllim-[mə:llim], müəssisə-
[mə:ssisə], müəyyən-[mə:yyən].

b) **ai**, **əi**, **oe**, **ue** səs birləşmələri ilə yazılan sözlər tələffüz za-
manı yanaşı gələn saitlərin arasına y samitinin artırılması ilə de-
yilir: ailə-[ayilə], bais-[bayis], dairə-[dayirə], daima-[dayima],
dair-[dayir], Nailə-[nayilə], zəif-[zəyif], məişət-[məyişət], poe-
ma-[payema], duet-[duyet] və s.

Şagird və tələbələr orfoepik tələffüzün təsiri altında belə
sözlərin yazılışını da orfoepik tələffüzlə yazaraq orfoqrafik səh-
və yol verirlər.

2. Açıq saitlə bitən çoxhecalı isimlərə yönlük hal şəkilçisi ar-
tırıldıqda bitişdirici y samitindən əvvəlki açıq sait qapalı saitə
keçir: anaya-[aniya], babaya-[babıya], nənəyə-[nəniyə], tələbə-
yə-[tələbiyə] və s.

Bu hal dialektlərdə təsirlik hal şəkilçini qəbul edərkən də mü-
şahidə edilir: ananı-[aniyi], nənəni-[nəniyi], xalanı-[xalıyi] və s.

Sual və tapşırıqlar

1. Ədəbi dilin normaları hansı əsasda formalaşmışdır? Bu proses indi də davam etməkdədirmi?
2. Nitq mədəniyyətinin ədəbi dil normalarına bağlılığını necə başa düşürsünüz?
3. Fonetik norma nəyə əsaslanır?
4. Orfoqrafiya və orfoepiya anlayışını necə başa düşürsünüz?
5. Orfoepiya prinsipəri hansılardır?
6. Orfoepik qüsurların əmələ gəlmə səbəblərini sadalayın.
7. Eyni cinsli qoşa saitlərin və yanaşı gələn müxtəlif cinsli saitlərin orfoepiyasında hansı prinsip əsas götürülür? Nümunələrlə fikrinizi izah edin.
8. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın tədqiqat obyektləri hansılardır?
9. Şifahi nitqdə hansı vasitələrdən istifadə olunur?
10. Nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğunu necə izah edərsiniz?

Çalışma 72. Mətnə yazılışı tələffüzündən fərqli sözləri tapın, altından xətt çəkin, sözün tələffüz şəklini deyin:

- Yox, mən heç yerə getməyəcəyəm! - Südabə ananın üzünə baxmadan cavab verdi.

- Heyfsiniz, müəllim xanım! Deyirlər onlar arvadlara, uşaqlara da rəhm eləmirlər. Kimdən bir az şübhələnilər, boğazından asırlar...

Müəllim sakit və soyuqqanlı səslə:

- Gör kimdir?- deyə oğlana müraciət etdi.

İldırım yüyürüb qapını açdı. Çadraya bürünmüş bir qadın içəri keçdi, o, üzünü açıqda müəllim analığı Zərintac xanımı gördü. Qadın göz yaşları içində qızılığa dedi:

- Səhər tezdən gərək buradan çıxasan, özünə yazığın gəlsin. Deyir, onlar sənin kimilərini sorgusuz-sualsız asırlar.

İldırım iri-iri açılmış gözləri ilə müəllimə baxırdı.

Birdən müəllim:

- Yox!-dedi. - Bu mümkün deyil! Mən heç yerə getməyəcəyəm!

- Deyən, Azərbaycan haqqında nəğmə öyrədirsiniz, xanım?

- Bəli, ağa! Bəs siz, niyə sinif otağına silahlı əsgərlə girirsiniz?

...- Sağ olun, uşaqlar! Məni yadınızdan çıxarmayın. Böyük oğlanlar olanda vətənimizin səadəti uğrunda mübarizə edin.

- Bu, hansı Məşədi Tağının qızıdır?

- Bu qəribə sual hamını təəccübə saldı.

- Şikayətin kimdəndir?

- Bax, o müəllimdən. (İlyas Əfəndiyevin "Xəncər" hekayəsindən)

Çalışma 73. Verilmiş sözləri cümlələr daxilində antonim kimi işlədin:

ağa-nökər, varlı-yoxsul, yaxşı-pis, gözəl-çirkin, az-çox, hamı-heç kim, gəlmək-getmək, oturmaq-durmaq, ağlamaq-gülmək, irəli-geri, aşağı-yuxarı.

Çalışma 74. Bakı şəhər Təhsil İdarəsinin əmrinə əsaslanaraq bir müəllimi direktor müavini vəzifəsinə təyin etmək haqqında **sərəncam** verin.

SAMİTLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Samitlərin müəyyən fonetik məqam və şəraitdə öz məxrəcindən fərqli şəkildə tələffüzü normativ üslubla əlaqədardır. Azərbaycan dilində kar və cingiltli samitlərin bir qismi heç də həmişə yazıldığı kimi tələffüz olunmur.

1. b samiti.

a) **b** samiti çoxhecalı sözlərin sonunda karlaşır: kitab-[kitap], corab-[corap], doşab-[doşap], məktəb-[məktəp] və s.

b) Alınma sözlərin ortasında dominant samitlərdən birincisi karlaşır: Abbas-[apbas], Cabbar-[capbar], təşəbbüs-[təşəpbüs] və s.

2. c samiti.

a) **c** samiti sözün sonunda qarlaşır: çəkiç, dinc, sinc, kərpic və s.

b) cingiltili samitin qarşısında **c** samiti **j** kimi tələffüz olunur: əcdad-[əjdad], gecdir-[gejdir], səcdə-[səjdə], vicdan-[vijdan] və s.

c) **c** samiti "bacarmaq" sözündə **ş** kimi -[başarmax] tələffüz edilir.

3. ç samiti.

ç samiti ilə bitən təkhecalı sözlərdən sonra **d, t, z, s, n** samitləri ilə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə **ç** əvəzinə **ş** deyilir: qaçdı-[qaşdı], keçdi-[keşdi], içdi-[işdi], biçdi-[bişdi], uçdu-[uşdu], Üçtəpə-[üştəpə], üç dənə-[üş dənə], heç zaman-[heş zaman], heç nə-[heş nə] və s.

4. d samiti.

a) **d** samiti sözlərin sonunda qarlaşır: ad, dad, yad, od, qanad, həsəd, məqsəd, armud, bulud və s.

b) təkhecalı sözlərdə qarlaşır: dörd-[dört], kənd-[kənt], qənd-[qənt].

5. f samiti.

f samiti söz ortasında kar samitdən sonra cingiltilər: məxfi, [məxvi] lütfən-[lütvən], lütfkar-[lütvkar], lütfi-[lütfvi].

6. g samiti.

a) **g** samiti sözün ortasında iki sait arasında **y** kimi tələffüz olunur: əgər-[əyəər], igid-[iyit], məgər-[məyəər], Nigar-[niyar].

b) **g** samiti sözün sonunda qarlaşır: qəşəng-[qəşə(n)k], [pələng-pələ(n)k], tufəng-[tufə(n)k], əhəng, [əhə(n)k], zəng-[zə(n)k] və s.

7. ğ samiti.

ğ samiti sözün ortasında kar samitdən əvvəl **x** səsinə keçir: bağça-[baxça], sağsağan-[saxsağan], ağça-[axça] və s.

8. k samiti.

a) **k (ke)** samiti sözün ortasında kar samitdən sonra cingiltilər: küskün-[küsgün], məskun-[məsgun], yetkin-[yetgin], əskər-[əsgər], seçki-[seçgi], ötkün-[ötgün], təşkil-[təşgil] və s.

b) **k (ke)** samiti sözün sonunda **y** səsi kimi tələffüz olunur: çürük-[çürüy], köpük-[köpüy], çörək-[çörəy] və s.

c) **k (ke)** samiti ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlayan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin səs **y** samitinin qarşılığı kimi

tələffüz olunur (yazıda x' işarəsi ilə göstərilir): küləklər-[küləxlər], ipəkdən-[ipəxdən], kötükdə-[kötüxdə], köpüklü-[köpüxlü].

ç) Söz ortasında gələn qoşa **k** samitlərindən ikincisi cingilti-ləşir: Məkkə-[məkgə], mütəkkə-[mütəkgə], səkkiz-[səkgiz], sikkə-[sikgə], təşəkkür-[təşəkgür].

d) k (ka) samiti alınma sözlərdə q kimi tələffüz olunur: kadr, tank, kombayn, yarmarka, kommunist, mikrob, klub, kran, konfet.

Qalın sait qarşısında k dilarxası, partlayan və kar vəziyyətdə müəy-yən şərait və məqam daxilində yazılışından fərqli tələffüz olunur.

9. q samiti.

a) söz ortasında işlənən qoşa **q** samitlərindən ikincisi **k'** kimi -kar tələffüz edilir: baqqal-[bakqal], çaqqal-[çakqal], diqqət-[dik-qət], doqquz-[dokquz], haqqında-[hakqında], naqqal-[nakqal], saqqız-[sakqız], saqqal-[sakqal], şaqqa-[şakqa], toqqa-[tokqa] və s. Bu sözlərin tələffüzündə birinci samit qüvvətli, ikincisi isə nis-bətən zəif səslənir. Şagird və tələbələr bu sözlərin tələffüz şək-lini orfoqrafiyada da saxlayırlar və nəticədə sözləri səhv yazırlar.

b) sözlərin ortasında kar samitdən əvvəl gələn q samiti kar tələffüz olunur: nöqtə-[nöktə] məqsəd [məksəd], nöqsan-[nök-san], iqtidar-[iktidar], Oqtay-[oktay], rəqs-[rəks], rəqqasə-[rək-qasə], iqtisadi-[iktisadi] və s.

c) sözlərin sonunda gələn q samiti karlaşır: dodaq-[dodak], qonaq-[qonak], fərq-[fərk], məşq-[məşk], xalq-[xalk], aşıq-[a-şık], məxluq-[məxluk] və s.

10. p samiti.

a) söz ortasında yanaşı işlənən qoşa p samitlərindən ikincisi cingilti-ləşir: ağappaq-[ağapbağ], hoppanmaq-[hopbanmağ], guppultu-[gupbultu], tappılı-tı-[tapbılı] və s.

b) p samiti alınma sözlərdə kar samitlə yanaşı gəldikdə cin-gilti tələffüz olunur: respublika-[respublika], ekspert-[eksbert], aspirant-[asbirant] və s.

11. t samiti.

a) t samiti kar samitdən sonra gələndə cingilti tələffüz olu-nur: dəftər-[dəfdər], dəstə-[dəsdə], apostrof-[apasdrof], ixtiyar-

[ixdiyar], iştirak-[işdirak], məftil-[məfdil], taxta-[taxda] və s.

b) Söz ortasında qoşa işlənən t samitlərindən ikincisi cingiltilər: əlbəttə-[əlbətdə], Fəttah-[fətda], həttə-[hətda], Səttar-[sətdar] və s.

c) t samiti sözün sonunda tələffüzdən düşür: dost-[dos], neft-[nef], resept-[resep], sərbəst-[sərbəs], manifest-[manifes] və s.

ç) son hecası **st**, **ft**, **şt** samitləri ilə bitən sözlərdən sonra samitlə başlanan şəkilçi və ya söz gəldikdə həmin samitlərdən ikincisi düşür: dostlar-[doslar], sərbəstlik-[sərbəslük], güzəştisiz-[güzəşsiz], təştdə-[teşdə], üstən-[üsdən], neftçi-[nefçi], növbətçi-[nö:bəçi], xoşbəxt tələbə-[xoşbəx tələbə] və s.

Vurğulu qoşa samitlərdən sonra gələn bir sıra alınma sözlərdə samitlərdən biri tələffüzdən düşür, bəzi şagird və tələbələr belə sözlərin yazılışında həmin hərfi buraxırlar: attestat-[ates-tat], akkord-[akord], kollektiv-[kalektiv], effekt-[efekt], korrektor-[karektor], qrammatika-[qramatika], terror-[teror], immunitet-[imunitet] və s.

İki kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda həmin samitlərdən biri deyilmir. Bu tələffüz qaydasının təsiri altında olan şagird və tələbələr yazıda da bu qayda ilə bağlı səhvə yol verir, həmin hərfi yazmırlar.

Ümumiyyətlə, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını düzgün mənimsəməyən şagird və tələbələr kar samitləri cingiltili samitlərlə (astar-[asdar], şaftalı-[şafdalı], Müşfiq-[müşvik], bitki-[-bitgi], kəşfiyyat-[kəşviyat]), cingiltili samitləri də kar samitlərlə (əhəng-[əhənk], avtomat-[aftamat], şübhəsiz-[şüphəsiz]) əvəzləyirlər.

12. v samiti.

a) v samiti alınma sözlərdə kar samitdən əvvəl gəldikdə karlaşır: avtobus-[aftobus], avtomobil-[aftamabil], avtomat-[aftamat], Avstraliya-[afstraliya] və s.

b) **-ov** səs birləşməsi ilə işlənən sözlərdə **v** samiti deyilişdə düşür və **o** saiti bir qədər uzun tələffüz olunur: Buzovna-[buzo:-

na], buzov-[buzo:], [buxov-buxo:], [dovşan-do:şan], dovğa-[do:ğa], Novxanı-[no:xanı], novruz-[no:ruz], qovun-[qo:un], oxlov-[oxlo:], ovuc-[o:uc] və s.

c) Soyadların sonunda gələn -ov, -yev şəkilçilərində v samiti qarşıdır: Əhmədov-[əhmədof], Əliyev-[əliyef], Məmmədov-[məmmədof], Güləliyev-[güləliyef].

13. y samiti. Sözlərdə qoşa y samitinə, əsasən, alınma sözlərdə, cəmlilik bildiren -iyyat/-iyyət şəkilçisində rast gəlirik. Şagird və tələbələrimizin bir qismi bu şəkilçi ilə işlənən sözləri tələffüz etdikləri şəkildə, yəni bir y ilə yazmağa üstünlük verirlər: ədəbiyyat-[ədəbiyat], kəşfiyyat-[kəşviyat], əbədiyyət-[əbədiyət], qabiliyyət-[qabiliyət] və s.

14. z samiti.

a) z samiti təkhecalı sözlərin sonunda kar samitdən sonra gəldikdə qarşıdır: ləfz-[ləfs], məhz-[məhs].

b) z samiti çoxhecalı sözlərin sonunda da kar tələffüz olunur: almaz-[almas], dəryaz-[dəryas], kələkbaz-[kələkbas], nərgiz-[nərgis], nüfuz-[nüfus], Qorxmaz-[qorxmas], saqqız-[səqız] və s.

Müxtəlif samit qoşalığının tələffüzündə də orfoepik normalar özünü göstərir.

1) **nb** samit birləşməli sözlərin deyilişi zamanı **n** səsi **m** səsi ilə əvəz olunur: anbar-[ambar], ənbər-[əmbər], günbəz-[gümbəz], mənbə-[məmbə], minbər-[mimbər], Qənbər-[qəmbər], münbit-[mümbit], sanbal-[səmbal], sünbül-[sümbül], şənbə-[şəmbə], tənbeh-[təmbəh], tənbel-[təmbəl], zanbaq-[zəmbaq], zənbil-[zəmbil] və s.

2) **mb** samit qoşalığı ilə yazılan sözlər isə, əksinə nb kimi tələffüz olunur: omba-[onba], bomba-[bonba], hambal-[həmbal], kömbə-[könbə], kombayn-[konbayn], pambıq-[panbıq], sambo-[sanbo] və s. Bəzi dilçilər bu sözlərin yazılışı ilə tələffüzünün fərqlənmədiyini fikrindədirlər.

BƏZİ QRAMMATİK FORMALARIN TƏLƏFFÜZÜ

Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin bir qismi yazıldığı kimi tələffüz olunmur. Onlara aşağıdakı hallarda qarşılaşırıq:

1. İkinci şəxsin cəm (xəbərlik) şəkilçisi **-sınız⁴** bir hecalı **-sız⁴** şəklində tələffüz olunur: tələbəsiniz-[tələbəsiz], məşqçisiniz-[məşqçisiz], yazırsınız-[yazırsız], işləyirsiniz-[işliyorsunuz], oturursunuz-[oturursuz] və s.

2. Üçünü şəxsin xəbər şəkilçisi **-dır⁴** tələffüz zamanı r samitini itirir, şəkilçi **-dı⁴** formasında tələffüz olunur: məşqçidir-[məşqçidi], qırmızıdır-[qırmızıldı], ondur-[ondu], gedibdir-[gedibdi] və s.

Xəbərlik kateqoriyasına məxsus qrammatik əlamətin **-xəbər** şəkilçisinin ixtisarı nitqin həm yazılı, həm də şifahi formasında ahəngdarlıq yaradır.

3. İsmi çıxışlıq hal şəkilçisi **-dan/dən, n** və **m** samitləri ilə qurtaran sözlərə artırılarkən **-nan nən** şəklində tələffüz olunur. adamdan-[adamnan], alimdən-[alimnən], anamdan-[anamnan], atandan-[atannan], balondan-[balonnan], diplomdan-[diplomnan], Dilqəmədən-[dilqəmnən], məndən-[mənnən], milyondan-[milyonnan] və s.

4. Saitlə bitən sözlərə **idi, imiş** köməkçi feil-hissəcikləri qoşulduqda sözün son saiti **e** və ya **i** düşür, son sait bitişdirici **y** samitinin təsiri ilə müvafiq qapalı saitə çevrilərək tələffüz olunur: taxta imiş-[taxdeymiş], ata idi-[ateydi], acı imiş-[acıymış], incə imiş-[incəymiş], əlsə idi-[əlseydi], əlsə imiş-[əlseymiş], qala idi-[qaleydi] və s.

5. İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda III şəxsin cəmində işlənən feillərdə zaman şəkilçisi **-ır⁴, -ar² -ıl⁴, -al²** şəklində tələffüz olunur: alırlar-[alıllar], gedirlər-[gedillər], bilirlər-[biləllər], alarlar-[alallar], oynayırlar-[oynuyullar] və s.

Orfoepiyada bu qaydalar **normativ üslubu** təşkil etdiyinə görə bu hal **normativ üslub** adlandırılır. Şagird və tələbələrə özünün bir qismi az eşitdikləri, ola bilsin ki, valideynlərinin, tərbiyəçi-

lərinin, müəllimlərinin danışığını, radio və televiziya verilişlərində diktorların, aparıcıların nitqini diqqətlə izləmədiklərinə görə sözləri yazıldığı kimi oxumağa, deməyə çalışırlar, sözlərin yazılışını, hərf tərkibini əsas götürür və belə hesab edirlər ki, sözlər necə yazılmışsa elə o şəkildə də oxunmalı, deyilməlidir. Sözlərin yazıldığı kimi deyilməsi ədəbi tələffüz baxımından qüsurludur, gənc nəsil, ümumiyyətlə, bütün insanlar orfoepiyası orfoqrafiyasından fərqlənən sözləri və qrammatik formaları ədəbi tələffüz qaydalarına uyğun oxumalı və söyləməlidirlər.

6. Cəm şəkilçisi -lar,-lər qoşulduğu sözün son samitindən asılı olaraq -nar², -dar², -rar² şəklində tələffüz olunur: xanlar-[xannar], oğlanlar-[oğlannar], atlar-[atdar], işlər-[işdər], qərarlar-qərrar, təkərlər-[təkərrər] və s.

7. İsim düzəldən -lıq⁴, sifət düzəldən -lı⁴ şəkilçiləri qoşulduqları sözün son samitinin təsiri ilə ilk samitini **d, n, r** səslərindən biri ilə əvəz edir: aydınlıq-[aydınnıx], qanlı-[qannı], qarlı-[qar-rı], atlı-[atdı], ətli-[ətdi], dadlı-[daddı], varlı-[varrı], ətirli-[ətir-ri], unlu-[unnu], bulanlıq-[bulannıx] və s.

8. Ümumiyyətlə **d, t, z, s, ş** samitləri ilə bitən sözlərə **l** samiti ilə başlayan şəkilçilər qoşulanda tələffüzdə **l** səsi **d** ilə əvəzlənir: rahatlıq-[rahatdıx], südlü-[sütdü], otluq-[otdux], səslər-[səsdər], qızlar-[qızdar], işlə-[işdə], gözlə-[gözdə] və s.

9. Adlıq halda qoşa samitli təkhecalı alınma sözlərə samitlə başlanan şəkilçilər artırıldıqda qoşa samitlərdən biri düşür: fənn-fənlər, sirr-sirli, xətt-xətkeş, haqq-haqsız, hiss-hissiz.

Bu qaydanı yaxşı mənimsəməyən şagird və tələbələr qoşa samitləri saxlamağa çalışdıqları kimi (fənnlər, sirrli, haqsız), həmin sözləri tək samitlə yazanlar da vardır. "sirr" əvəzinə "**sir**", "hiss" əvəzinə "**his**", "xətt" əvəzinə "**xət**", "zidd" əvəzinə "**zid**", "fənn" əvəzinə "**fən**", "haqq" əvəzinə "**haq**" və s.

10. **a, ə** saitləri ilə bitən feillərə, feili sifət və feili bağlamalara saitlə başlanan şəkilçi artırıldıqda sözün sonundakı həmin saitlər ahəng qanununa uyğun olaraq müvafiq qapalı saitlə əvəzlənərək tələffüz olunur: başlayır-[başlıyır], oynayır-[oynu-

yur], işləyər-[işliyər], gözləyən-[gözlüyən], ovlayar-[ovluyar], oynayanda-[oynuyanda] və s.

11. Feilin indiki və qeyri-qəti gələcək zaman formalarının inkarı ədəbi dilin qaydalarına uyğun formada yox, şifahi nitqin tələbinə uyğun tələffüz olunur və yazılır: yazmayır-yazmır, oxumayar-oxumaz, gəlməyir-gəlmir, getməyər-getməz və s.

12. Nəqli keçmiş zamanda II şəxsin təkində -miş⁴ şəkilçisinin ş səsi deyilmir, cəmində isə ş samiti düşməklə yanaşı həm də şəxs sonluğu -sınız⁴ qısaldılmış -sız⁴ şəklində tələffüz olunur: almışsan-[almısan], gəlmişsən-[gəlmisən], oxumuşsunuz-[oxumusuz], getmişsiniz-[getmisiz], oynamışsan-[oynamışan], oynamışsınız-[oynamısız] və s.

13. -ma/mə şəkilçisindən sonra saitlə başlanan şəkilçi gəldikdə inkarlıq bildirən şəkilçilərin saiti söz kökünün ahənginə uyğun olaraq qapalı saitlə əvəzlənərək tələffüz olunur: gəlməyim-[gəlmiyim], almayasan-[almıyasan], oxumaya-[oxumuya], görməyim-[görmüyüm] və s.

14. ilə qoşması samitlə bitən sözlərdə -nan/nən şəklində tələffüz olunur: müəllimlə-[müəllimnən], dostunla-[dostunnan], anamla-[anamnan], Arzu ilə-[arzuynan], ata ilə-[ataynan], [ateynən] və s.

15. üçün qoşması tələffüzdə ahəng qanununa tabe olaraq əvvəlinci saitin düşməsi hesabına -çın⁴ şəklində tələffüz olunur: atamız üçün-[atamızçın], vətən üçün-[vətənçün], onun üçün-[onunçun] və s.

Bu qoşma sonu açıq saitlə bitən sözlərdən sonra gəldikdə həmin sait bitişdirici y samiti qarşısında e səsi ilə tələffüz olunur: ana üçün-[aneyçün], nənə üçün-[nəneyçün], idarə üçün-[idareyçün] və.s. **Üçün** qoşması qapalı saitlər qarşısında bitişdirici y samitindən sonra yalnız ilk saitinə itirir: qutu üçün-[qutuyçun], ütü üçün-[ütüyçün], su üçün-[suyçun], inəyin südü üçün-[inəyin südüçün]. və.s

Haqqında danışdığımız bütün bu fonetik qanun və hadisələr, səslərin yer dəyişməsi və əvəzlənməsi saitlərin çox işlənməsi ilə

bağlıdır. Nitq axını zamanı müxtəlif məxrəcli səsləri tələffüz etmək üçün danışıq üzvləri daha asan, səlis, rəvan tələffüzə meyilli olduğundan səs təhrifləri - fonetik hadisələr meydana çıxır. Bəzi məqamlarda bir səsin başqa birisinə təsir edərək onu tamamilə öz məxrəcinə, yaxud yaxın səs məxrəcinə salması özünü **assimilyasiya** (səs uyuşması) kimi göstərir ki, biz bunlardan bəhs etdik: məndən-[mənnən], alırlar-[alıllar], qaçdı-[qaşdı] və s.

Yaxud, bəzi hallarda bir səs öz cinsindən olana təsir edərək onun səslənməsini dəyişdirir ki, buna **dissimilyasiya** deyilir (qararmaq-qaralmaq, sararmaq-saralmaq, hammal-hambal və s.).

Eləcə də danışıq zamanı söz daxilində yanaşı gələn samitlərin öz yerini dəyişməsi **metateza** hadisəsi kimi özünü göstərir: (yanlış-yalınış, doğru-dorğu, süfrə-süfrə, küflət-külfət, nəlbəki-lənbəki).

Samitlə başlanan və ya samitlə qurtaran bir sıra alınma sözlərin əvvəlinə, yaxud sonuna sait səs artırılır. Bu, Azərbaycan dili üçün xarakterik olmayan iki samitin yanaşı gəlməsi ilə əlaqədardır və dilçilikdə bu hadisəni **proteza** adlandırırlar: qrup-qurup, qram-qıram, klub-kulub, stəkan-istəkan, stansiya-istansiya, ş kaf-işkaf, stol-ustol və s.

r samiti ilə başlayan bir sıra alınma sözlərin əvvəlinə **i** saiti artırılır: Rza-[irza], razi-[irazi], Rəsul-[irəsul], Rəhim-[irəhim] və s.

Bir sıra alınma sözlərin sonunda iki samit yanaşı gəlirsə, onların arasına bir qapalı sait artırılır: səbr-[səbir], qəbr-[qəbir], sədr-[sədir], dövr-[dövür], zülm-[zülüm] və s.

Bəzən iki sözün birləşməsi və ya sözə müəyyən şəkilçinin artırılması zamanı çoxhecalılıq yaranmasın deyərək, alınmış sözü müəyyən dərəcədə qısaltmaq lazım gəlir. **Eliziya** adlanan bu fonetik hadisə müxtəlif samit və ya sait səslərin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Bir qrup milli sözlərimizdə (alın, beyin, burun, boyun, çiyin, qarın və s.) və əslən alınma mənşəli sözlərdə (fikir, sinif, şəkil, nəsil, ömür və s.) son hecadakı qapalı saitlər hal və mənsubiyyət şəkilçilərindən əvvəl yazıda və tələffüzdə dü-

şür: (onun) oğlu, burnu, alınma, ağzını, boynunun; sinfimiz, şəklinə, ömrünü, nəsliniz və s.

Dialekt və şivələr üçün adi hal almış bu hadisə canlı danışıq dilində də dilin fonetik imkanlarından uğurla istifadə bacarığının nümayişinə çevrilir.

ABBREVIATÜRLƏRİN TƏLƏFFÜZÜ İLƏ BAĞLI QAYDALAR

Baş hərfərdən ibarət mürəkkəb qısaltmalar aşağıdakı şəkildə yazılır və tələffüz olunur:

1) səslərin adı ilə: YAP-Yeni Azərbaycan Partiyası, ABŞ-Amerika Birləşmiş Ştatları, ATƏT-Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, AŞPA-Avropa Şurası Parlament Assambleyası və s.

2. hərflərin adları ilə: MSK (emseka) - Mərkəzi Seçki Komissiyası, MDB (emdebe)-Müstəqil Dövlətlər Birliyi, BMT-(beemte)-Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, BDU-(bedu)-Bakı Dövlət Universiteti və s.

3. bütöv şəkildə, tərkibindəki sözlərlə oxunanlar: DYP-Dövlət Yol Polisi, KİV-Kütləvi İnformasiya Vasitələri, AMEA-Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, ADBTİA-Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası və s.

Sual və tapşırıqlar

1. Fonetik-orfoqrafik norma nə deməkdir və hansı nitq üçün əsasdır?
2. Yazılı nitqdə şifahi nitq üsurlərini əvəz edən nədir?
3. Monoloji nitqin növlərini deyin və onları izah edin.
4. Ədəbi dilin yazılı üslubları hansı cəhətdən şifahi üslubdan fərqlənir?
5. Nitqi fərdi, yoxsa ümumi hadisə adlandırmaq düzgündür?
6. Ədəbi dil normaları hansı nitqdə tam gözlənilir?

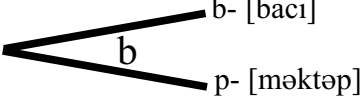
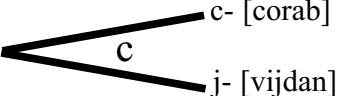
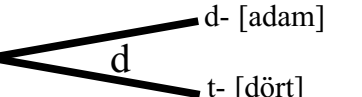
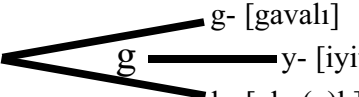
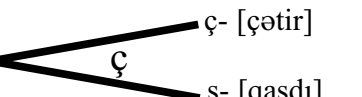
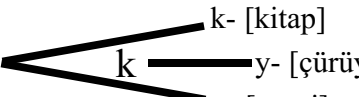
7. Ədəbi dilə yiyələnməyin yüksək mərhələsi hansı nitqdir?

8. Tələffüz olunmayan səssiz nitqdə ədəbi dil normaları hansı səviyyədə təzahür tapır?

9. Sözlərin düzgün tələffüzü nəyə dəlalət edir? Düzgünlük kommunikativ keyfiyyətdirmi?

10. Düzgün olmayan tələffüzün sözün mənasını dəyişdirməsinə aid nümunələr göstərin.

Çalışma 73. Aşağıdakı sxemlərə uyğun nümunələr göstərin:

Çalışma 74. Aşağıdakı sözlərdə q-nin ifadə etdiyi səsləri müəyyənləşdirin, sözləri transkripsiyada yazın:

<i>doqquz</i>	<i>məqsəd</i>	<i>dodaq</i>	<i>qarın</i>
<i>baqqal</i>	<i>nöqsan</i>	<i>məşq</i>	<i>quran</i>
<i>diqqət</i>	<i>Oqtay</i>	<i>qaymaq</i>	<i>qınaq</i>
<i>toqqa</i>	<i>rəqqasə</i>	<i>xalq</i>	<i>qonaq</i>

Çalışma 75. Verilmiş sözlərdə t samitinin tələffüzünü fərqləndirin; nə üçün karlaşdığını və ya düşdüyünü izah edin:

<i>dəstə</i>	<i>Fəttah</i>	<i>dost</i>	<i>üstdən</i>
<i>məftil</i>	<i>Səttar</i>	<i>neft</i>	<i>dostlar</i>
<i>taxta</i>	<i>katta</i>	<i>sərbəst</i>	<i>növbətçi</i>

Çalışma 76. Cümlələrdə hərflər və səs tərkibinə görə fərqlənən sözlərin altından xətt çəkin, onları transkripsiyada yazın:

1) Səadət heç də əbədi deyildir; 2) Yazın gəlişi ilə təbiət qış yuxusundan oyanmışdır; 3) Çiçəklərin ətrini iyələmək, quşların nəğmələsinə qulaq kəsilmək, qızların gülüşünə heyran olmaq istəyirsiniz; 4) Siz məndən - müəllimdən inciməkdə haqlı deyilsiniz.; 5) Əgər yüksək kredit balları toplasa idiniz, qrupunuzun oğlanları da, qızları da sizinlə fəxr edər, hələ dadlı, südlü şokolada da qonaq edərdilər.; 6) Ana ilə mənə nə almışsan?; 7) Bizim qrup güclü çətinliklərə səbrli oldu, uşaqların hamısı tamamilə sərbəstlik istəyirdilər, onlara daha heç nə lazım deyildi.

Çalışma 77. Cüdo üzrə beynəlxalq yarışda uğurla çıxış etdiklərinə və Azərb.DBTİA-nın 80 illiyi münasibəti ilə 3 nəfər tələbəyə rektorun əmri ilə **təşəkkür** elan edin.

Çalışma 78. Misralardakı sözləri diqqətlə oxuyun, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının tez-tez əvəzlənməsinə fikir verin, bu halın nə üçün baş verdiyini izah edin:

Yenə yaz olaydı, yollar, yoxuşlar,
Al-əlvan güllərdən naxışlanaydı.
O köçəri quşlar, nəğməli quşlar
Yenə eyvanıma uçub qonaydı.

Yenə Əhrabdakı evmiz olaydı,
Sərdar küçəsindən dönəydin bizə
Ay ana, nə qədər gör ildi, aydı
Sən bizə gəlmirsən, mənə Təbrizə.

Sən Təbrizdən ayrı, uzaq sürgündə
Mən dost torpağında səni anmışam
Bu həsrətli ayda, həsrətli gündə
Bu böyük dostluğa arxalanmışam (Mədinə Gülgün.
"Yenə yaz olaydı" şeirindən)

Çalışma 79. Diqqətlə oxuyun, əvvəlcə hərflərinin sayı səslərdən, sonra isə səslərinin sayı hərflərdən çox olan sözləri ayrıca yazın:

inşaat, teorem, teatr, mənfəət, zəif, qıfıl, univermaq, təbii, ərizə, zoopark, Şövkət, quruluş, müasir, müəyyən, duet, Nailə, məşqçisiniz, almışsan, müəllimlə, quzu üçün, qram.

Çalışma 80. Cümlələrdəki antonimləri tapın və qarşı-qarşıya yazın:

Qarı düşmən dost olmaz.
Yata-yata yanımız ağrıdı, dura-dura belimiz qurudu.
Yeddi gün, yeddi gecə yemə-içmə oldu.
Gecənin xeyirindən gündüzün şəri yaxşıdır.
Ağlasan-ağlaram, gülsən-gülərəm,
Yaşasan-yaşaram, ölsən-ölərəm.

Çalışma 81. Yaşadığınız binanın ətrafı tez-tez zibillənir. Təməlzəminliyi təmin etmək üçün mənzil-istismar idarəsinə sakinlər adından **təliqə** yazın.

LEKSİK NORMA

Leksik normada əsas prinsip işlədilən sözlərin mənacə aydınlığıdır. Nitqin anlaşılıqlı olması üçün sözlərin mənası danışıqda da, dinləyəndə də tam məlum olmalıdır. Danışan öz nitqində alınma sözlərə və ya dialektizmlərə çox yer verərsə, onların mənası, əlbəttə, bütün dinləyicilərə eyni dərəcədə anlaşılıqlı ola bilməz.

Kitablarda, lüğətlərdə müxtəlif yazı məxəzlərində sözləri, adətən, bir variantda görürük. Amma xalq danışığı dilində və dialektlərdə ədəbi dildə oxuduqlarımızın variantları da mövcuddur: "asan" əvəzinə **asand, hasan, hasand**; "ev" əvəzinə **əv, öy, öv**; "pendir" əvəzinə **penir, pəndir**; "deyil" əvəzinə **dəyil, degil, döyü, döyül**; "pəncərə" əvəzinə **pəncərə**; "ayaq" əvəzinə **əyağ**; "bıçaq" əvəzinə **pıçax**; "hökumət" əvəzinə **hökmət**; "təcrübə" əvəzinə **təcürbə**; "indi" əvəzinə **hindi**; "telefon" əvəzinə **telfun**; "şəkil" əvəzinə **şikil**; "əlbəttə" əvəzinə **həlbət, həlbətdə**; "yənə" əvəzinə **genə**; "cümə" əvəzinə **cuma**; "yəni" əvəzinə **yanı** və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi zəngin olduğuna görə burada ümumxalq danışığı dilinə, yaxud dialekt və şivələrə məxsus sözlərlə yanaşı alınma sözlərə - bir tərəfdən ərəb-fars mənşəli, digər tərəfdən isə XIX əsrdən başlayaraq (M.B.Nadimin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun əsərlərində, H.Zərdabinin nəşr etdirdiyi "Əkinçi" qəzetində və s.) rus dilindən və rus dili vasitəsilə dünya dillərindən alınmış çoxlu söz və ifadələrə rast gəlirik. Deməli, dilimizin lüğət tərkibi milli mənşəli və alınma sözlərdən ibarətdir. Milli mənşəli sözlərdə orfoqrafik normalar onların bir variantlı tələffüzü üzrə sabitləşməyə doğru getmişdir. Leksik-semantik normanın keyfiyyəti istər danışığı dilindən gəlmiş milli sözlərdə, istərsə də alınmalarda özünü qabarıq göstərir. Milli mənşəli sözlərdə orfoqrafik normalar onların bir variantlı olmasını şərtləndirir.

Dilimizin lüğət tərkibində elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar qədim tarixə malik deyildir. Onlar, deyək ki, əlli il bundan əvvəl dilimizdə olmamışdır, termin kimi də başqa dillərdən alınmamışdır. Dilçilikdə özləşmə meyilli kimi meydana çıxan bu sözlər sözyaratma hesabınadır. Alınma sözlərin dilə gətirilməsi əleyhinə yönəlmiş bu proses alınmalar üçün qarşılıq tapmağı nəzərdə tutur. Özləşmə, əsasən, söz sənətkarlarının xalq dilinə və Türkiyə türkcəsinə müraciəti əsasında qarşılığı milli dilimizdə olmayan, oxşarlıq əsasında sözyaratma prosesidir. Bir qismi ke-

çən əsrin 70-ci illərindən sonra rus dilindən alınmaların kalka üsulu ilə düzəlmiş variantlarıdır ki, bura **çimərlik, duracaq, əyləc, yelçəkər, sərinqeş, tozsoran, soyuducu, dabankeş, açıqca** və s. kimi sözlər daxildir. Bu tip sözlərin rus dilindəki qarşılığının hesabına yaranmasını məktəblilər və tələbələr bilməsələr də, orta və yaşlı nəsil yaxşı xatırlayır. Amma hərbişmə (**militarizm**), köçkün (**emiqrant**), yetəsay (**kvorum**), çağdaş (**müasir**), yüzillik (**əsr**), durum (**vəziyyət**), özəlləşmə (**xüsusiləşmə**), soyqırım (**genosid**), soyad (**familiya**) və s. kimi sözlərin işlənməsində paralellik olsa da, **saxlanc, dönəm, qaynaq, bölgə, öndər, soykökü, istilikölçən, bilgisayar, cangüdən, duyum, toplum, bağımsız** və s. kimi işlənən leksik vahidlər xalqımızın müstəqillik qazanması sayəsində, özleşmə nəticəsində dilimizdə sabitləşməkdədir. Deməli, dildə yalnız uyğun qarşılıq olmayan sözlərin hazır şəkildə alınıb işlədilməsi zəruridir. Lakin dildə uyğun qarşılıq olduqda, yaxud onu düzəltmək mümkün olarsa, mənbə dildəkinə uyğun yaradılmalıdır.

Dilin leksikasında kəmiyyətinə görə ikinci yeri alınma sözlər tutur. Alınma leksika ədəbi dilin funksional üslubundan sayılan elmi üslubda üstün mövqeyə malikdir. Elmi üslubda işlənən alınma söz-terminlər elmi(sahə) ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir, şifahi nitqdə isə elm adamlarının leksikonunda özünü göstərir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan terminlər adi ümumişlək sözlərdən fərqlənir. Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar Avropa dillərindən alınmış söz-terminlər elmin bu və ya digər sahəsində işlənir və həmin sahə ilə bağlı adamların nitqi üçün xarakterikdir. Məsələn: **sirroz, infarkt, insult, meningit, miokard** təbabətə, **karatedo, uşu, kikkoksinq, muay tay, xett-trik, xavbek** idmana; **metafora, anafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet məsnəvi** ədəbiyyatşünaslığa; **assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, eliziya, proteza, elliptik cümlə** kimi sözlər dilçiliyə aiddir.

Elmi əsərlərin yaradılması anlayışların terminlərlə ifadəsini zəruri edir. Elmi terminlər sisteminin yaradılması böyük əhə-

miyyəət daşıyır. Terminlilik elmi üsluba xasdır. Lakin bədii və publisistik üslublarda dar ixtisas sözlərinə çox yer verilməsi qüsur sayılır. Şifahi nitqdə isə şərait və məqamından asılı olaraq (dərsdə, məşğələdə, mühazirə və ya məruzədə) terminlərə müraciət olunur.

Hər bir söz müəyyən semantikaya (məna) malik olduğu üçün onun düzgün, yerində işlədilməsi nitq sahibindən asılıdır. Məsələn: "**ayağım büdrəyib yerə düşdüm**" cümləsində **düşdüm** sözü yerində işlənməmişdir, **yıxıldım** deyilməli idi. Deməli, söz öz yerində işlənmirsə, fikir öz düzün ifadəsini tapmır, nitq mədəniyyətinin tələbi pozulur.

Orfoqrafiyada fonetik prinsip əsas götürülsə də, digər prinsiplər də vardır. Bunların içərisində **morfoloji** prinsipin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Morfoloji prinsip yazıda sözlərin qrammatik tərkibini əsas götürür, yəni sözün və ya şəkilçinin bir tələffüz forması orfoqrafiya üçün daha yararlı sayılır, sözün kökü və şəkilçisi yalnız bir formada yazılır. Alınma sözlərin forma və məzmunca milliləşməsi ədəbi dilimizin leksik mühitində gətdiyinə görə normada dəyişkənliyin baş verməsi labüd olur.

İki samitin yanaşı gəldiyi bir sıra alınma sözlərin orfoqrafiya və orfoepiyasında şagird və tələbələr asan tələffüz naminə samitlərin arasına bir sait artırmağa çalışırlar: zülm-[**zülüm**], hökmdar-[**hökümdar**] və ya [**hökmüdar**], rəhmdil-[**rəhimdil**], dövr-[**dövür**], kəsir-[**kəsir**], həbs-[**həbis**] və s.

Şagirdlər və tələbələr yanaşı gələn müxtəlif qoşa samitli sözləri tələffüz etdikləri şəkildə yazmağa üstünlük verirlər: oktyabr-[**oktyabır**], noyabr-[**noyabır**], kran-[**kıran**], Hüseyn-[**hüseyin**], valideyn-[**valideyin**], psixoloq-[**pisixoloq**], [**pisxoloq**] və s.

Orfoqrafik qaydaların tərtibində nəzərə alınan **tarixi-ənənəvi prinsipə** görə sözün müasir danışığ dilində səslənməsindən asılı olmayaraq, onun vaxtilə mövcud olmuş yazılışı saxlanılır (*həтта, Səttar, şənbə, vicdan, müəllim və s.*). Tarixi-ənənəvi prinsip əsasında yazılmış sözlərin orfoqrafiyası ilə orfoepiyası-

nin arasındakı uyğunsuzluq onların ünsiyyətə aid yararlı olması-na görə dildə saxlanılmışdır. Bu prinsipə görə alınma sözlərin böyük qismi mənsub olduğu dilin orfoqrafiya və orfoepiyasını saxlayır: konsert-[kansert], komanda-[kamanda], orfoepiya-[arfaepiya], protokol-[pratokol] və s.

Müşahidələr göstərir ki, gənclərimiz mürəkkəb sözlərin nitq normalarına tabeliyini həmişə düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Onlar **daşürəkli, keçəlbaş, sözbəxan, sinifdənkənar, ölkədəxili, məqsədyönlü, keçisaqqal, ördəkburun, şirindil, daşsifət** və s. kimi məcazi mənəli sözlərin orfoqrafiyasında olduğu kimi, orfoepiyasında da səhvə yol verirlər. Bu qəbildən olan sözlər semantika və funksionallığa görə bitişik yazıldığından, bir vurğu altında deyildiyindən və bir mənanı ifadə etdiyindən yazıda olduğu kimi, tələffüzdə də birnəfəsə, ardıcıl deyilməlidir.

Defislə yazılan mürəkkəb sözlərin komponentləri mənaca bir-birini tamamlayır, onlardan biri semantik cəhətdən yardımçı səciyyə daşıyır: **pal-paltar, sür-sümük, cır-cındır, çör-çöp, qara-qura, əzik-üzük, ala-bula, qızıl-mızıl, pul-mul, xırda-mırda, xırım-xırda, qonum-qonşu, colma-cocuq, qatma-qarış, asta-asta, qarış-qarış, dost-tanış, ələk-vələk, ətli-canlı, tez-tələsik, alış-veriş, qeyri-adi, qeyri-kafi, əks-təsir, əks-əlaqə** və s. kimi yüzlərlə mürəkkəb söz defislə yazılır, mənanı daha təsirli ifadə edir, qısa fasilə ilə tələffüz olunur.

Yerli şivədən gələn dialekt tələffüzü orfoqrafik səhvlərə gətirib çıxara bilər. Şərq qrupuna aid dialekt və şivələrə məxsus tələffüz belə səhvlərə səbəb olur: **[aton]**-atan, **[nənön]**-nənən, **[boba]**-baba, **[kinova]**-kinoya, **[midalyon]**-medalyon, **[tırp]**-turp, **[hayva]**-heyva və s. sözlərinin tələffüzü bu qəbildəndir.

-kı/ -ki/ -ku/ -kü şəkilçisinin yazılışı və tələffüzündə də tələbələr səhvə yol verirlər, bu şəkilçini əsasən, **-ki** şəklində yazır və deyirlər: axşamkı əvəzinə, **[axşamki]**, onunku əvəzinə, **[onunki]**, bugünkü əvəzinə **[bugünki]** və s.

İsim və sifət düzəldən **-ı/ -i/ -u/ -ü** şəkilçisini də onlar çox vaxt **-i** variantında yazır və tələffüz edirlər: [nırıncı] -narıncı,

[ceyrani]-ceyranı, [novruzi]-novruzu, [gümişi]-gümüşü, [palıdı]-palıdı və s.

-lı şəkilçisi **-nı** (qanı, şanı, unnu), **-rı** (qarı, kirri), **dı** (qazdı, izdi) şəkillərində tələffüz olunur.

Kəmiyyət şəkilçisi **-lar/lər** yazılı dildə əsas götürüldüyü halda, danışıq dilində və dialekt tələffüzündə **-nar/nər (oğlannar, gələnnər)**, **-dar/dər (atdar, itdər)**, **-rar/rər (təkərrər, bekkarrar)** variantlarında tələffüz olunur.

Sual və tapşırıqlar

1. Fonetik hadisələrə uğramış **tapbağ, öküzdər, məhşur, dorğu, aqsırmağ, saba, hası** sözlərini orfoqrafik normaya uyğun yazın, qarşısında fonetik hadisənin adını qeyd edin.

2. adil, arif, sima sözlərində səsin uzanması hadisəsi ilə vurğunun eyni, yoxsa müxtəlif hecalara düşdüyünü izah edin, vurğunun yerini dəyişərkən sözlərin xüsusi isim kimi işlənməsinə münasibət bildirin.

3. Ədəbi dildə leksik normanın pozulmasına yol verilmirmi? Bəs bədii əsərlərdə o, nə vaxt pozula bilər? Dialekt leksikası hansı üslubda məqbul sayılır?

4. Məhəlli elementlər, jarqonizmlər, loru və alınma sözlər leksik normaya uyğundurmu? Dilin leksik norması bunlardan istifadə etməyə hansı məqamlarda icazə verir?

5. Dildəki yeni sözlərə - neologizmlərə leksik normanın münasibəti necədir?

6. Əsl Azərbaycan sözləri üçün hansı hecalar xarakterikdir? Əks hallar varsa səbəbini izah edin.

7. Azərbaycan dilində hansı səslər işlənmə tezliyinə və kəmiyyətinə görə əsas yeri tutur? Misallarla fikrinizi əsaslandırın.

Çalışma 82. İntizamı pozmuş tələbəyə dekanın adından **xəbərdarlıq** edin.

Çalışma 83. Yanılımacları düzgün tələffüzlə sürətlə oxuyun. Yanılımacın deyilişində fəal olan danışıq üzvlərinin adlarını deyiniz:

1) Getdim gördüm bir dərədə səkkiz-doqquz saqqız şaxlı var.
Dedim: - Siz neçə ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlısınız?

Dedilər: - Səkkiz ilin, doqquz ilin səkkiz, doqquz saqqız şaxlıyıq.

2) Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bər-bər bəyirdir....

3) Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor kürkü - yırtıq kirpi var....

4) Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpiş otduyur. (Uşaq folkloru. Bakı, 2007, səh.88-89)

Çalışma 84. Ali məktəbə daxil olmaq münasibəti ilə şənlük keçirirsiniz. Bir dostunuza **dəvətnamə** yazın.

Çalışma 85. Sözlərin ilk samitini dəyişməklə yeni sözlər yaradın:

qanad, kənd, qələm, zəfər, körpü, maraq, qul, Xəzər, beyin, xəstə, gəl.

Çalışma 86. Mətnə işlənmiş dialektizmləri tapın, mənasını izah edin.

- Bəli, qazı ağa, əgər işi bir töhrən yoluna qoysanız, biz sizə duaçı olarıq. Sən elə eşşəyi töyləyə qatıb oyza cummuşdun, Məmməd həsən əminin xırda oğlu ox kimi özünü soxdu karvan-saraya ki, eşşəyi aparacağam.

Yəni olar deyirsən elə millətdilər ki, xalqın malını gətirib genə sahibinə tuşarlar. Bu heyndə Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib, oğlanın kürəyindən bir ağac... (C.Məmmədquluzadə).

QRAMMATİK NORMALAR

Qrammatik norma dilin quruluşuna, onun nitq prosesindəki fəaliyyətinə aiddir. Bura sintaktik əlaqə formaları, şəkilçilərin ardıcılığı, sözlərin cümlədə sıralanması, cümlə üzvlərinin dəqiq yeri, mənsubiyyət, hal, dərəcə, zaman, şəxs və s. kimi qram-

matik kateqoriyaların ədəbi dildə gözlənilməsi ilə bağlı qaydalar daxildir.

Qrammatik norma nitqdə sözlər və cümlələr arasındakı əlaqələrin düzgün qurulmasını tənzimləyir. Ədəbi dilimizin qrammatik norması ümumxalq dilinin qrammatik quruluşunu əks etdirir və onun əsasında qurulmuşdur. Sözlər və cümlələr arasındakı əlaqə düzgün qurulmadıqda qrammatik səhvlər meydana çıxır ki, nitq mədəniyyəti məhz bu tipli səhvləri aşkara çıxarır və onların aradan qaldırılmasına xidmət göstərir.

Ədəbi dilin qrammatik normalarına aşağıdakı qaydaları daxil edə bilərik:

1) Azərbaycan dilində miqdar saylarından sonra gələn isimlər tək halda işlədilir: **iki top, üç kitab, dörd tələbə, yüz qoyun** və s. Hazırda şagird və tələbələr orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə rus, ingilis, fransız, alman və s. dilləri (ən azı iki xarici dili) öyrəndiklərindən onlar bilirlər ki, bu dillərdə isimlər miqdar sayları ilə uzlaşır. Amma Azərbaycan dilində bu hal mövcud deyil, yəni isimlərin çoxluq ifadə etməsi üçün cəm şəkilçisini qəbul etməsi lazım gəlmir. *"Beş cür futbol topları", "on müxtəlif idman köynəkləri"* işlətmək qrammatik normanın pozulması deməkdir.

2) Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqədardır və əşyanın hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün isimlərə artırılan mənsubiyyət şəkilçiləri ilə formalaşır. Mənsubiyyət kateqoriyasının elementləri ikinci tərəfdə ifadə olunur. Dilimizdə mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzliliklərinin iştirakı olmadan da düzəlir: **kitabım, topumuz, dəftərim, eviniz, çantası** və s. Mənsubiyyət kateqoriyasında yığcamlıq yaratmaq məqsədilə sahib şəxs ixtisara düşür, mənsubiyyət şəkilçili söz həm də sahib şəxsi əvəz edir. Amma rus, ingilis, fransız dillərində bu mümkün deyildir.

Eləcə də, dilimizdə I və II şəxsin cəmində ikinci tərəfin mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan mənsubiyyət anlayışını ifadə etmək mümkündür (adları çəkilən xarici dillərdə olduğu kimi):

Bizim məktəb, sizin ev. Lakin birinci tərəfin işlənmədiyini hal-larda mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi artıq labüd olur: **mək-təbimiz, eviniz.**

Dilimizin özünəməxsus xüsusiyyəti burada da özünü göstərir. **Mənim məktəb, sənin ev, onun** və ya **onların bağ** deyilməz. Deməli, nitqdə III növ təyini söz birləşməsi yiyəlik halda işlənməmiş şəxs əvəzliyi ilə formalaşır, sahiblik anlayışını bildirən birinci tərəf isə ixtisar oluna bilir: "**mənim anam**" əvəzinə **anam**, "**sənin adın**" əvəzinə **adın**, **onun (onların) atası**" əvəzinə **atası** işlədilir və bu zaman əsas məna nəinki dəyişmir, həm də üslubi məqam kimi cümlədə səlislik, ahəngdarlıq, yığcamlıq yaradır. Elə bu qayda ilə mənsubiyyət şəkilçili **getdiyim, gəldiyiniz, oyunçularımız, içdikləri** tipli sözləri də ayrılıqda işlətmək və cümləni daha yığcam şəkllə salmaq olur. Canlı danışıq dilində, sual-cavab şəklində gedən dialoq-müsahibələrdə mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci tərəfi ixtisara düşür. Məsələn: - Bu kimin topudur? - **Mənim.** - Bəs dedilər ki, **onundur.** - Yox, onun deyil, **mənimdir.**

3) II şəxsin cəmində xəbərlilik kateqoriyasının **-sınız⁴** şəkilçisi **-sız⁴** şəklində tələffüz olunur: məşqçisiniz-[məşqçisiz], futbolçusunuz-[futbolçusuz] və s.

4) Feilin inkarlıq kateqoriyası təsdiq formada olan feilə **-ma/-mə** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs: **o yazır-o yazmır, sən oxuyursan-sən oxumursan.** Amma inkarlıq **-ma/mə** şəkilçisi olmadan da yaratmaq mümkündür. **Nə, nə də** ədatları işləyəndə feilin inkarlıq şəkilçisini işlətməyə ehtiyac qalmır: o nə yazır, nə (də) oxuyur. Biz bu cümləni "o nə yazmır, nə də oxumur" şəklində ifadə etsək, dilimizin qrammatik norması pozulmuş olacaqdır. **Nə, nə də** ədatları feilin qarşısında deyil, cümlənin başqa üzvlərinin yanında gələndə şagird və tələbələr qrammatik normanın pozulmasını aydın təsəvvür etməzlər. Məs: "Nə müəllimin yazdığı aşağı kredit balı, nə də dekanın göstərişi mənim qanuni oxuduğum Akademiyaçıdan çıxarılmama haqq qazandıra bilməz". Cümlədə inkarlıq bağlayıcılarının işlənməsinə

baxmayaraq xəbərini yenidən inkarlıq şəkilçisini qəbul etməsi düzgün deyildir. Qəzet səhifələrində, dərslük və dərslük vəsaitlərində, ən çox da danışıq dilində bu qayda tez-tez pozulur.

5) Zərflər işlənmə yerindən asılı olmayaraq hərəkətlə (feillə), cümlənin xəbəri ilə əlaqədar olur. Tələbələr bilməlidirlər ki, zərf kimi işlənən bilən sözlər həm isim (**səhər, günorta, axşam**), həm sifət (**yaxın, uzaq, pis, yaxşı**), həm də say (**az, çox, xeyli**) kimi çıxış edə bilməz. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün başqa bir nitq hissəsi ola bilməməsi professor Yusif Seyidovun əsərlərində aydınlaşdırılsa da, hələ də orta və ali məktəb dərslüklərində əvvəlki səhv fikirlər təkrarlanır. Tələbələr nitq hissəsi olan zərflə cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan zərflə qarşıdırırlar. Doğrudur, onlar zərfin nitq hissəsi, zərfliyin cümlə üzvü olduğunu çox vaxt deyə bilsələr də, cümlə təhlilində fikirlərini əsaslandırma bilmirlər.

6) Məlumdur ki, adlara (isim, sifət, saylara) əvvəl kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal, ondan sonra isə xəbər kateqoriyasının əlamətləri (şəkilçilər) artırılır: tələbələr+lər+imiz+in+dir, məşq+çi+lər+imiz+dən+siniz və s.

7) Feilin kökünə əvvəl təsirlik, sonra növ, daha sonra şəkil, ondan sonra isə şəxs - xəbər əlaməti (şəkilçisi) artırılır: sil+dir+il+məli+dir. Bura inkarlıq, kəmiyyət şəkilçilərini, hətta -mı4 sual ədatını da artırmaq mümkündür: sil+dir+il+məli+dir+mi? (görək) yaz+iş+ma+ya+sınız. Tək-tək hallarda qrammatik normanın pozulmasına rast gəlirik: **"Onlar dərslərini gecələr öyrənirlərmiş"** cümləsində qrammatik norma pozulmuşdur, çünki **-imış** hissəciyi **-lər** cəmlik şəkilçisindən əvvəl işlənməli idi.

8) Sözlərin nitq axını prosesindəki sırası əhəmiyyətli olduğu üçün onun pozulması qrammatik qaydanın pozulmasına gətirib çıxarır. Məsələn: **"Sizi mən çox vaxtlarda istəyirdim görmək"**. **"Artıq mənim gözləməyimdən nə çıxar indi"**. Danışıq dilində belə cümlələrə rast gəlirik. "Görmək" "istəyirdim" sözündən əvvəl, "indi" cümlənin başlanğıcında, **"artıq"** sözü isə "nə çıxar"-dan əvvəl işənsə, cümlə dilin qrammatik normasına uyğun olar.

9) Dilimizdə mübtəda ilə xəbər sintaktik-qrammatik cəhətdən şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmalıdır: "Tələbələr-oğlanlı, qızlı hamı universitetə gedirlər". "Bir neçə tələbə futbol toplarını torda stadiona aparırlar". İlk baxışda cümlələr düzgündür. Mübtəda hansı şəxsə, hansı kəmiyyətdədirsə, xəbər də həmin şəxsə və kəmiyyətdə olmalıdır. "Tələbələr gedirdilər" cümləsində uzlaşma düzgün sayılmalıdır, amma "hamı" əvəzliyində cəmlilik anlayışı olsa da, "hamı gedirdilər" deyilməz (Xatırla: Hamı gedir quş gətirir, Şahqulu bayquş gətirir). "Bir neçə tələbə" anlayışı cəmlilik bildirsə də, şəxs kimi təkdədir, buna görə də "aparır" deyilməlidir. Yaxud "Səndən ötrü ayaqlarım evə getmirdilər" cümləsi düzgün qurulmamışdır. "Ayaqlar" sözü cəmdə olsa da, məntiqi cəhətdən "getmirdilər" demək olmaz, uzlaşma yanlışdır və s.

10) Nitq kommunikasiyasında sözlər müəyyən düzülüş qaydasına tabedir. Cümlə üzvlərinin sırası normativ nitqdə pozulmur. Əgər biz "Mən həvəslə futbol matçlarını izləyirəm" desək, çoxları cümlənin düzgün qurulduğunu təsdiqləyəcək. Amma "həvəslə" zərfliyi qrammatik normaya görə "izləyirəm" xəbərinin qarşısında gəlməlidir. Yaddan çıxarılmamalıdır ki, nitq prosesində sintaktik vahidlərin ardıcılıq qanunu söz sırası ilə tənzimlənir. Qrammatik norma sözlərin düzgün yazılışı və deyilişi, məna və məntiqi cəhətdən dəqiq işlədilməsi şərti ilə söz birləşmələri və cümlələrin nitqdə düzgün əlaqələndirilməsini tənzimləyir.

11) Sifətin çoxaltma dərəcəsi qrammatik əlamətlərlə yanaşı bütöv sözlərlə də düzəldilir. "Təmiz" əvəzinə "aydan arı, sudan duru" ifadəsi, "qırmızı" əvəzinə "qan qırmızı", "lalə kimi qırmızı", "lalədən də qırmızı", "ağ" əvəzinə "süd kimi ağ" və ya "süddən də ağ" kimi bənzətmə bildirən birləşmələr daha təsirli üslubi effekt yaradır.

12) Emosional nitqdə, yüksək pafosla ifadə olunan poetik dilə mübtəda ilə xəbər yerini dəyişə bilər:

Qoy sənə desinlər ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq Nəbi.

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz.

Bu, "quş dilidir", bunu Süleyman bilir ancaq (İ.Nəsimi).

Poçtalyon Musaya tərs-tərs baxdılar qocalar, bu xəbəri gətirdiyinə görə. Dedilər kəndə gəlir Omaroğlu.-Niyə gəlir bu sağ olmuş, başımızı yerə soxmağamı? (V.Nəsimi)

Gətirilmiş cümlələrdə sintaktik vahidlərin ardıcillıq qanunu söz sırası ilə tənzimlənməli olduğu halda bədii əsərlərdə bilərəkdən pozulmuşdur ki, bu da şeirlərdə qafiyə və bölgü, nəsrə isə yerli koloriti və canlı danışq dilini saxlamaq xatirinə edilmişdir.

13) Sintaktik əlaqələrin düzəldilmə qaydalarının pozğunluğu fikrin düz və kiçik vaxt kəsiyində anlaşılmasını çətinləşdirir: "Məşqçilər yenidən oyundan çıxmış **həndbolçulara söhbət apardılar**" (idarə əlaqəsi pozulmuşdur). "**Həyətyanı evin sahəsi** böyük idi (yanaşma əlaqəsi düzgün qurulmamışdır).

14) Elə söz birləşmələrinə də təsadüf edilir ki, onlarda əsas tərəflə asılı tərəfin yerinin dəyişməsi özünü göstərir: **gözü yaşlı, sözü məzəli, qəlbi tox, fikri geniş** və s. Bunlar sintaktik cəhətdən birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxındır.

Sual və tapşırıqlar

1. Qrammatik norma deyildikdə nəyi başa düşürük? Qrammatik normalara nələr daxildir?

2. Qrammatik səhvlər nə vaxt meydana çıxır?

3. Üçüncü növ təyini söz birləşməsində sahiblik anlayışı bildirən birinci tərəfi həmişə ixtisar etmək olurmu? Fikrinizi misallarla aydınlaşdırın.

4. Feilin inkarlıq kateqoriyası hansı vasitələrlə düzəlir?

5. Cümlədə zərflilər həmişə zərflərlə ifadə olunurmu? Zərf olmayan sözlər zərflik kimi çıxış edə bilirmi? Zərflilərin cümlədə yeri məsələsini aydınlaşdırın.

6. Adlara artırıla bilən şəkilçiləri qrammatik kateqoriyalara uyğun ardıcillıqla sadalayın.

7. Cümlədə mübtədə ilə xəbər arasındakı əlaqə necə adlanır və onlar sintaktik-qrammatik cəhətdən hansı kateqoriyalarla əlaqədar olur?

8. Sintaktik əlaqənin növləri hansılardır? Bu qaydanın pozulmasına aid nümunələr verin.

Çalışma 87. Respublikamızda qeyd edilən Müstəqillik günü münasibəti ilə tələbələrə **müraciət** ünvanlayın.

Çalışma 88. Sözlərdə açıq saitləri qapalı saitlərlə elə əvəz edin ki, bir, iki və ya üç yeni söz alınsın. Açıq saitləri yazın:

Od-...

Saz-1)...; 2)...

Sezmək-1)...; 2)...

Özüm-1)...;2)...

Döz-1)..;2)...;3)...

Öt-1)...;2)...;3)...

Çalışma 89. Kökü açıq saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçilər artırıldıqda onlar qapalı sait kimi tələffüz olunur. Verilmiş sözlərin tələffüzünü transkripsiyada yazın:

Babaya, nənəyə, alqışlayır, işləyirsən, xalaya, bibiyə, başlayıram, dişləyirlər, ataya, daşlayırsınız, gözləyirik.

Çalışma 90. Bağınızda ad günü keçirirsiniz. Restorandan qab-qacaq götürməyiniz haqqında **qəbz** yazın.

Çalışma 91. Verilmiş sözlərdən bəzilərində vurğunun yeri dəyişdiriləndə sözün mənası da dəyişir. Həmin sözləri tapıb ayrıca yazın və mənasını göstərin:

axşam, bəzən, alın, mədəni, gəlin, səpin, dimdik, biçin.

Çalışma 92. Tələffüzü verilmiş sözləri orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazın:

[mahiyət], [e:tibar], [mö:kəm], [no:xanı], [mətbe:], [atonnan], [qələmnən], [işliyə], [tö:bə], [yo:şan], [sö:kət].

Çalışma 93. Aşağıdakı cümlələrdə vulqar sözlərin altından xətt çəkin. Vulqarizmlərin hansı üslub üçün xarakterik olduğunu deyin:

Xudayar bəy Əhmədə: -"Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi?
Kərbəlayi Cəfər arvadının arxasınca- Gün olmaz ki, o itin qı-
zı əti yandırmasın.

Xudayar bəy Zeynəb haqqında: - Mən bilirəm niyə bikefsən.
Amma neyləmək. Allah ananın atasına nəhlət eləsin! (C.Məm-
mədquluzadədən)

Hacı Qara: -Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu
qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş. Evin dağılsın çit satan!
Qapın çırpılsın şilə verən! (M.F.Axundovdan)

Çalışma 94. Müəllimlərinizdən birinin kitabına (dərsliyinə)
annotasiya yazın. Annotasiya formasını deyın.

FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Ünsiyyətin hansı şəraitdə baş verməsi nitqi məqsədə müva-
fiq formalarda qurmaq tələbini qarşıya qoyur və beləliklə, nitq
üslubları yaranır. Nitq üslubları fərdi-subyektiv olub, şəxsin
dünyagörüşündən, savadından, nitq qabiliyyətindən, məqsəd və
şəraitdən asılıdır. Nitqin ayrı-ayrı üslubları fərdi üslub çərçivə-
sində mövcuddur.

Nitq üslubları, adətən, iki növə bölünür:**1) yazı (kitab) üslubu.**
Bura bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, rəsmi-kargüzarlıq
üslubu və epistoluar (yazışma) üslubu daxildir. **2) danışıq üslu-
bu.** Bura xalq danışıq üslubu və ailə -məişət üslubunu aid edirlər.

Birinci qrupa daxil edilən üslublar yazılı formada olur, lakin
onlar haqqında auditoriyada, ekran və efir qarşısında aparılan
söhbətlər, müsahibələr şifahi formada da baş tutur.

1.BƏDİİ ÜSLUB

Bədii üslubda yazıçı qələmə aldığı həyat hadisələrini, insan-
ları, öz fikir və düşüncələrini müxtəlif dil və təsvir vasitələri ilə

bədii şəkildə, müəyyən ölçü və forma daxilində əks etdirir. Bu üslub digər funksional üslublara nisbətən daha qədimdir. Elmə məlum olan "Orxon-Yenisey abidələri", "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, Dəvdəkin, Qətran Təbrizinin, Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin şeirləri, Xacə Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri", Nizamil - Mülkün "Siyasətnamə" əsərləri, tarix, siyasət və tərbiyə mövzularına həsr olunmuş tədqiqatlar daha əvvəl yazıya alınmışdır. İzzəddin Həsənoğlunun, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin ana dilində yazılmış şeirlərindən, hətta M.Füzulinin elmi-fəlsəfi əsərlərindən çox-çox əvvəllər yazılmışdır. Ana dilimizdəki elmi əsərlərin tarixi, ümumiyyətlə, bədii üsluba baxanda yaxın dövrün məhsuludur.

Bədii üslubda dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məna qruplarından, üslubi laylarından, bədii təsvir vasitələrindən, məcazlının müxtəlif formalarından, hətta vulqar leksika və jarqonlardan, köhnəlmiş sözlərdən, yerinə görə terminlərdən istifadə olunur. Lakin bir məsələ həmişə diqqətdə saxlanılır ki, bədii əsərin vəzifəsi gözəl mənəviyyəti, əxlaqilik, əzəllilik, insanlıq kimi keyfiyyətləri bədii sözün qüdrəti ilə emosional, ifadəli, ekspressiv və obrazlı təsvir və tərənnüm etməkdir.

Xalqın təfəkkür tərzi məişət və təsərrüfat həyatı ilə bağlı olaraq bir qisim söz ilkin mənasını genişləndirir, yeni-yeni məna çaları qazanır, öz formasını dəyişdirir. Buna görə də dildə sözlərin mənalarının şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi baş verir. Sözlərin bir əşyadan başqasına köçürülməsi, bir əşyanın əlamətinin onun bir hissəsinin adı ilə verilməsi çoxmənalığa gətirib çıxarır. Sözlərin məcazi məna daşması bədii-üslubi mahiyyət daşıyır ki, bunlar obrazlı ifadələrdir. Obrazlıq yaratmağa xidmət edən məcazlar dilin bədii təsvir vasitələrindən hesab olunur. Belə təsvir vasitələrindən metaforaları, metonimiya, sinekdoxa və epitetləri qeyd edək.

1. Metafora yunanca **məna köçürülməsi** anlamındadır. *Bir şeyə məxsus olan əlamət və ya keyfiyyətin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsində metafora deyilir.*

Məlumdur ki, "**canavar**" yırtıcı, dağıdıcı vəhşi heyvandır. Lakin bu xüsusiyyət bədii əsərdə insan obrazı üzərinə köçürüldəndə metafora yaranır. Məs: "sürüdən yoxa çıxmış qoyunlar ikiayaqlı **canavarın** ayağına yazılmalıdır". Yaxud, "**tülkü**" hiyləgər vəhşi heyvandır, lakin hiyləgərlik, biclik bəzi adamlara da xasdır. Kimlərə **canavar** və ya **tülkü, quzu, şir, tutuquşu, çaqqal, ayı, ilan, eşşək, öküz, qoyun, ceyran** deyilsə, həmin heyvanlara məxsus xüsusiyyətdə olan adamlar nəzərdə tutulur. Bu, dildə metaforaların yaranmasına səbəb olmaqla bəzən rəzilliyin, əclaflığın, xainliyin, bəzən yumşaqlığın, sadəlövhliyin (quzu, qoyun), bəzən də öz fikri olmayıb başqalarını yamsılayanların (tutuquşu) iç üzünün, daxili aləminin rəmzi kimi verilir. Heyvan adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforalara çevrilir.

Metaforalar çoxmənalılığın əlamət üzrə keçməsi hesabına da yaranır. Çox bilikli adama **kəllə** deyirlər. Baş keçəl adamı çox vaxt adı ilə deyil, sadəcə **keçəl** deyər çağırırlar. Forma oxşarlığına, səslənməyə, xarici əlamətə görə sözlərin keçməsi halları da vardır: **ayaqqabının burnu, südün üzü, işlər axsayır, ay doğdu, ölüm gəzir, dar ayaqda, ölüm ayağında olmaq, sözünün nə başını bilir, nə ayağını, yoldan çıxarmaq, aranı düzəltmək, topa tutmaq, dərd çəkmək, külək ulayır** və s. yüzlərlə ifadə məcaz üzərində qurulmuşdur.

2. Metonimiya sözlərin əlaqə üzrə keçməsidir, mənası "ad dəyişmə" deməkdir. Bədii üslubda söhbət gedən şəxsin, əşyanın, hadisənin adı əvəzinə həmin anlayışı bildirən söz işlənir, bir-birinə bağlanan sözlərdən birinin adı başqasına köçürülür. Məsələn: *Bütün kənd ayaq üstə idi; Bütün şəhər meydana axışdı; Danışır və göstərir Bakı; O, gəncliyində Vahidi çox oxuyurdu; Sabiri əzbər bilməyən yoxdur; Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası tələbə qəbulu elan edir* və s. Aydındır ki, *bütün kənd, şəhər* dedikdə evlər, binalar deyil, orada yaşayan insanlar nəzərdə tutulur. Vahidi oxuyan, Sabiri əzbər bilən dedikdə həmin şairlərin özü yox, şeirləri fikrə gəlir. Tələbə qəbulu

elan edən ali məktəbin binası deyil, onun rektorluğudur və s. "*Bir boşqab yedim*", "*Bir fincan içdim*" -deyən də boşqabdakı xörəyi, fincandakı mayeni nəzərdə tutur. Eləcə də **qara qızıl deyiləndə nefti, sarı qızıl dedikdə taxılı, ağ ölüm dedikdə nar-komaniyalıq, anaşa, tiryək, heroin kimi maddələr, Odlar yurdu dedikdə Azərbaycan** yada düşür.

3. Sinekdoxa. Məcəzin bu növündə eyni söz həm bütövü, həm də bütövün hissələrini bildirir. Bir şey, hadisə haqqında danışılarkən onun bütövünü deyil, bir hissəsinin adını çəkməklə təsəvvür yaradılır. Sözü cəm haldakı forması əvəzinə təkdə işlənməsi də sinekdoxa hesab olunur. Məsələn: **Tələbənin** vəzifəsi yaxşı oxumaqdır: **Çalpapaq** iri addımlarla vargəl edirdi; Anam sənə qurban, ay **sarıköynək**; O ki özün tutub **keçəl qurumsaq** və s.

4. Epitet məcazi mənada işlənən obrazlı, bədii təyindir. **Epitet** yunanca "epitos" sözündən olub mənası "əlavə" deməkdir. Əşya və hadisələrə məxsus əlamət oxşar olan başqa bir əşya və ya hadisəyə əlavə edilir. Məs: **şiltaq dalğalar, qırçın ləpələr, durna gözlü bulaq, göy göyərçin qanadlı gecə, mərmər sinə** və s. birləşmələrindəki birinci tərəflər epitetdir. Epitetlər qüvvətli bədii təsvir vasitələrindən olub bədii üslubun bütün janrlarında işlədilir, əşya və hadisələri obrazlı şəkildə səciyyələndirir, nitqin təsir gücünü artırır.

Bədii üslub özü də iki yerə bölünür: **nəzm üslubu** və **nəsr üslubu**. Nəzm üslubu dedikdə şeirlə yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur. Burada fikirlər, təsvirlər sözlərin özünəməxsus nizamla misralar daxilində düzülməsi əsasında verilir. Bu üslubda müəyyən ölçülər gözlənilir: eyni ölçülü səsler bir-birini izləyir, növbə ilə təkrarlanaraq ahəng və ya ritm yaradır. Misralar eyni ölçüdə olmaqla şeirin vəznini müəyyənləşdirir. Əruz vəznində ölçü uzun və qısa saıtlərin növbələşərək onların təkrarı əsasında yaranır. Heca vəznində isə misraların ölçüsü hecaların sayı ilə müəyyənleşir. Şeirdə misralar qafiyələnilir. Qafiyə misraların sonunda gələn sözlərin səs tərkibinə görə bir-birinə uyğun, eyni (və ya oxşar) səslənən hecaları əhatə edir. Şeirdə qafiyə ilə

yanaşı rədif, bölgü (misradaxili fasilə), bir cümləni tam və ya onun bir hissəsini özündə ehtiva edən misralar daxilində olur. Şeir beytlər, yaxud bəndlər şəklində yazılır. Beyt bir-biri ilə fikrən bağlı olan qafiyəli iki misradan ibarət olur. Bayatı, ağı, qoşma, gəraylı, təcnis (cığalı və ayağlı təcnis istisnadır), rübai, tuyuğ dörd misradan ibarət dördlükler şəklində, müxəmməs, müstəzadlar və s. isə beşlik, altılıq, yeddilik şəkillərində qurulur.

Bədii əsərlər **dramatik növdə** də yazılır. **Dramatik növün** üç janrı vardır: **komediya, faciə, dram**. Bu növün əsas xüsusiyyəti əsərdə baş verən hadisələri sürətlərin (personajların) hərəkəti və danışığı ilə canlandırmaqdır. Dramatik əsərlər səhnədə tamaşaya qoyulmaq üçün yazılır. Sürətlərin danışığı dialoq və monoloq şəklində qurulur. Pyeslər daha çox nəsrə yazılır. Lakin H.Cavidin, S. Vurğunun, S.Rüstəmin və başqalarının şeirlə yazılmış pyesləri də vardır. Ədəbiyyatımızda dramaturgiyanın əsasını M.F.Axundov öz altı komediyası ilə qoymuşdur. Faciə janrında N.Nərimanovun, N.Vəzirovun, Ə.Haqqverdiyevin gözəl əsərləri vardır. Sonrakı dövrlərdə C.Cabbarlı, S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, Anar və başqa görkəmli şair və yazıçılarımız nəzm və nəsrə bədii cəhətdən bitkin pyeslər yazmışlar.

Nəsr üslubunun əsas əlaməti müəyyən bir həyati hadisə və ya əhvalatın danışıq, nəqlətmə yolu ilə təsvir olunmasıdır. Bu üslubun əsas ifadə üsulu təhkiyədir. Epik növün janrları nağıl, əfsanə, lətifə, təmsil, dastan, hekayə, novella, oçerk, povest və romandır.

Bədii üslubda nitq zamanı şəxs öz fikrini daha emosional çatdırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu hal, əsasən, yazılı nitq üçün xarakterikdir. Danışan və yazan dediyi fikrin emosionallığını, təsir gücünü artırarkən bədii təsvir vasitələrinə, sintaktik fiqurlara, ən çox da bədii sual, təzad, mübaliğə, kinayə və təkrirlərə geniş yer verir.

Ahəngdarlığın artırılmasında, fikrin qüvvətləndirilməsində nitqdəki cümlənin başlanğıcında və ya sonunda təkrar olunan sözlər (anafora və epifora) diqqəti cəlb edir. Məsələn:

Gəl, gəl, a yaz günləri,
İlin əziz günləri. (Sabir)

Beytin əvvəlindəki sözlərin təkrarı **anafora**, sonunda təkrarlanan sözlər isə **epifora** adlanır.

Yaxud: Yaxşı,yaxşı, başa düşdük; Fikriniz aydındır, aydından da aydındır.

Yaxud: Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor kürkü yırtıq kirpi var.

Yaxud:

Can deməklə candan can əskik olmaz,
Dostları bir-birinə mehriban eylər. (A.Qurbani)

Ta inki eşitdi vəfati-canan,

Canan, canan deyib o da verdi can. (Q.Zakir)

Ümumiyyətlə, bədii üslub digər üslublardan bir çox cəhətdən, əsasən də, obrazlılıq cəhətdən fərqlənir. Yazıçılar da bu üslubda yazdığı əsərlərində dilin axıcı və cəlbedici olmasına, estetik cəhətdən yüksək keyfiyyətlərə cavab verməsinə çalışırlar. Onlar rəngarəng söz və ifadələrdən, dilin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə əsərlərinin oxucular tərəfindən maraqla oxunmasına, zövq və həzz mənbəyinə çevrilməsinə çalışırlar.

Sual və tapşırıqlar

1. Nitq üslubları necə yaranır?
2. Yazı üslubu nədir və onun hansı növləri vardır?
3. Bədii üslub nədir?
4. Bədii əsərin xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifələri hansılardır?
5. Bədii təsvir vasitələri dedikdə nə başa düşülür və onlar ədəbi bədii əsərlərin ifadəliyinə xidmət edirmi?
6. Metafora nə deməkdir və o, dildə necə yaranır?
7. Metonimiya nədir? Metonimiyaya aid bir neçə nümunə göstərin.
8. Epitet sözünün mənasını deyin, ona aid misallar gətirin.

9. Bədii üslubun növləri hansılardır?

10. Nəzm və nəsr üslubları nə deməkdir?

Çalışma 95. Bədii ədəbiyyatın müxtəlif növ və janrlarında işlənmiş epitetləri və təşbehləri tapıb göstərin.

"Şərili", "Bəhməni", "Cəlili", "Cəngi"...

Türkülər dəməti, səslər çələngi...

Sevincin zirvəsi, qəmin zirvəsi (**X.R.Ulutürk**)

Hər tərəfdən onu fəlakət buludları çulğaladı, axırda onu qara torpaq altına girməyə məcbur etdi. (C.Cabbarlı)

Yanağı laleyi-bahari kimi,

Ləbləri yaqutun kənarı kimi,

Bir danə nasüftə mirvari kimi,

Başdan ayağadək ağ bədən gərək (**M.P.Vaqif**)

Çalışma 96. Yazıçı əşya və hadisələr arasındakı oxşarlığı və ya fərqi qabarıq şəkildə göstərmək üçün metaforalardan istifadə etmişdir. Həmin metaforaları tapın və nəyə işarə edildiyini göstərin.

Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ

Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ (**S.Vurğun**)

Həsən də qəlyan çəkər,

Hüseyn də qəlyan çəkər.

Tənbəki bol olanda

Siçan da qəlyan çəkər.

Hamam, hamam içində,

Xəlbir saman içində

Dəvə dəlləklik eylər,

Köhnə hamam içində (**Atalar sözləri**)

Çalışma 97. Ad dəyişmə mənasında işlənən sözləri tapın, hadisənin, anlayışın adının başqa bir adla necə əvəz edilməsinə diqqət yetirin:

Ləngərlənən meydana birdən yeni can gəlir,

Azərbaycan, Türkünstan, ardınca Turan gəlir (**X.R.Ulutürk**)

İbrahim xan (yuxudan təlaşla qalxaraq):

- O yandan Türkiyə, bu yandan İran,

Burdan da Rusiya göndərir fərman.

Pozmaq istəyirlər cah-cəlalımı (S.Vurğun)

Çalışma 98. Bir tələbənin imtahan ballarını toplaya bilmədiyinə görə Akademiya xaric olunması haqqında dekanın adından **əmr** hazırlayın.

Çalışma 99. Tədbir keçirilir. Qrup tələbələrinizin iştirakı barəsində dekana **raport** verin.

Çalışma 100. Şeiri ifadəli oxuyun, bədii təsvir və ifadə vasitələrini tapın, ifadəliyin necə yaranmasına diqqət yetirin:

Son payız dayanıb qısa müntəzir,

Otların gözündə gilələnin yaş.

Dağlardan sallanıb apana enir,

Duman yavaş-yavaş, çən yavaş-yavaş.

Ağaclar üsyana qalxıb, bozarıb,

Bircə budaqda da görünməyir bar.

Bağlarda yarpaqlar elə qızarıb,

Deyirsən, indicə alışıb yanar.

Külək xəzəlləri alıb döşünə,

Qovur bağ-baxçanın hər bucağında.

Torpaq da kökündən qopub düşənə,

Yer vermək istəmir öz qucağında.

Gecələr o qədər uzun olubdur,

Deyirsən, bir daha açılmaz səhər.

Güllər elə yanıb, elə solubdur

Bir də baş qaldırmaz bahara qədər.

Kimsə yollanmayı tarlaya, çölə,

Sanki təbiətin yuxusu gəlir.

Günəşli günlərin özündə belə,

Havadan yağışın qoxusu gəlir.

Çılpaq budaqlarda qalan yuvalar,

Uzaqdan qaralır bir yumaq kimi.

Çırpına-çırpına əsir gilavar

Hansı bir ağaca qonacaq kimi.

Torpaq həsrətiylə ağlayır bulud,
Çay olur, göl olur gözünün yaşı.
Coşan sellər, sular şahə qalxan at,
Əzir xıncım-xıncım qayanı, daşı.
İsti hava qıtdır, çəkilib göyə,
Geyinib təbiət əskəri paltar.
Payızın möhləti qurtarır deyə,
Uca zirvələrə çilənir ilk qar.
Qar istəyir düzən, barsız bağlar da,
Çılpaq yerlərini örtsün, gizləsin.
Ağsaqqal qış gəlir, payız dağlarda
Çaşıb qalıb, bilmir, getsin, gözləsin.
(Süleyman Hüseynov. Yaşanmış ömür. Bakı, 2001, səh.51-52)

ÜSLUBİ VASİTƏLƏR

Düzgün şifahi nitqə və yazıya yiyələnmək hər bir adamın arzusudur. Məqsədə çatmaq üçün kiçik yaşlardan dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarını mənimsəmək ilkin şərtidir. Lakin bu, düzgün nitq üçün kifayət etsə də, gözəl nitq üçün kifayət deyildir. Gözəl nitq bacarığı nümayiş etdirmək üçün dilin daxili quruluşunu, onun qayda-qanunlarını mükəmməl bilməklə dilin üslubi imkanlarına bələd olmaq vacibdir. Nitqin üslubi cəhətdən düzgün qurulması isə ünsiyyət zamanı onun ahəngdarlığına, obrazlılığına, bədiiliyinə xüsusi qayğı ilə yanaşmaqla, dilin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən konkret məqam və şəraitdə yararlanmaq bacarağı ilə reallaşır. Nitq üslubi dil vasitələrindən, onun normalarından məqsədəuyğun istifadə tərzidir.

"Üslub" sözü ərəbcə "tərz", "ifadə tərz", "üsul" mənasındadır. İndi bu söz daha çox **yazı manerası, danışıq tərz** anlamında işlənir.

Üslub ayrı-ayrı sənətkarlara, elmi, siyasi, tarixi cərəyanlara, bədii janrlara, müəyyən bilik sahələrinə aiddir, buna görə də hər

üslub fərdidir. Gözəl nitq sahiblərinin özünəməxsus üslubu vardır. Deməli, üslub incəsənət sahələri ilə məşğul olan hər hansı bir yazıçı, bəstəkar, rəssam və s. kimi sənətkarlar üçün bədii, musiqi və rəsm əsərləri, janr və cərayanlar üçün səciyyəvi olan dil və nitq vasitələrindən istifadə üsullarının məcmusudur.

Qədim dünyanın ən məşhur alimi və natiqi Aristotel üslubu nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirmiş, ona yüksək qiymət vermiş, üslubun nitqin mövzusuna uyğun olmasını əsaslandırmışdır. Qədim Romanın məşhur natiqi M. T. Siseron isə demişdir: "Əsl natiq o şəxsdir ki, adi işlər haqqında sadə, böyük işlər barəsində özəmətlə, orta səviyyəli işlər haqqında isə yuxarıdakılar arasında orta mövqə tutan bir üslubda danışmağı bacarsın".(16, səh.37)

Dil vahidləri üslubi keyfiyyət qazanmaq üçün dilin fonetikasını, leksikasını və qrammatikasını çərçivəsində üslubi çalarlığın yaranmasına xidmət edir. Leksik-semantik, fonetik və qrammatik normalar dilin quruluşu ilə bağlıdır və nitqin düzgünlüyünün xidmətindədir, üslub normaları isə nitqin gözəlliyini, ifadəliyini artırır, ünsiyyətin təsirli, mövzuya uyğunluğunu və məqsədə müvafiqliyini reallaşdırır.

Dil vahidlərinin üslubiyyəti aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Fonetik üslubiyyət.

Fonetikanın nitqdə kəsb etdiyi üslubi keyfiyyətlərdən ən başlıcası ahəngdarlıqdır. Ahəngdarlıq nitqin səlisliyi, axıcılığı, təbiiliyi deməkdir. Nitq məhz bu keyfiyyətlər hesabına dinləyicilərə və oxuculara xoş təsir bağışlayır, oxuyarkən göz oxşayır, eşidilərkən qulaqlarda xalq musiqisi, muğamlar kimi gözəl səslənir. Əlbəttə, bunun əsas səbəbi dilimizin sait səslərinin çoxluğu ki, bu hesaba açıq hecaların üstünlüyü səslənmənin, sədanın, avazın ahəngdarlığına əvəzsiz təsir göstərir. Dilimizdəki doqquz sait və dörd sonor samit səsin yaratdığı harmoniya nitqdə avazlı, musiqili tonu gücləndirir.

Atalar sözündən (Ağ gün adamı ağardar, qara gün qaraldar; Ağzı aşı yetişəndə, başı daşı yetişər; Asta elə, usta elə); xalq mahnılarından (Araz üstə, buz üstə; Kabab yanar köz üstə. Qoy

məni öldürsünlər, Bir ala göz qız üstə); bayatılardan (Belə bağlar; Dost başın belə bağlar; Bülbül ağlar, gül açmaz, Verandı belə bağlar), "Kitabi-Dədə Qorqud"dan başlayaraq İ. Nəsimi, Ş. İ. Xətai, M. Füzuli, M. P. Vaqif, M. F. Axundov, A. Ələsgər, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ü. Hacıbəyov, M. Şəhriyar, S. Vurğun, M. İbrahimov, İ. Əfəndiyev, B. Vahabzadə, X. R. Ulutürk və başqa onlarla, yüzlərlə söz sənətkarının nəzm və nəsr əsərlərində, pyeslərdə, faciələrdə, komediyalarda, mənsur şeirlərdə alınma sözlərdə saitlərin uzun tələffüzü, səs uyuşması, səs artımı ([**ayılə**], [**şeyir**]), səs düşümü ([**nefçil**], [**dos köməyi**]), milli sözlərdə iki saitin, iki və ya üç samitin yanaşı işləmə bilməməsi, çoxhecalı sözlərin sonunda cingiltili samitlərin karlaşması ([**kənt**], [**kitap**], [**gəşənk**]), söz daxilində iki kar samitdən birinin cingiltişi ([**hətda**], [**asdar**], [**seçgi**]), həmcins üzvlü cümlələrdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı ("Kəndə yaxınlaşdıqca evlər seçilir, yollar ağarır, adamlar görünürdü"), tabesiz mürəkkəb cümlələrdə axırıncı xəbərin ixtisarı (Ağac acı, can şirin; Ağın adı olur, qaranın dadı; At mənimdir, don geyənin), ahəng qanunu, vurğu və s. kimi fonetik vasitələr nitqdə ahəngdarlıq yaradır, intonasiya, fasilə, səsin tembri, ritm və s. nitqin rəvanlığına səbəb olur. Azərbaycan dilinə musiqili dil deyənlər məhz bunları nəzərdə tutur.

Nitqdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən biri **alliterasiya**dır. **Alliterasiya** bədii əsərlərdə cümləni təşkil edən sözlərin əvvəlində və ya axırında eyni, yaxud oxşar samitlərin işlənməsidir. Belə səs düzümü sözləri, söz birləşmələrini, cümlə, beyt və bəndləri musiqili, ahəngdar edir, öyrənilməyə, yadda saxlanmağa böyük kömək olur. Bu gün də uşaqların dil açmasına, musiqi, avaz üstündə köklənməsinə, onların gələcəkdə rəvan, rəbitəli və ifadəli oxusuna, danışığına vasitə olan alliterasiya atalar sözlərini, frazeoloji ifadələri, nəğmələri, mahnıları, nəzm parçalarını, mənsur şeirləri və bəhri-təvilləri cazibəli, oynaq və axıcı edir.

Ahəngdar sözlərin münasibliyi, cingiltili samitlərin, xüsusən sonorların və dodaqlanmayan saitlərin yaratdığı incə səslənmə

və axıcı düzülüş qulağa xoş gəlir. Alliterasiya poetik üslubi priyom kimi şifahi nitq yaradıcılığından-laylaldan, nazlamalar, cırnatmalar, öcəşmələr, sanamalar, holavarlar, sayacı sözləri, qara-vəllilər, yanılmaclardan (Yetişmiş yemişi yetim yemiş; Ağırılığım-uğurluğum odlara, Azar-bezar yadlara; Ağırılığım od olsun, Odda yanan yad olsun və s.) başlamış, klassik və müasir poeziyamızda geniş işləklilik qazanmışdır. Alliterasiya üzərində qurulan şeir parçaları başdan-başa axıcılıq, rəvanlıq, avazlılıq təcəssümü olur. Qoşmalar, gəraylılar, cığalı təcnişlər məhz bu baxımdan gözəldir. S. Rüstəmin "Çapayev" adlı şeirində ç samitinin tez-tez təkrarı çin-qıllı, daşlı yollarda nallı atın dırnaqlarından qopan səsləri xatırladır:

Çıqıl daşlı çayları,
Çapayev çapa-çapa
Çapır, biçir çöllərdə
Çar canavarlarını.
Çap çaylardan Çapayım,
Çap o çapsın, biz çapaq,
Çap, gələcək günlərin,
Əlindən sevinc qapaq.

Səs düzümündən məharətlə istifadə obrazlıq, ahəngdarlıq yaratmağa hesablanır. Nitqdə ahəngdarlıq törədən vasitələrdən yalnız şərait və məqamdan asılı olaraq istifadə xaş avazlanmaya səbəb olur.

2. Leksik üslubiyyat. Nitqdə üslubi effekt və səlislik yaratmaq, lüzumsuz təkrara yol verməmək, fikrin daha təsirli və dəqiq ifadə edilməsi məqsədilə rəngarəng dil vahidlərinin işlədilməsi çox zəruridir. Bu cəhətdən **sinonimlərin** üslubi imkanları genişdir. Öz nitqini quran şəxs eyni mənanı müxtəlif üslubi çalırılıqda ifadə edən sinonim cərgəyə müraciət edib lazimi sözü seçib işlədir. Semantik məna sahəsi imkan verir ki, biz bir fikri şəraitdən, üslubi münasibətdən, subyektiv mövqedən asılı olaraq müxtəlif sözlərlə işlədə bilirik. Məs.: *böyük-yekə-iri-nəhəng-zırpı-zırhov-dahi-zorba-yekəpər; eşitmək-dinləmək-qulaq asmaq-qulaq kəsilmək; ürək-könül-qəlb; ölmək-gözlərini əbədi*

yummaq-dünyasını dəyişmək-dünyadan köçmək-o dünyaya təşrif aparmaq-cəhənnəmə vasil olmaq; yaxşı-gözəl-göyçək-gəşəng-incə-zərif-nəfis-lətif; qoçaq-igid-cəsür-qorxmaz-qəhrəman; dünya-cahan-ələm-kainat-yer üzü və s. və i. a.

Ümumiyyətlə, sinonimlər nitqdə lüzumsuz təkrardan qaçmaq, məzmunundan asılı olaraq müəyyən məna koloriti yaratmaq, fikri dəqiq və daha incə məna çalarında çatdırmaq üçün əvəzsiz dil vasitəsidir. Əlbəttə, hamı eyni dərəcədə məqbul sinonimlərdən istifadə edə bilmir, çünki bu hal şəxsin söz ehtiyatının səviyyəsindən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olan şəxs nəzərdə tutduğu fikri (cümləni) çatdırmaq üçün söz seçməkdə çətinlik çəkmir, zəngin dil vasitələrindən bacarıqla yararlandığından onun nitqi təsir gücünü, ifadəliyini artırmış olur.

Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və faktları qabarıq, eyni zamanda obrazlı şəkildə nəzərə çatdırmaq məqsədilə **antonim söz və ifadələrdən** istifadə olunur. Obrazlıq yaratmağa xidmət edən **antonimlər** üslubi vasitə kimi əks və ziddiyyətli cəhətləri daha qabarıq nəzərə çarpdırmağa yardımçı olur. Məs.: *doğma-ögey, cənnət-cəhənnəm, keçmiş-indi, isti-soyuq, cavan-qoca, ağlamaq-gülmək, sevinc-kədər* və s. bu kimi antonimlər hər gün dəfələrlə nitqimizdə yan-yana işlənir.

Nitq mədəniyyətində obrazlıq yaradan, fikri yığcam və məntiqi çalarlıqla diqqətə çatdıran ifadə vasitələri içərisində **frazoloji birləşmələr**, idiomlar, ibarə, hikmətli söz, zərb-məsəl və atalar sözləri əhəmiyyətli yer tutur.

Nitqin emosionallığını, obrazlıq və ifadəliyini artıran ən təsirli dil vasitəsi **frazelogizmlərdir**.

Frazoloji ifadələr məcazi məna kəsb etməklə fikri sözlərə nisbətən daha yığcam və obrazlı ifadə edir. Onların böyük bir qismini əmələ gətirən sözlər, bir növ, daşlaşıb sabit vəziyyətə düşmüşdür.(7. səh.48) Məs: **üz çevirmək**(incimək), **ayaq döymək**(hey gedib-gəlmək), **ağzını aramaq**(fikrini öyrənmək), **ağzına dil atmaq**(yadına salmaq), **kipriyi ilə od götürmək**(çox

çətinliklə yaşamaq), **quşu gözündən vurmaq**(düz və dəqiq demək), **əldən düşmək**(yorulmaq), **nəfəsi kəsilmək**(tamam yorulmaq), **gözünün kökü saralmaq**(hey gözləmək), **gözü yolda qalmaq**(hey baxmaq), **gözü yol çəkmək**(fikrə getmək), **gözünü yollara dikmək**(hey baxmaq), **baş sındırmaq**(çox düşünmək), **dəridən-qabıqdan çıxmaq**(çox çalışıb işləmək), **qabıq qoymaq**(çox işləmək), **ölüb yerə girmək**(bərk utanmaq), **bir köynək ət tökmək**(bərk xəcalət çəkmək), **qanadının altına almaq**(himayə etmək), **kömək əlini uzatmaq-əl tutmaq**(kömək etmək) və s.

Frazeoloji birləşmələrdə ifadəni yaradan komponentlər öz əvvəlki leksik mənalardan əlaqəsini kəsb uzaqlaşmış olur. Onlar dildə sözlər kimi neçə yüz illərdir ki, mövcuddür və hamı tərəfindən hazır şəkildə götürülüb işlədilir. Nitq prosesində dilin bu ifadəlilik vasitəsindən nitqi qüvvətləndirmək, məna gözəlliyi və rəngarəngliyi yaratmaq məqsədilə istifadə olunur. Nitqin məcazi söz və ifadələrlə zəngin olması dilin adi danışq, məişət üslubunu da maraqlı, eşidilməli edir. Frazeoloji birləşmələri məqsədəuyğun işlətməyi bacaran insanların nitqi öz gözəlliyi, rəngarəngliyi və xəlqiliyi ilə seçilir, dinləyənlərdə və oxuyanlarda xoş ovqat yaradır.

Xalq zəkasının, xalq müdriqliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər nitqi rəv-nəqləndirir. İstər səslənməsinə, istərsə də mənasına görə deyilən, yazılan fikrin yığcam, müdrik və obrazlı ifadəsinə yardımçı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər tərbiyəvi mövzuda aparılan söhbətlərdə olduqca faydalıdır, deyilənləri əsaslandırmaq, dinləyənləri nəyə isə inandırmaq, nədənsə çəkəndirmək, düşündürmək üçün əhəmiyyətlidir. Məs: *Dirilik birlikdədir; El gücü, sel gücü; El sevəni aləm sevər; Dost dostu arxadır; İgid ölər adı qalar; Elə arxalanan igidin arxası yerə dəyməz; Yaxşı dost yaman gündə tanınar; Sənətin pisi yoxdur; Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz; Aza qane olmayan, çoxa çatmaz; Ağıl yaşda deyil, başdadır; Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar;*

Ağıl ağıldan üstündür; Pis adam yaxşının qədrini bilməz; Başqasına quyu qazan özü düşər; Bağa baxarsan bağ olar, baxmazsan dağ olar və s. və i.

Hər kəs atalar sözləri və zərb-məsəllərdən həyatın müxtəlif sahələrinə aid mövzularda yerində və məqsədemüvafiq şəkildə istifadə etməyi bacarmalı, haqqında söhbət gedən məsələlərlə onları əlaqələndirməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Dilin üslubi imkanları dedikdə nələr nəzərdə tutulur?
2. Üslub normaları nəyə xidmət edir?
3. Alliterasiya nədir? O, poetik üslubi priyom kimi bədii ifadə vasitəsi hesab olunurmu?
4. Frazеoloji birləşmələr məcazi mənə kəsb etməklə fikrin obrazlı ifadəsinə necə xidmət göstərir?
5. Atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər hansı üslubda daha çox işlənir və səbəbi nədir?
6. Ədəbi dil normaları hansı nitqdə tam gözlənilir?
7. Daxili nitq hansı əsərlər üçün səciyyəvidir?
8. Hansı əsərlər makrodialoq əsasında yaradılır?
9. Bədii əsərlərdə qeyri-mədəni nitq hansı məqamlarda işlədilir?
10. Dialoq hansı formalarda olur? Replika nədir və o, hansı əsərlərdə təzahür edir?

Çalışma 101. Azərb.DBTİA-da tələbələrin elmi-praktik konfransı keçirilir, onun **reqlamentini** tərtib edin.

Çalışma 102. Misra və cümlələrdə eyni cinsli samitlərin təkrarlanaraq müəyyən ahəng, musiqi yaratmasına fikir verin. Bədii üslubun daha da qüvvətləndirilməsinə xidmət edən fonetik təkrarın bu növü necə adlandırılır?

Qar üzərinə qan dammış kimi qızıl yanaqlım!

Qoşa badam sığmayan dar ağızlım.

Qələmçilər çaldaqı qaraqaşlım!

Qurumsu qırx tutan qara saçlım ("Kitabi-Dədə Qorqud"dan)

Uzun-uzadı uzunçuluq etmək; gününü göy əsgiyə düyünləmək; gedər-gəlməzə getmək; qurddan qorxan qoyun saxlamaz; azacıq aşım, ağrımaz başım; ucunu tutub ucuzluğa getmək; axmağın ağı başında olmaz, dabanında olar; açıq ağız ac qalmaz və s.

Çalışma 103. Üslubi fiqurlardan olan anaforalarda eyni söz və ifadələrin təkrarı ilə yaranan bədii ifadə tərzinin göstəricilərini tapıb altından xətt çəkin.

Qaraca Çobanın qara köpəyi Qazana qarşı gəldi. Qazan qara köpəklə xəbərləşdi ("Kitabi-Dədə Qorqud"dan)

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənnət bağdı.
Üçü yığar gətirər
Üçü vurur dağıdar. (Tapmaca)

Qırat Koroğlunun vuran əlidir,
Qırat Koroğlunun qaçar ayağı.
Var günündə Qırat onun yoldaşı,
Hay günündə Qırat onun dayağı. (C. Cabbarlı)

Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz,
Gözəl olmaz sən tək olsa, gözəl yüz.
Gözəl canı munca yetər, gözəl üz,
Gözəl deyil, etmə, gözəl, alı sən. (M. P. Vaqif)

Hər nə versən, ver, məbada vermə bir dirhəm zəkət
Hər nə düz versən, ver, oğlum, borcunu vermə təmam.
Hər nə alsan, al, amandır, alma kasıbdan salam
Hər nə etsən, et və lakin etmə meydən ictimab,
Hər nə tutsan, tut və lakin tutma bir kari-səvab.
Hər nə çəksən, çək, vəli, çəkmə xəcalət qübhədən.

Harda yatsan, yat, ayılma, durma hərgiz sübhədən. (M.Ə.Sabir)

Çalışma 104. Bədii dilin ifadəliyini təmin edən üslubi fiqurlardan biri şeirdə misralarında, cümlədə son sözlərin təkrarı ilə yaranan epiforadır. Onları tapın:

Eyb eləmə eybəcərin eybinə,
Eyb edirsən öz eybinə, eybi yox.
Qırx gün saqqal dəlisi,

Qırx gün daraq dəlisi.

Qırx gün yaraq dəlisi.

İskəndər: - Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuş gəl?! Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamınız gəlin içəri! Mən ölüm, hamınız gəlin! Bax, belə! Keç, keç! Sən də gəl içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin! (C. Məmmədquluzadə. "Ölülər" komediyasından)

Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can! Ay can!

Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, ay can! Ay can! (M. Ə. Sabir)

Leyli demə-cənnət içrə bir hür,

Məcnun demə-zülmət içrə bir nur.

Leyli demə-övcü-hüsnə bir mah

Məcnun demə-mülki-eşqə bir şah.

(M. Füzuli. "Leyli və Məcnun"dan)

Çalışma 105. Sözləri hecalara ayırın, sətirdən-sətrə keçirilmə qaydasını deyin:

Cüdo, karate, atletika, boks, taekvondo, hokkey, VMH, tennis, olimpiada, neftçi, 2010-cu il, miokardit, M. F. Axundov, ve-loidman, A. A. Bakıxanov, 15-ci.

Çalışma 106. Bir tədris ilində gördüyünüz işlərin **hesabatını** yazın.

2. ELMİ ÜSLUB

Elmi üslub elmi əsərlərin dilində təzahür edir. Elmi fikir elmi əsərlərdə şərh olunur. Elmin, istehsalat və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid məqalə, tezis, məruzə, rəy və monoqrafiyalar bu üslubda yazılır. Elmi üslubun əlamətdar cəhətlərindən biri elmi anlayışların ən dəqiq ifadəsi kimi terminlilikdir. Terminlərin sistem halında işlənməsi onu digər üslublardan fərqləndirən əsas əlamətdir.

Elmi üslubun ikinci cəhəti mücərrəd mənalı sözlərin, beynəlmiləl alınmaların həqiqi mənada işlədilməsi, fikirlərin dəqiq, konkret və birmənalı ifadə edilməsidir. Elmi üslubda sözlərin öz müstəqim mənasında işlənməsi bəhs edilən təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında tam, dürüst və dəqiq məlumatın verilməsi ilə bağlıdır. Bu üslubda məcazi mənalı sözlərə yer verilmir. Emosionallıq, obrazlıq kimi xüsusiyyətlər də bu üslub üçün xarakterik deyildir.

Elmi üslubda mövzu müəyyən ixtisas sahəsinə aid olur, kitabın, monoqrafiyanın adı, onlarda verilmiş fəsil, bölmə və başlıqlar, şərh olunmağa yönəlmiş mətnlər səbəb-nəticə əlaqələri əsasında qurulur, burada sübut və dəlillər elmi şəkildə tərif, düstur, cədvəl və rəqəmlərlə verilir, mürəkkəb cümlə tipləri üstünlük təşkil edir. Fikirlər sübutlara, faktlara istinad edilir, ümumiləşdirilmələr aparılır, nəticə çıxarılır.

Elmi üslubda yazılmış əsərlər daha çox öz sahəsinə aid mütəxəssislər arasında yayılır, işlədilir və elə onlar tərəfindən də tam və əhatəli şəkildə başa düşülür. Çünki hər hansı bir elm sahəsinin özünəməxsus, sfesifik sözləri və terminləri vardır ki, bu terminlər, əsasən, başqa dillərdən alınan sözlərdir, onlar ya olduğu kimi işlənir, ya tərcümə olunur, ya da kalka üslulu ilə yeni sözlərin meydana gəlməsi ilə reallaşır. Orta məktəbdə tədris olunan fizika, riyaziyyat, həndəsə, kimya fənləri, ali məktəbdə keçilən informatika, idman metrologiyası, idman psixologiyası, insan fiziologiyası fənləri, gimnastikaya, su idmanı növlərinə aid dərslik və dərs vəsaitləri xüsusi terminlər üzərində qurulmaqla bədii üslubda yazılmış əsərlərdən dil və üslubuna görə fərqlənir. Tələbələr öyrəndikləri hər hansı dərsləyin bir səhifəsinə, hətta bir abzasına belə baxan kimi onun hansı elm sahəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirə bilirlər.

Sual və tapşırıqlar

1. Elmi üslub nədir və elmi üslub nümunələri hansı formalarda təzahür edir?

2. Elmi üslubun ən əlamətdar cəhəti nədən ibarətdir?
3. Elmi üslubda məcazi mənəli sözlərə, yoxsa terminlərə çox yer verilir?
4. Kalka üslulu ilə yaranmış sözlərdən nümunələr verin. Onların kalka üslulu ilə yarandığını necə bilmək olar?
5. Akademiyada hansı elm sahələri ilə tanış olduğunuzu deyin və onlara aid 5-10 termini nümunə gətirin.
6. Dəqiqlək nədir? Onu hansı üslubun səciyyəvi xüsusiyyəti hesab etmək olar?
7. Elmi nitq hansı formalarda təzahür tapır və onlarda xarakterik olan cəhətlər nədən ibarətdir?
8. Elmi nitqin əsas janrları hansılardır?

Çalışma 107. Mətni oxuyun, hansı terminlərin işləndiyini göstərin və onların hansı elm sahəsinə aid olduğunu deyin.

6.2.2 Oksigenin qanla nəqli

Diffuziyanın köməyi ilə oksigenin qana keçməsindən sonra onun taleyi hemoqlobinlə birləşmədə olur. Yalnız oksigenin 0,3 həcm % qanda həll olur (yaxud 1,5% arterial qandakı oksigen), qalan hissəsi isə hemoqlobinlə birləşir. Oksigen hemoqlobinlə (Hb) birləşərək oksihemoqlobin əmələ gətirir. Hemoqlobin, zülal hissəsi olan qlobindən və 4 ədəd dəmir tərkibli hemdən ibarət mürəkkəb zülaldır.

HHb onu göstərir ki, hemoqlobin zəif turşu təsirlidir, bərpa olunmuş hemoqlobin isə oksihemoqlobinə nisbətən daha zəif turşudur.

Arterial qan oksigenlə 96-97% zənginləşir. Bu hadisə çox sürətlə, 0,25-0,30 san. baş verir (Rafiq Qayıbov. İnsan fiziologiyası, Bakı, 2009, səh. 163)

Çalışma 108. mətni oxuyun, onun hansı elm sahəsinə aid olduğunu aydınlaşdırın, bu sahəyə aid spesifik sözləri qeyd edin:

3. Hədəfi nişan almaqla hərəkət fəaliyyəti minimuma endirilmiş idman növləri. Belə idman növlərindən-kamandan ox atmaq, odlu silahdan güllə atmaq, pnevmatik silahdan güllə atmaq, bilyard oyunu, darts oyunu və s. misal göstərmək olar.

4. Modellər üzərində yarışlar keçirilən idman növləri: Burada idmançılar hazırladıqları modelləri müəyyən qaydalar əsasında yarışlara çıxarırlar. Məsələn olaraq-avio, avto, raket, qayıq modelizmi və s. növlərini göstərmək olar.

5. Abstrak idrakin köməyi ilə rəqibə qalib gəlməklə xarakterizə olunan idman növləri. Belə idman növlərindən-şahmat, dama, qalaqarı və digər intellektual idman növlərini qeyd etmək olar (Nazim Məcidov. İdman nəzəriyyəsi, Bakı, 2009, səh. 20)

Çalışma 109. Yol verdiyiniz bir səhv hərəkətə (hadisəyə) görə **izahat** yazın.

3. PUBLİSİSTİK ÜSLUB

Publisistik üslubu **mətbuat** və ya **qəzet** üslubu da adlandırırlar. Publisistik üslub kütləvi və çox işlək üslubdur. Bu üslub mətbuat səhifələrində-qəzet və jurnallarda çap olunan müxtəlif növ yazıları, ictimai-publisistik və tənqidi məqalələri əhatə edir. Radio-televiziya verilişləri də bu üslubda aparılır. Verilişi müəlliflər, redaktor və rejissorlar yazılı şəkildə hazırlayırlar, aparıcılar həmin materialı oxuyub tanış olduqdan sonra şifahi şəkildə dinləyici və tamaşaçılara çatdırırlar. Bu üslubda siyasi, sosial, iqtisadi məsələlər, həyatda baş verən müxtəlif hadisələr, faktlar müəllif dili ilə sadə şəkildə öz ifadəsini tapır. Qəzet və jurnallarda istehsalatla bağlı öçerklər, yol qeydləri, səyahət düşüncələri, xatirələr, məzəli, gülməli əhvalatlar, felyetonlar da dərc olunub oxucuların ixtiyarına verilir.

Mətbuat üslubunda geniş oxucu kütləsi üçün anlayışlar, hadisə və əhvalatlar mənası aydın olan sözlər və ifadələrlə, imkan daxilində sadə cümlələrlə ifadə olunur, fikirlər təhkiyə üsulunda çatdırılır. Burada məcaziliyə, obrazlığa, əsasən yer verilmir, terminlər az işlədilir. Publisistik üsluba aid qəzet materialları baş redaktorun, məsul katibin müdaxiləsi nəticəsində nəşr olun-

sa da, müxbirlər, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazıldığından onlarda ədəbi dil normalarından uzaqlaşma hallarına təsadüf olunur. Məsələn: "Yeniyyətə stolüstü tennisçilər ölkə birincilərini Şəkidə müəyyən edəcəklər. Martın 1-dən 5-dək keçiriləcək yarışda müxtəlif şəhər və rayonlardan təxminən 120 tennisçi 1992, 1994, 1995-ci illər təvəllüdü və daha kiçik yaş qrupları üzrə mübarizə aparacaqlar"; "Yarışa qatılan Nicat Məmmədov mübarizəyə fin Samps Nisti üzərində qələbə ilə başlayıb"; "Onlar medal yolunda 3 qələbədən sonra, yarımfinalda hindistanlı gələcək qalibə yeniliblər" və s. ("İdman" qəzeti, 16 fevral, 2010-cu il);

"Yeniyyətə stolüstü tennisçilər" əvəzinə "Stolüstü tennis üzrə yeniyyətmələr", "müxtəlif şəhər və rayonlar" əvəzinə sadəcə "şəhər və rayonlar", "120 tennisçi 1992, 1994, 1995-ci illər təvəllüdü və daha kiçik yaş qrupları üzrə" əvəzinə "1992, 1994, 1995-ci illərdə anadan olmuş və daha kiçik yaş qrupu üzrə 120 tennisçi" yazılsa idi, fikir daha dəqiq və düzgün ifadə edilmiş olardı.

Sual və tapşırıqlar

1. Publisistik üslub nədir?
2. Publisistik üslub bədii və elmi üslüblardan nə ilə fərqlənir?
3. Qəzetlərdə şeir və hekayələr də nəşr olunur. Onları publisistik üsluba daxil etmək olarmı? Cavablarınızdan asılı olaraq səbəbini izah edin.
4. Publisistik üslubda məcaziliyə, obrazlığa yer verilmirmi? Fikrinizi əsaslandırın.
5. Terminlərə qəzet səhifələrində niyə az yer verilir?
6. Nitqin zənginliyi dedikdə nə nəzərdə tutulur? Nitqin zənginliyi və ya kasıblığını necə müəyyənləşdirmək olar?
7. Qəzet dilinin əsas keyfiyyəti nədir? Fikrin aydın ifadəsinin ilkin şərti nə hesab olunur?

Çalışma 110. Mətni oxuyun, publisistik üsluba xas olan məqamları göstərin. Bu nitq bədii və ya elmi üslubdan nə ilə fərqlənir?

Azərbaycan Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının (FAİ) qərarı ilə bu quruma fəal üzv qəbul edilib. Dünyada mülki və idman aviasiyası üzrə standartları və ictimai münasibətləri müəyyən edən bu təşkilata üzv olmuş Hava və Ekstremal İdman Növləri Federasiyası Azərbaycandan FAİ üzvi olan ilk və yeganə qurumdur. Beynəlxalq Aviasiya Federasiyasının 120-dən çox ölkənin nümayəndələrindən seçilmiş idarə heyəti var. Xatırladaq ki, bu yaxınlarda Azərbaycan idmançılarının təmsil etdiyi buzadırmənma üzrə milli komandamız Dünya kuboku yarışlarının birinci mərhələsində 42 kişi və 26 qadın idmançı arasında keçirilən yarışlarda sürətlə dırmanma üzrə kişilərdən ibarət komandamız 18-ci, qadın idmançılarımız isə 17-ci yerə tutublar. Həmçinin yarışlar zamanı bu növ üzrə hakimlər üçün keçirilən seminarda federasiyamızın nümayəndələri Yaqub Əsədov və Yevgeniya Nəcəfova Beynəlxalq Alpinizm Federasiyasından (İJİAA) hakim sertifikatları alıblar ("Olimpiya dünyası" qəzeti, 29 yanvar -1 fevral 2010-cu il).

Çalışma 111. Yuxarıdakı məndə Avropa dillərindən gələn sözlərə görə statistik təhlil aparın, onların termin yoxsa ümumişlək sözlər olduğunu izah edin.

Çalışma 112. Verilmiş sözlərin mənasını aydınlaşdırmağa çalışın, onların nə vaxt termin, nə vaxt beynəlmiləl söz kimi işlənmə məqamlarını izah edin, onlara ən çox hansı üslubda rast gəldiyinizi deyin:

snoubord, fristayl, tras, buzadırmənma, alpinizm, sertifikat, taekvondo, missiya, çempionat, konfederasiya, vitse-prezident, liqa, korner, legioner, limit, turnir, matç, arena, debüt.

Çalışma 113. Məşqçi kimi ixtisasınıza uyğun məşğələlər keçirmək istəyirsiniz. Onun haqqında **məlumat** yazın.

Çalışma 114. Uzaqda yaşayırınsınız: Ailənizə min manat pul göndərdiyiniz barədə **teleqram** vurun.

4. RƏSMİ-KARGÜZARLIQ ÜSLUBU

Rəsmi-kargüzarlıq üslubu "əməli üslub", "rəsmi-əməli üslub"; "işgüzar üslub" adları ilə də işlənir. Rəsmi sənədlər, təlimatlar, qanunvericilik aktları və s. rəsmi-kargüzarlıq üslubuna uyğun tərtib olunur, yazılır. Bu üslubun əsas xüsusiyyəti ifadə düzgünlüyü, fikir dəqiqliyi və yığcamlıqdır.

Rəsmi sənədlərin dilində artıq, mətləbdənkənar sözlərə, təkrarlara, bədii ifadələrə yer verilmir, dəqiq söz və terminlər işlədilir, qrammatik normalara riayət edilir, ştamp xarakterli standart sözlərdən, basmagəlib (trafaret) ifadə və cümlələrdən istifadə olunur. Bu üslub öz forma və məzmunu etibarilə kütləvi mahiyyət daşıyır, ixtisasından, peşəsindən, həyatda tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq insanlar əməli yazılara müraciət edirlər.

Rəsmi-əməli üslub, adından göründüyü kimi, həyatın praktik tələbləri ilə bağlıdır. O, dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə, vətəndaşların idarə, müəssisə və təşkilatlarla əlaqəsini təmin edir.

Rəsmi-kargüzarlıq üslubunu inzibati-idarə üslubu, dəftərxana üslubu da adlandırırlar. Dəftərxana sənədləri rəsmi xarakterdə olduğu üçün özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Bu üslubun onlarla sənəd növü vardır: qanun, fərman, sərəncam, qətnamə, viza, nota, ittihamnamə, təlimat, protest, etimadnamə, hökm, qərar, göstəriş, əmr, akt və s.

Dövlət əhəmiyyətli rəsmi sənədlər xüsusi ayrılmış adamlar tərəfindən hazırlanır, dövlət başçısı tərəfindən imzalanır.

Rəsmi-kargüzarlıq sənədləri yazışma məqsədi daşıyan (teleqram, anket, təliqə, ərizə, raport və s.), müəyyən faktı təsdiqləyən (vəsiqə, arayış, vəkalətnamə, və s.), hər hansı hadisə və faktı əks etdirən (akt, protokol, müqavilə, və s.) və iclas, toplantı, yığıncaq, konfransların qərarları-protokol, hesabat və s. formasında olur (6, səh. 4)

Tələbə və məzunlarımıza lazım ola biləcəyini nəzərə alaraq əməli üslubun tələblərini özündə əks etdirən əsas rəsmi-kargüzarlıq sənəd növlərini aşağıda əlifba sırası ilə veririk.

1. AFIŞA

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

28 may 2010

Respublikanın xalq artisti, professor

Məsum İbrahimovun

iştirakı ilə

Niyazi adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası
artistlərinin

Xeyriyyə konserti

Proqramda: Azərbaycan muğamları, xalq mahnıları və bəstəkarların populyar musiqi əsərləri

Əldə olunan vəsait Qarabağ Veteranlarının Yardım Fondunun hesabına köçürüləcəkdir.

Konsert saat 15⁰⁰-da Akademiyanın akt zalında olacaqdır.

Biletlər foyədə satılır.

2. AKT

"Akt" latınca "aktos", "aktum" sözündən olub "hadisə", "sənəd", "cinayət işi" deməkdir. Akt məzmununa görə cinayət aktı, dövlət aktı, bu və ya digər bir faktı açmaq üçün tərtib edilən akt növlərinə bölünür.

Mahiyyəti - hər hansı bir iş və ya hadisəni qanuniləşdirib ona hüquqi sənəd statusu verməkdir.

Məzmunu - Akt imzaları ilə təsdiq edilən bir neçə nəfər tərəfindən tərtib edilir. Müəyyən bir həqiqəti üzə çıxarmaq üçün aktı tərtib edənlərdən ibarət komissiya yaradılır. Xüsusi təftiş komissiyasının hazırladığı akt aidiyyatı ali orqana təqdim edilir.

Aktın forması:

1. Aktın birinci səhifəsinin sağ tərəfindən yuxarı vəzifəli şəxsin təsdiq etdiyi qeyd verilir.

2. Akt sözü vərəqin yuxarı hissəsində ortada, böyük hərflə yazılır.

3. Sonrakı sətirdə solda ayın tarixi-gün, ay, il, sağda aktın tərtib olunduğu yer göstərilir.

4. Aktı tərtib edənlərin vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı yazılır.

5. Yoxlanılan hadisə haqqında dəqiq məlumat verilir:

6. Yoxlamanın müddəti həm rəqəmlə, həm də sözlə qeyd olunur.

7. Aktın sonunda nəticə verilir və məsuliyyət daşıyan şəxs göstərilir.

8. Sonda aktı tərtib edənlər onu imzaları ilə təsdiqləyirlər.

Nümunə:

Akt

Təsdiq edirəm:

15 saylı məktəbin direktoru Həsənov H. İ.

28 noyabr 2010-cu il

20 noyabr

Bakı, Yasamal rayonu

Biz, aşağıda imza edənlər: filan vəzifə daşıyan İsmayılov İ., filan vəzifə sahibi Əliyeva G., filan iş sahibi İbrahimov H., Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin sədri Əhmədov K. bu aktı tərtib edirik ona görə ki, həqiqətən binada (məktəbdə, sinifdə, həyat-yanı sahədə və s.) otaq yağışdan sonra (yanğından, zəlzələdən, köhnəliyindən) uçmuş (tökülmüş, dağılmış), 10 m² sahəyə 1000 (min) manat məbləğində ziyan dəymişdir. Akt həmin sa-

hənin təmir olunmasına pul buraxılması məqsədilə tərtib olunmuşdur.

Aktı tərtib etdilər:

1. (imza) İsmayılov İ. - vəzifəsi
2. (imza) Əliyeva G. - vəzifəsi
3. (imza) İbrahimov İ. - vəzifəsi
4. (imza) Əhmədov K. - vəzifəsi

Üzləşmə lazım gələrsə əlavə yazılır:

Aktla tanış edildi (edildilər)

1. (imza) Göyüşov S. A. - vəzifəsi göstərilir
2. (imza) Qocayev C. Ç. - kimliyi göstərilir.

3. ANNOTASIYA

Annotasiya latınca "annotamik" sözündən olub "qeyd aparmaq", "əlavə etmək" deməkdir.

a) Annotasiyanın mahiyyəti-hər hansı bədii və ya elmi əsər, eləcə də dərslik, dərs vəsaiti, məqalə, tamaşa və s. haqqında qabaqcadan müəllifin və ya işə məsul şəxsin məlumatını, işin məzmununu qısa şəkildə şərh etməkdir.

b) Annotasiyanın məzmunu hissəsində əsərin müəllifi, janrı, həcmi, məzmunu haqqında məlumat verilir. Annotasiyada əsərə (kitaba) qısaca rəy də verilə bilər.

c) Forması. Vərəqin ortasında annotasiya sözü yazılır, ondan aşağıda müəllifin adı, atasının adı və soyadı göstərilir. Sonrakı sətirdə əsərin mövzusu, nəşriyyatın adı, nəşr ili, həcmi göstərilir.

Nümunə:

Annotasiya

Nazim Məcidov. "İdman nəzəriyyəsi". Dərs vəsaiti, Bakı, 2009-cu il, 110 səh.

Pedaqoji elmlər namizədi, professor, Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi, ADBTİA-nın elmi işlər üzrə prorektoru Nazim Məcidovun dərs vəsaiti giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Müəllif dərs vəsaitinin giriş hissəsində tədqiq etdiyi mövzunun aktuallığından, tədqiqatın məqsəd və vəzifəsindən, obyekt və materialından, işin metodlarından, yeniliyindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir. Vəsaitin birinci fəslində filan ..., ikinci fəslində filan ... və üçüncü fəslində (adı göstərilməklə) filan ... məsələlərdən əhatəli danışılmışdır. Nəticədə müəllif öz dəlil və sübutlarını konkret şəkildə yekunlaşdırmışdır.

Dərs vəsaiti Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının ixtisasçı müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4. ARAYIŞ

Arayış türk mənşəli söz olub "**arama**", "**axtarma**" mənasındadır. Arayış hər hansı bir şəxsin kimliyini təsdiq etmək və ya harada yaşaması, işləməsi, təhsil alması haqqında təşkilat (idarə, müəssisə) tərəfindən verilən rəsmi sənəddir. Təşkilatların bir-birinə ünvanladığı arayış növü də vardır. Arayışda müəyyən bir hadisənin gedişi və ya cinayət xarakterli bir məsələ də öz əksini tapa bilər. Arayışın kimə və nə məqsədlə verilməsi mütləq göstərilməlidir.

Arayışın özünəməxsus yazılma forması vardır: Vərəqin yuxarı hissəsində ortada böyük hərflə "Arayış" sözü yazılır. Vərəqin sol tərəfdən üst küncündə idarənin ştamplı, ştamplın aşağı sətrində arayışın nömrəsi və verildiyi tarix (gün, ay, il) qeyd olu-

nur. Arayış sözünün altında nisbətən sağda, şampın yanından mətnin məzmunu verilir, axırdakı sətirbaşında arayışın təqdim olunduğu yer göstərilir. Sonda arayışı verən idarə rəhbərinin titulu, soyadı (bütöv şəkildə), adı və atasının adı (ixtisarla) yazılır, imza ilə təsdiqlənir və möhür vurulur.

Nümunə:

Arayış

ŞTAMP yeri

Verilir Ağayev Məmməd həsən Qulam oğluna ona görə ki, həqiqətən o, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası “Təkmübarizlik” fakültəsinin ikinci kursunda (qrup TA 09-6) oxuyur.

Arayış Qusar rayon Hərbi Komissarlığına təqdim etmək üçün verilir.

ADBTİA-nın rektoru: (imza) professor

A. Q. Abiyev

“Təkmübarizlik” fakültəsinin

dekanı: (imza) Hüseynov E. A.

Nümunə:

Arayış

ŞTAMP yeri

Verilir Ağayev Nadir Həsən oğluna ondan ötrü ki, o, həqiqətən 18 dekabr 1992-ci ildə Bakı şəhəri, Suraxanı rayonunda anadan olmuş və hazırda Suraxanı rayonu Z. Bünyadov küçəsindəki 67 nömrəli evin 16-cı mənzilində yaşayır.

Arayış Azərb. DBTİA-ya təqdim etmək
üçün verilir.

119 sayılı mənzil-istismar sahəsinin
rəisi: (imza) **V. Ə. Ahiyev**
Katib: (imza) **L. Y. Mehdiyeva**

5. BİLDİRİŞ

Bildiriş əməli yazıların sadə və çox işlənən formasıdır. **Anons, bildiriş, afişa, reklam** və s. kimi əməli yazılar elan xarakterlidir.

Məzmun və məqsədinə, əhatə dairəsinə görə bildiriş-elanlar müxtəlifdir. Bildiriş hər hansı bir tədbir (hadisə) haqqında müəyyən kollektivə və ya ictimaiyyətə əvvəlcədən verilən məlumat anlamındadır.

Bildiriş (elan) yazılarkən aşağıdakı məqamlar diqqət mərkəzində saxlanmalıdır:

1. Vərəqin ortasında böyük hərflə "Bildiriş" yazılır;
2. Məlumatın mahiyyəti, məzmunu aydın və dəqiq olmalıdır;
3. Ayın tarixi, saati və il dəqiq qeyd edilməlidir;
4. Tədbirin keçiriləcəyi yer, ünvan (ərazi, bina), lazım gələrsə təşkilatın yerləşdiyi otağın nömrəsi, varsa telefonu göstərilir;
5. Məlumatın kim tərəfindən verildiyi bilinməlidir;
6. Məlumatda hər hansı bir məsələ gizli saxlanıla bilər;

Bildiriş respublika və ya şəhər miqyaslı olarsa qəzetdə, radio və televiziya da verilə bilər.

Nümunə:

Bildiriş

Tələbələrin nəzərinə.

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının əyani şöbəsində II yarımilin dərsləri 15 fevral 2010-cu il tarixdən başlanacaq.

Tədris hissəsi.

Nümunə:

6. ELAN

2010-cu il may ayının 20-də saat 11⁰⁰-da akt zalında IV kurs tələbələrinin "Pedaqoji təcrübə"yə həsr olunmuş konfransı keçiriləcək.

Təcrübə rəhbərlərinin və tələbələrin iştirakı vacibdir.

**"Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi
və onun tədrisi metodikası" kafedrası**

7. ETİBARNAMƏ

Etibarnamə ərəbcə "**etibar**" ("*nəzərə alma*") və farsca "**namə**" ("*məktub*", "*kağız*") sözlərinin birləşməsindən yaranıb, "etibaretmə sənədi" mənasındadır. Etibarnamə bir şəxsin bir işin icrasını başqa birisinə etibar etdiyini bildirən sənəddir. Bir şəxsin və ya bir idarənin adından iş görmək üçün verilən bu rəsmi sənəd müəssisənin kadrlar şöbəsində, yaxud dövlət notariusu tərəfindən təsdiq olunur.

Nümunə:

Etibarnamə

Bakı şəhəri

20 dekabr 2010-cu il

Mən, Bakı şəhəri Binəqədi rayonu S. S. Axundov küçəsi, 13 sayılı binanın 56-cı mənzilində yaşayan, 2008-ci ildə həmin rayonu-
nun 36-cı polis bölməsi tərəfindən verilmiş VI-BC seriyalı 6453421 №li şəxsiyyət vəsiqəsinin sahibi Qaragözov Namazəli Xanış oğlu ADBTİA- nın Həmkarlar İttifaqı Komitəsindən mənə
çatacaq 60 manat məbləğindəki yardımını almağı Bakı şəhəri Yasamal rayonu, Azadlıq prospekti 158 nömrəli evin 46 sayılı mənzilində yaşayan qrup yoldaşım Abdullayev Bəhram Güləli oğluna (Şəxsiyyət vəsiqəsi seriya AZE №01643538) etibar edirəm.

imza: N. X. Qaragözov

28.01.2010

N. X. Qaragözovun imzasını təsdiq edirəm.

ADBTİA kadrlar şöbəsinin müdiri:(**imza**) **Cəfərova S.İ.**
29.01.2010-cu il

Nümunə:

Etibarnamə №

Verildiği tarix " __ " _____ 2010-cu il
Şəxsiyyət vəsiqəsinin seriyası ____ № _____
Verilib _____ polisi tərəfindən
(icra edən idarənin adı)

_____ malları götürmək üçün
(№ və fakturanın tarixi)

Götürüləcək malların siyahısı

№	Götürüləcək malların adı	Ölçü vahidi	Miqdarı (hərflə)

_____ imzasını təsdiq edirəm
(mal götürən adamın imzası)

Möhür yeri

İdarənin müdiri: (imza S.A.A.)

Baş mühasib: (imza. S.A.A.)

8. ƏMR

"**Əmr**" sözü ərəb mənşəli olub **iş, şey, sərəncam** mənasındadır, bir işin görülməsi üçün verilən **höküm, göstərişdir**. Bu əməli yazı forması idarə, müəssisə, təşkilat və s. rəhbərinin rəsmi sərəncamıdır.

Əmr müəssisənin xüsusi əmr blankında çap olunur. Vərəqin birinci sətirində əmr verən müəssisənin adı göstərilir. İkinci sətirdə böyük hərflə "Əmr" sözü yazılır. Üçüncü sətirdə sol tərəfdən əmrin verildiyi tarix, sağ tərəfdə isə əmrin verildiyi şəhərin adı qeyd edilir. Altında aşağıdan əmrin verilmə səbəbi və ya məqsədi açıqlanır. Ondan aşağıdakı sətirdə vərəqin ortasında "əmr edirəm" sözləri gəlir. Sonra əmrin məzmunu verilir. Əmrin aşağı hissəsində əmrin əsası yazılır. Sonra əmri verən məsul şəxsin vəzifəsi, titulu, adı və atasının adlarının baş hərfləri və

soyadı göstərilir. Rəhbərin imzasından sonra əmri hazırlayanın və əmri verməyə razılığı olan şəxsin imzası qeyd edilir. Əmrin icrası ilə bağlı qurumlara göndərilməsi haqqında göstəriş olur.

İdarə rəhbərinin, məktəb direktorunun (rektorun) əmri, işə qəbul etmə, işdən xaric etmə, müəyyən iş tapşırma, komissiya yaratma, tədbir keçirmə və s. kimi əmrlər vardır.

Nümunə:

Əmr

10 sentyabr 2010-cu il

Bakı şəhəri, №20

Rüstəmov Vahid Əli oğlu
hərbi xidmətini başa vurduğuna görə
"İdman oyunları" fakültəsinin
II kursuna (OA 8-03) bərpa edilsin.

Əsas: Tələbənin təqdim etdiyi arayış və ərizəsi

Rektor: (imza) professor A. Q. Abiyev

Əmri hazırladı:
fakültə dekanı: (imza) E. N. Qədəşov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası üzrə

Əmr

10 yanvar 2010-cu il

Bakı şəhəri, №3

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası "Ümumi və idman fiziologiyası" kafedrasının dosenti

M.H.Qarayevin anadan olmasının 65 illiyinin qeyd olunması haqqında.

Əmr edirəm:

Dosent Mir Həsən oğlu Qarayevin 65 illik yubileyinin keçirilməsi Akademiyanın Həmkarlar İttifaqı Komitəsinə həvalə edilsin və komitənin yardım fondundan mükafatlandırma tədbiri görülsün.

Əsas: “Ümumi və idman fiziologiyası” kafedrasının müdiri, professor R.Qayıbovun təqdimatı.

Rektor: (imza) professor
A. Q. Abıyev

Əmri hazırladı:
Tədris şöbəsinin müdiri: (imza) S. Ə. Vahidov
Razılaşdırıldı:
HİK-in mühasibi: (imza) G.Ə.Əlibəyova

9. ƏRİZƏ

"Ərizə" ərəbcə "ərz" sözündən olub "**bir şey bildirmə**", "**şikayət etmə**", "**xahiş**" mənalarında işlənir. Məzmununa görə ərizənin iki növünə təsadüf olunur: 1. Şikayət xarakterli ərizə, 2. Xahiş məqsədilə yazılan ərizə.

Ərizələr müxtəlif məzmunlu olsa da, formaca eynidir.

Ərizənin yazılış forması belədir:

1. Ərizə vərəqin sol tərəfindən 4-5 sm yer buraxılmaqla ortadan yazılır. Nisbətən sağda, abzasdan böyük hərflə təşkilatın adı və ya müraciət edilən şəxsin vəzifəsi, titulu, adının və atasının adının baş hərfləri və soyadı yönlük halda qeyd olunur;

2. Sonrakı sətirdə abzasdan ərizə verən öz kimliyini, adını və soyadını bütövlükdə çıxışlıq halda göstərir;

3. Sonrakı sətirdə vərəqin ortasında böyük hərflə "**Ərizə**" sözü yazılır.

4. Təzə sətirdən, abzasdan qısa, aydın və məzmunlu şəkildə ərizəçinin istəyi, fikri şərh olunur;

5. Ərizənin sonunda ərizəçi şəxsi imzasını qoyur, aşağıdan sol tərəfdən ərizənin yazılma tarixini (gün, ay və ili) göstərir.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "İdman oyunları" fakültəsinin dekanı E.N.Qədəşova həmin fakültənin II kurs, OA 9-03 qrupunun tələbəsi Nüsrət Qulamhüseyn oğlu Kərimovdan

Ərizə

Masallı rayonunda atam xəstədir. Ona baş çəkmək üçün mənə üç günlüyə (24-26 fevral) icazə verməyinizi xahiş edirəm.

(imza) **N. Q. Kərimov**

23 fevral 2010-cu il

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının rektoru cənab A. Q. Abiyevə ADPU-nun riyaziyyat fakültəsinin II kurs tələbəsi Təhminə Süleyman qızı Süleymanovadan

Ərizə

Əl oyunları ixtisasına yiyələnmək arzumu nəzərə alaraq mənim ADPU-dan Sizin rəhbərlik etdiyiniz ali təhsil ocağına dəyişdirilməyimə razılıq verməyinizi xahiş edirəm

İmza: T.S.Süleymanova

30 avqust 2010-cu il

10. XAHİŞNAMƏ

**Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi
və İdman Akademiyasının rektoru,
professor A. Q. Abiyev cənablarına**

İslam Museyib oğlu Əliyev "Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi və metodika"sı kafedrasının dosentidir. İ.Əliyev Azərb.DBTİA-nı 1972-ci ildə bitirib və elə həmin ildən də burada işləyir. 38 illik pedaqoji müəllimlik stajına malikdir. O, işinin öhdəsindən layiqincə gəlir. Olduqca qayğıkeş və təvazökardır. Tələbələrə mühazirə və seminar dərslərini yüksək keyfiyyətlə tədris edir. Pedaqoji təcrübədə onların gələcək müəllim və məşqçi kimi yetişməsində öz bilik və bacarığını əsirgəmir. 2003-cü ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müdafiədən sonra üç metodik dərs vəsaitinin müəllifidir. Kollektiv arasında böyük nüfuza malikdir. Dərs dediyi tələbələr fənn olimpiadalarında və elmi-praktik konfranslarda həmişə fərqlənmiş, diplomlara layiq, görülmüşlər. Avqust ayının 15-də anadan olmasının 60 ili tamam olacaqdır.

İ.Əliyevin 60 illik yubileyinin sentyabr ayında Akademiya səviyyəsində təntənəli keçirilməsini xahiş edirik.

"Bədən tərbiyəsinin nəzəriyyəsi
və onun metodika"sı kafedrasının
müdiri:(imza) professor. Nəsrullayev

15 iyun 2010-ci il.

11. XASIYYƏTNAMƏ

"Xasiyyətnamə" ərəb mənşəli "xasiyyət" və fars mənşəli "namə" (məktub, kağız) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, bir şəxsə, bir şeyə məxsus hal, xüsusiyyət mənasındadır. Bu sənəddə bir adamın xüsusiyyətləri, ictimai və əmək fəaliyyəti, kollektivdəki yeri haqqında ətraflı məlumat verilir. Məktəb illərində şagird məsul vəzifəyə məsləhət görüldükdə, başqa məktəbə oxumağa köçürüləndə, orta məktəbi qurtarıb ali məktəbə təhsil almağa gedəndə, sonralar işə, müəyyən vəzifəyə seçildikdə ona oxuduğu və ya iş yerindən xasiyyətnamə mütləq tələb olunur.

Xasiyyətnaməyə verilən tələblər bunlardır:

1. Vərəqin əvvəlində ortada böyük hərflə "Xasiyyətnamə" sözü yazılır.
2. Xasiyyətnamədə şəxsin həyatı, milliyəti, ailə vəziyyəti, əmək fəaliyyəti, öz işinə münasibəti obyektiv şəkildə ardıcıl verilir.
3. Dövlət əhəmiyyətli xasiyyətnamələr müzakirə olunur və yoxlanılır.
4. Xasiyyətnamə vahid formada yazılmaqla həcmi 1-2 səhifədən artıq olmur.
5. Xasiyyətnamədə onun kimə, kimdən və haraya təqdim olunması göstərilir.
6. Xasiyyətnaməni rəsmi sənəd kimi müəssisə (idarə, təşkilat) rəhbəri verir, onu ən azı iki məsul şəxs (əsasən, həmkarlar təşkilatının sədri, şöbə müdiri) imzalayır, müəssisənin möhürü ilə təsdiqlənir və verilmə tarixi qeyd edilir.

Nümunə:

Xasiyyətnamə

Verilir 1992-ci il noyabr ayının 30-da Lənkəran rayonunun Digah kəndində anadan olmuş, azərbaycanlı, orta təhsilli, bitərəf Əyyub Etibar oğlu Pirverdiyevə.

Pirverdiyev Əyyub Etibar oğlu 2009/2010-cu tədris ilində Azərb. DBTİA-ya daxil olmuş, I kursun kredit ballarını vaxtında yüksək səviyyədə toplamış və hazırda II kursda (qrup TA 9-12) oxuyur. Bu müddət ərzində özünü tərbiyəli, ünsiyyətli və nəzakətli bir tələbə kimi göstərmiş, dərin bilik nümayiş etdirərək tələbə yoldaşlarının və professor-müəllim heyətinin dərin rəğbətini qazanmışdır. O özünün intizamı ilə həmişə yoldaşlarına nümunə olmuş, heç vaxt dərslərə gecikməmiş və üzürsüz səbəbdən dərs buraxmamışdır. Qrupun nümayəndəsi kimi kollektivin ictimai həyatında da fəal iştirak edir, dekanlıqla və tələbə həmkarlar ittifaqı ilə əlbir işləməyi xoşlayır. Milli vətənpərvərlik mövzusunda hazırladığı məruzə (elmi rəhbəri professor Məmməd Nəsrullayev) tələbələrin illik praktik konfransında birinci yerə layiq görülmüş, məruzənin tezisi nəşr olunmaq üçün Akademiyanın elmi hissəsinə götürülmüşdür. Pirverdiyev indiyə qədər heç bir inzibati cəza almamışdır.

Xasiyyətnamə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin "Gənclərlə iş" şöbəsinə təqdim edilmək üçün verilir.

"Təkmübarizlik" fakültəsinin

dekanı: (imza) Hüseynov E. A.

Azərb. DBTİA Tələbə Həmkarlar İttifaqı

Komitəsinin sədri: (imza) Babanlı Y. M.

26 fevral 2010-cu il.

12. HESABAT

"**Hesabat**" ərəbcə "**hesab**" sözünün cəmi olmaqla müəyyən tapşırığın yerinə yetirilməsi və ya görülmüş işin nəticəsi haqqında məsul şəxsə, təşkilata yazılı və ya şifahi şəkildə verilən rəsmi məlumatdır. Hesabat inandırıcı olmalı, faktlar və rəqəmlər dəqiq göstərilməlidir.

Hesabatın əvvəlində onu yazan şəxsin (kollektivin, təşkilatın) kimliyi haqqında qısa məlumat qeyd edilir, altındakı sətirin ortasında böyük hərflərlə "hesabat" sözü yazılır, sonrakı sətirdə abzasdan hesabatın mətni verilir. Mətdən sonra imza qoyulur və tərtib edildiyi tarix göstərilir.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "Təkmübarizlik" fakültəsi TA 9-04-cü qrupun (II kurs) tələbəsi Eyvaz Nəriman oğlu Musayevin 2010-cu il yanvar ayının 25-dən fevral ayının 15-dək Türkiyənin Antalya kurort şəhərində təlim-məşq toplanışında iştirak etməsi haqqında

Hesabatı

Göstərilən tarixdə biz - "İnter" futbol klubunun gənclərdən ibarət komanda üzvləri yanvar ayının 25-də səhər saat 10⁰⁰-da Antalya şəhərinə avtobusla yola düşdük. Səhəri gün, yanvarın 26-da günün ikinci yarısı saat 18⁰⁰-da orada olduq. Həmin gün oteldə gecələdik. Yanvarın 27-dən 31-nə kimi hər gün günün birinci və ikinci yarısında məşqçimiz Gəray Qarayevin başçılığı altında 4-5 saat məşq edirdik. Fevralın 2-də və 6-da şəhərin birinci divizionunda çıxış edən "Urfaspor" və "Şannispor" ko-

mandaları ilə yoldaşlıq görüşləri keçirdik, 3:2 və 3:1 hesabları ilə qələbə qazandıq. Hər iki matçda mən də qol vurdum. Fevralın 12-nə kimi şəhərin görməli yerlərinə səyahətə çıxdıq, muzeylərə baş çəkdik. Yaxşı dincəldik. Fevralın 13-də məktəblilərdən ibarət yerli komanda ilə görüşdük, 6:2 hesablı qələbə qazandıq. Fevralın 14-də təcrübə mübadiləsi aparmaq məqsədilə "Qazanspor" komandasının məşq bazasında olduq, "sol ayaqla zərbə taktikası" mövzusunda seminarda iştirak etdik. Fevralın 15-də İstanbuldan təyyarə ilə Bakıya uçduq.

imza: E. N. Musayev

16.02.2010

13. XƏBƏRDARLIQ

"**Xəbərdarlıq**" sözü ərəbcə "**xəbər**" (məlumat, bilgi), farsca "**dar**" (malik olan) sözlərindən və azərbaycanca-**lıq** şəkilçisindən düzəlmişdir, "**xəbəri olmaq**", "**xəbər vermək**" mənasındadır. Xəbərdarlıq, əsasən, idarə, təşkilat və ya müəssisələrdə xətaya yol vermiş, qəbahət etmiş şəxsə bir daha belə işləri təkrar etməmək üçün verilir. O, yazılı və ya şifahi göstərişdir.

Xəbərdarlıq intizam tənbehi hesab edilməsə də, nəticəsi olmadıqda həmin şəxsə töhmət verilir. Nizam-intizama zidd hərəkətlərə görə edilən xəbərdarlıq məktəblilərə, tələbələrə aiddir.

Nümunə:

ADBTİA-nın "İdman oyunları" fakültəsi üzrə

Xəbərdarlıq

31 mart 2010-cu il

Bakı şəhəri, №3

30 mart 2010-cu il tarixdə 401 nömrəli auditoriyada mobil telefonlarla dərsin gedişinə mane olduqlarına, intizamsızlıq törətdiklərinə görə adları çəkilən tələbələrə xəbərdarlıq edilsin:

1. Əsrəfov Mövsüm Hidayət oğlu - qrup OA 9 - 03
2. İsmiyev Xəqan Mirzə oğlu - qrup OA 9 - 03
3. Namazov Əfsər Göyüş oğlu - qrup OA 9 - 04

"İdman oyunları" fakültəsinin
dekanı: (imza) prof. **E. N. Qədəşov**

14. İZAHAT

"**İzahat**" ərəb mənşəli "**izah**" sözünün cəm formasıdır, bir işi, məsələni, hadisəni "**açıqlama**", "**məlumat vermə**" anlamında işlədilir. İzahat müdiriyyətin, vəzifəli şəxsin tələbi əsasında qısa və ya ətraflı, yazılı və ya şifahi ola bilər.

Vərəqin sol tərəfində 5-6 sm yer buraxmaqla izahatın ünvanlandığı şəxsin vəzifəsi, adı və soyadı göstərilir. Yeni sətirdən abzasdan izahat verənin kimliyi, adı və soyadı qeyd olunur. Yenedən abzasdan vərəqin ortasında böyük hərflərlə "İzahat" sözü yazılır. 2 sm (2 sətir) yer buraxmaqla sətirbaşından iş, hadisə haqqında ətraflı açıqlama verilir. Sonda izahat verən imzasını qoyur, altından tarixi qeyd edir.

Nümunə:

**Azərbaycan DBTİA-nın "İdman oyunları" fakültəsinin dekanı professor E. A. Qədəşova
fakültənin II kurs OA 9-01-ci qrupun nümayəndəsi Nuru Hacı oğlu Əhmədovdan**

İzahat

29 noyabr 2009-cu il tarixdə ikinci növbənin üçüncü saatında (saat 17⁰⁰-da) biz 412 nömrəli auditoriyada pedaqogika dərsi keçərkən pəncərə açıq olduğundan qəfildən əsən güclü külək təzyiqlə içəri daxil oldu, çərçivəyə möhkəm bərkidilməmiş qapını vurub qırdı. Bu hadisədə tələbələrimizin birbaşa günahı yoxdur. Bunu həmin vaxt bizə dərslər deyən baş müəllim Əli Məmmədov da təsdiq edə bilər.

İmza:Əhmədov N. H

30.XI.2009-cu il

15. QƏBZ

Mən, "İdman oyunları" fakültəsinin I kurs OR 9-1-ci qrupun nümayəndəsi Qəhrəmanova Aynur Kamran qızı Akademiyanın oxu zalından məşğələ zamanı tələbələrin istifadə etməsi üçün 25 (iyirmi beş) ədəd "İngilis dili" (Bakı, 2009, I hissə) dərsləri götürdüm.

İmza:Aynur Qəhrəmanova

26 fevral 2010-cu il

16. MƏQALƏ

Çempionla görüş

Bu günlərdə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında Olimpiya və iki dəfə dünya çempionu Fərid Mansurovla tələbə və müəllimlərin görüşü keçirilmişdir. Görüşdə Fərid Mansurovla yanaşı Olimpiya çempionu Elnur Məm-

mədli, dünya və Avropa çempionu Rövşən Bayramov, Avropa çempionu Həsən Cəbrayılov da iştirak edirdilər ki, bu da tələbələrin böyük marağına səbəb olmuşdu. Akademiyanın idman işləri üzrə prorektoru, professor D.Q.Quliyev F. Mansurovun həyatından, müxtəlif illərdə dünya və Avropa çempionatlarında, xüsusən XXVIII Olimpiya oyunlarında apardığı mübarizədən olduqca maraqlı epizodlar danışdı. O, yazmış olduğu kitabda, eləcə də xaricdə çap olunmuş qəzet və jurnallarda Fərid haqqındakı fikirləri nəzərə çatdırdı.

Akademiyanın "Güləsmə və onun metodikası" kafedrasının müdiri, professor X. K. Qurbanov, kafedranın müəllimlərindən dosentlər C. Yaqubov, İ. Abdulqədirov və başqaları çempionun uğurlarının tələbələrimiz üçün örnək olmasını vurğuladılar.

Sonda Fərid Mansurov çıxış edərək gələcək planlarından danışdı və tələbələrlə xatirə şəkli çəkdi.

**Nüsrət Məmmədli,
"Təkmübarizlik" fakültəsinin tələbəsi**

17. MƏLUMAT

Məlumat ərəb mənşəli "**məlum**" sözünün cəm formasıdır, **aydın, aşkar, bilinən** mənasındadır. Hər hansı bir xəbər haqqında bildiriş xarakteri daşıyır. Elanlar lövhəsində bir vərəqdə yazılır, məlumatı rəsmi şəkildə çatdırmaq məqsədi daşıyır.

* * *

Nümunə:

Məlumat

Azərbaycan DBTİA-nın bütün əməkdaşlarının, müəllim və tələbələrin nəzərinə

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 fevral 2010-cu il tarixli qərarı ilə Novruz bayramı 20-27 martda keçiriləcəkdir və həmin günlər iş günü hesab edilmir.

Tədris hissəsi

18. MÜQAVİLƏ

"**Müqavilə**" ərəb mənşəli söz olub, "**qarşılıqlı razılaşma**", "**anlaşma**" deməkdir. Məzmununa görə müqavilənin müxtəlif növləri vardır: sülh müqaviləsi, ticarət müqaviləsi, təhsil müqaviləsi, icarə müqaviləsi və s.

Müqavilələr müəyyən şərtlərlə bağlanır və hər iki tərəfin nümayəndələri tərəfindən təsdiqlənir. Müqavilə tərəflərin imzalandığı gündən qüvvəyə minir və nəzərdə tutulmuş vaxta qədər qüvvədə qalır. Müqavilələr dörd nüsxədə tərtib edilir və hər iki tərəfdə eyni qüvvəyə malik 2 nüsxə saxlanılır.

Nümunə:

Müqavilə

Bakı şəhəri

12 mart 2010-cu il

Biz, aşağıda imza edənlər-sonradan "Nicat" adlanacaq ticarət kompleksinin direktoru Y. Ə. Nuriyev və gələcəkdə "İcarəçi" adlanacaq satış birliyinin direktoru C. N. Hüseynli belə bir müqavilə bağladığımızı:

1. Bakı şəhəri H. Ə. Əliyev küçəsi-89, 1-ci mərtəbə, 105 kv metr sahəsi olan otaqları satış müəssisəsi yaratmaq məqsədilə "Nicat" ticarət kompleksi "İcarəçi"yə kirayəyə verir, "Nicat" isə kirayə götürür.

2. Kirayə müddəti müəyyənləşdirilib: 02.03.2010-cu ildən 02.03.2012-ci ilə qədər.

3. Tərəflərin razılığına görə kirayə haqqı hər kvadrat metr üçün 10 (on) manatdır.

4. Bu müqavilədə göstərilən hüquqların başqasına verilməsi yalnız "Nicat"ın qeyd olunmuş yazılı razılığı ilə mümkündür.

5. "İcarəçi" hər rübün birinci ayının 10-a qədər rüblük kirayə haqqını ödəməlidir.

6. Müqavilə iki nüsxədə imzalanmaqla biri "Nicat"a, digəri "İcarəçi"yə verilir.

Tərəflər:

"Nicat" ticarət kompleksi

Bakı şəhəri, H. Əliyev küçəsi-89,

Hesab 9876543 və

Bakı, H. Cavid prospekti-156,

Hesab 3210567 mərkəzi bank

Ticarət kompleksinin

sahibi: (imza) Y. Ə. Nuriyev

"İcarəçi"nin müdiri:

(imza) C. N. Hüseynli

19. MÜRACİƏT

"**Müraciət**" ərəb mənşəli söz olub "**rica**", "**çağırış**" mənasını ifadə edir. Müraciət şifahi və yazılı formada olur. Yazılı formada olan müraciətdə aşağıdakılar nəzərdə saxlanılır:

1. Müraciətin kimə ünvanlandığı qeyd olunur;
2. Müraciətin mətni məzmunlu və qısa olur;
3. Sonda müraciəti qəbul edən təşkilat və ya şəxs göstərilir.
4. Müraciətin qəbul olunduğu yer və tarix qeyd edilir.

Nümunə:

**31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik
və Milli Birlik Günü münasibətilə bütün gənclərə**

MÜRACİƏT

Xalqımız bütün tarixi boyu milli birlik və həmrəylik arzuları, ideyaları ilə yaşamışdır. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, onların milli birlik və həmrəyliyinə güclənməsi son illərdə daha da geniş vüsət almışdır. Biz, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların milli birlik və həmrəylik hisslərinin, ümum-milli ideyaların güclənməsinə bütün bacarıq və iş fəaliyyətimizi sərf edək. Hər yerdə Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında sıx birləşək, ölkəmizin daxili və xarici siyasətini dəstəkləyək.

Şəmsəddin Hacıyev,
Azərb. DBTİA-nın II kurs tələbəsi
Bakı şəhəri, 31 dekabr 2009-cu il.

20. PROTOKOL

"Protokol" yunanca **protok** **"ilk, birinci vərəq"**, **kolos** **"yapışdırmaq"** sözlərinin birləşməsindən düzəldilmişdir. Kollektivlərdə keçirilən müşavirə, konfrans, yığıncaq, toplantı və iclasların gedişini nizamlamaq üçün sədr və katib seçilir. Sədrin vəzifəsi yığıncağı nəzərdə tutulmuş formada aparmaq, katibin vəzifəsi isə iclasın gedişini sənədləşdirməkdir. Bu yazılı sənəd protokol adlanır.

Forma və məzmununa görə protokol bir və ya bir neçə məsələni əhatə edə bilər. Protokolun tərtibi və yazılışında aşağıda göstərilən cəhətlər nəzərdə saxlanılır.

1. **"Protokol"** sözü və onun nömrəsi vərəqin yuxarısında, ortada böyük hərflərlə yazılır.
2. Təşkilatın adı, yığıncağın keçirildiyi tarix və yer qeyd edilir.
3. Yığıncaqda iştirak edən kollektiv üzvlərinin sayı, rəhbər orqanların nümayəndələrinin adı, soyadı və vəzifəsi göstərilir.

4. Giriş hissədən sonra "**Gündəlik məsələlər**" qeydi ortadan böyük hərflə yazılır, müzakirə olunacaq məsələ abzasdan verilir. Məsələ birdən çoxdursa, nömrələrlə qeyd aparılır.

5. Gündəlik məsələdən sonra yeni sətirdən abzasdan böyük hərflə "**Eşidildi**" sözü yazılır.

6. "Çıxış etdilər" hissəsində çıxış edənlərin adı və soyadı sətirin əvvəlində göstərilir, onların çıxışındakı fikirlərin qısa məzmunu aydın qeyd olunur.

7. Sonra vərəqin ortasında "**Qərar**" sözü yazılır. Məsələnin qərar hissəsi iclasın məqsədini ifadə etməli, bəndlər üzrə yığcam şəkildə yazılmalıdır.

8. Protokolun sonunda sədr və katibin adı, soyadı göstərilir və onlar protokolu imzalayırlar.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Tələbə-Gənclər Təşkilatının 18 noyabr 2009-cu il tarixli 8 sayılı iclas

Protokolu

2009-cu il dekabr ayının 18-də Azərbaycan Dövlət Tələbə Həmkarlar İttifaqı Təşkilatının növbəti iclası keçirildi. İclasda 25 nəfər təşkilat üzvündən 23 nəfər və Akademiyanın idman işləri üzrə prorektor, professor D.Q. Quliyev iştirak edirdi. Təşkilatın sədri Babanlı Y.M. iclasın gündəliyini təşkilat üzvlərinin nəzərinə çatdırdı.

İclasın gündəliyi:

1. 2009-2010-cu tədris ilinin birinci yarısında tələbələrin dərəcə davamiyyəti haqqında.

2. Ali məktəblər arasında keçiriləcək Spartakiadaya hazırlıq haqqında.

Eşidildi:

1. Müzakirə olunan birinci məsələ haqqında təşkilat sədrinin müavini E.Şükürov məruzə etdi (məruzənin mətni protokola əlavə olunur).

2. İkinci məsələ haqqında Akademiyanın idman işləri üzrə prorektoru D.Q.Quliyev məlumat verdi.

Çıxışlar

Təkmübarizlik fakültəsinin dekan müavini Q. M.Cəfərov, "İdman oyunları" fakültəsinin dekan müavini A.M.İbrahimli, tələbələrdən Əliyev E. (qrup OA 8-02), Həşimov M. (qrup OA 9-10), Süleymanov Ç. (qrup TA 9-4) çıxış edərək müzakirə olunan məsələyə münasibət bildirdilər.

Qərar:

1. Birinci məsələ haqqında məruzə edənlər və çıxışçıların göstərdikləri qeydlər nəzərə alınsın. Qərarın icrasına nəzarət Akademiyanın Tələbə-Gənclər Təşkilatının sədrinə həvalə edilsin.

2. Ali məktəblər arasında keçiriləcək Spartakiadaya hazırlıqla bağlı ayrı-ayrı idman növləri üzrə işləri gücləndirmək aidiyyatı olan kafedra müdirlərinin nəzərinə çatdırılsın. Növbəti iclasda görülmüş işlər haqqında Akademiyanın idman işləri üzrə prorektorunun geniş məruzəsi dinlənilsin.

Sədr: (imza) G. Qarayev

Katib: (imza) F. Həsənova

21. RAPORT

"Raport" fransız sözü olub bir şəxsin vəzifəcə böyük şəxsə verdiyi şifahi və ya yazılı məlumat mənasındadır.

Nümunə:

"İdman oyunları" fakültəsinin dekani
professor E. N. Qədəşova
II kurs OA 9-10-cu qrupun nümayəndəsi
Müzəffər Şükürovun

Raportu

Sizin tapşırığınıza əsasən Akademiya binasının cənub səhəsi - keçmiş yataqxanaya tərəf ərazi qrupumuzun tələbələri tərəfindən təmizlənilib qaydaya salınmışdır. Tələbələrdən Ələkbərov Habil və Əzimov Möhsün stadionda işləyən 8-ci qrupa kömək etməyə göndərilmişdir.

İmza: Müzəffər Şükürov

25 aprel 2010-cu il

22. REFERAT

"Referat" latın sözü olub "**məruzə etmək**", "**məlumat vermək**" mənasındadır. Referat elmi və ya bədii əsərin, hər hansı kitabın məzmunu, xülasəsi, məxəzin icmalına həsr olunmuş yığcam məruzə mənasında da işlədilir.

Referat incəsənət, elm, texnika və təsərrüfatın, məktəb həyatının ən aktual problemləri ilə əlaqədar məsələləri işıqlandırır.

Referatın yazılma forması belədir:

1. Vərəqin ortasında böyük hərflə "Referat" sözü yazılır;
2. İki sətirdən sonra abzasdan "Mövzu" sözü və mövzunun adı qeyd edilir;
3. Abzasdan "Referat müəllifi" sözü və müəllifin adı, atasının adı və soyadı yazılır;
4. Abzasdan referatın planı verilir, sonra məzmunu şərh olunur;
5. Yazının sonunda referat müəllifi imzasının qoyur, imzanın altından tarix göstərilir.

Nümunə:

Referat

Mövzu: "Ağırliqqaldırma idmanında yeniyetmələrin məşq metodikası"

Referat müəllifi: İntiqam Zahirov

Son illər ağırliqqaldırma idmanında yüksək nəticə göstərən gənc idmançıların mübarizəsi daha gərgin keçir.

Azərbaycanın gənc ağırliqqaldırmaçıları ildən-ilə nəticələrini yaxşılaşdırmaqla müxtəlif miqyaslı yarışlarda uğurla çıxış edirlər. Lakin bunlara baxmayaraq yeni başlayan gənc idmançıların nəzəri biliklərə lazımınca yiyələnmə bilməmələrinin səbəbi məşq metodikasına aid dərslik və dərs vəsaitlərinin az yazılmasıdır. "Ağırliqqaldırma və boks" kafedrasının dosenti Qubad Əli oğlu Cəbrayilovun "Ağırliqqaldırma idmanında yeniyetmələrin məşq metodikası" dərs vəsaiti həmin boşluğu doldurmaq və müasir şəraitə uyğun məşq prosesinin təşkil olunmasına köməklik göstərməkdir.

Dərs vəsaiti dörd fəsildən ibarətdir. Hər fəsildə məşq yükünün təşkilindən, saatların bölüşdürülməsindən, müxtəlif yaş qruplarında aparılan planlaşdırmadan, məşq yükünün tədrisən artırılmasından geniş və ətraflı danışılmışdır.

Vəsaitdə müəllif ixtisasçı tələbələrin tədris proqramında olan mövzuların planlı və saatlar üzrə bölgüsünü nümunələr əsasında işıqlandırır.

Dərs vəsaitinin nəşri gənc idmançılara, bu sahədə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə, eləcə də Azərb. DBTİA-nın ağırlıq-qaldırma idmanı ilə məşğul olan tələbələrinə vaxtında verilmiş faydalı töhfədir.

İmza:İntiqam Zahirov

27 fevral 2010-cu il

23. REQLAMENT

"Reqlament" fransız sözü olub (reqlament) müşavirənin, iclasın, toplantının, konfransın və s. aparılması qaydası haqqında qabaqcadan müəyyən edilmiş və açılış anında qəbul edilən nizamnamə mənasındadır.

Nümunə:

20 may 2010-cu ildə TA 9-05-ci qrupda keçirilən iclasın

Reqlamenti

Birinci məsələ: Qrup nümayəndəsi Gülhüseyn Dadaşovun "Tələbələrin yay imtahan sessiyasına hazırlığı haqqında" məruzəsi - 10 dəqiqə;

Cari məsələlər:

1. Tələbələrin dərslə davamiyyəti və yığma komanda üzvlərinin dərslərə münasibəti (qrupun həmkarlar təşkilatının nümayəndəsi) - 5 dəqiqə;

2. İmtahan fənləri üzrə sərbəst mövzu və son kollokvium balalarının müzakirəsi (dekan müavini Q.M.Cəfərovun məlumatı) - 5 dəqiqə;

3. Çıxışlar 1- 2 dəqiqə;

24. RƏY

"Rəy" ərəb sözü olub bir şey - əsər, tamaşa, konsert, kino-film və s. haqqında fikir, mülahizə söyləməkdir.

Rəyin yazılmasına verilən tələblər:

1. Rəyin başlığında onun nəyə və ya kimə verilməsi göstərilir;
2. Başlıq hissənin altında ortada böyük hərflə "Rəy" sözü yazılır;
3. Yeni sətirdən rəyin ümumi məzmunu şərh olunur. Haqqında rəy yazılan şey, hadisə, fakt təhlil olunur, onun müsbət və çatışmayan cəhətləri göstərilir;
4. Rəyin müəllifi müəyyən nəticəyə gələrək öz təklif və tövsiyələrini bildirir;
5. Rəy tamamlandıqdan sonra rəyçi imzasını qoyur, ardınca adını və soyadını, titulu qeyd edir;
6. Rəyçi imzasının altından ayın tarixini bütöv şəkildə yazır.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət Təhsil Akademiyasının "İdman oyunları" fakültəsinin magistrantı Hüseynov Hüseyn Əli-hüseyn oğlunun "Gənc futbolçularda maksimal aerob dözümlülüüyün tədqiqi" mövzusunda yazdığı magistr dissertasiyasına

Rəy

Gənc futbolçularda tək cəhət texniki və taktiki fəndlərin təkmilləşdirilməsi məsələsi deyil, eləcə də futbolçuların aerob dözümlülüüyü məsələsi bu gün bütün aktualığı ilə bu sahənin mütəxəssislərini maraqlandırır. Magistraturanı qurtarmaq ərəfəsində olan H.Hüseynov Akademiyasının futbol komandasının oyunçusu kimi çoxillik oyun təcrübəsinə istinad etməklə maraqlı mülahizələrlə dissertasiya işini bitirmişdir.

Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri qeyd edilmişdir. Birinci fəsilə əzələlərdə ATF resintezinin anaerob və aerob yolla baş verməsi məsələləri işıqlandırılır. Təqəllus edən əzələdə üç energetik sistemin iştirak etdiyi göstərilir.

İkinci fəsilə magistrant qeyd edir ki, uzun müddətli və zəif şiddətli işdə əzələlərin oksigen tələbi tam ödənilir. Lazım olan enerji sulu karbonların və yağların oksidləşməsi nəticəsində alınır. İşin şiddəti artdıqca yağların oksidləşməsi nəticəsində alınan enerjinin istehsalına ehtiyac azalır.

Magistrant gəldiyi nəticələri qısa şəkildə xülasə etmişdir. Dissertasiya magistrantın tədqiq etdiyi mövzunu yaxşı başa düşdüyünü göstərir. Yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş dissertasiya işini müdafiəyə buraxmaq olar.

Rəyçi: (imza) Əliyev S.A.

"Ümumi və idman fiziologiyası" kafedrasının
dosenti, biologiya elmləri namizədi

26 aprel 2010-cu il

25. SƏRƏNCAM

"**Sərəncam**" fars mənşəli **sər** (baş) və **əncam** (son, nəhayət, aqibət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. **Əmr, göstəriş, tədbir görmə, həll etmə** anlamındadır.

Nümunə:

N. P. Həsənovanın dəftərxana şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında Azərbaycan DBTİA rektorunun

Sərəncamı

Ştat cədvəlinə uyğun olaraq qərara alıram:

Nina Petrovna Həsənova Akademiyanın dəftərxana şöbəsinin müdiri təyin edilsin.

**Azərbaycan DBTİA-nın
rektoru (imza)prof.A. Q. Abiyev**

10 yanvar 2010-cu il

* * *

26. TELEFONOQRAM

"**Telefonoqram**" yunanca **tele**(uzaq), **fone**(səs), **qramme**(yazı) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Müəyyən bir məlumatı, hadisəni telefonla lazımi yerə çatdırmaq üçün telefonoqramdan istifadə olunur.

Telefonoqrama verilən tələblər:

1. Telefonoqramın nömrəsi göstərilməlidir;
2. Telefonoqramın nə məqsədlə vurulması yazılmalıdır;
4. Çağırılan yerin ünvanı, tarix və saat dəqiq göstərilməlidir;
5. Telefonoqramı göndərən və qəbul edən şəxslər vəzifəsini, ad və soyadını, telefon nömrəsini, ayın tarixini dəqiq yazmalıdırlar;

Nümunə:

Telefonoqram №5

Azərbaycan DBTİA-nın gimnastika kafedrasının müdiri
professor B. Ə. Nərimanova

Sizin, Bakıda 2010-cu il may ayının 28-də keçiriləcək bədii gimnastika üzrə dünya çempionatının mərhələ yarışlarında bey-

nəlxalq dərəcəli iki hakimlə Heydər Əliyev adına İdman-Kon-
sert Kompleksində olmağınız qərara alınmışdır.

Yarışlar 28 may 2010-cu il saat 10⁰⁰-da başlanır.

Azərbaycan Respublikası Gimnastika Federasiyası

Telefonoqram Gimnastika Federasiyasının baş katibi F.Qayı-
bov tərəfindən 16 may 2010-cu il saat 10³⁰ dəqiqədə vuruldu.
Tel: 493-95-00

Telefonoqramı qəbul etdi: Azərb. DBTİA gimnastika kafed-
rasının dosenti E.Ə.Nərimanov

16 may 2010-cu il saat 10⁴⁰ dəqiqədə. Tel: 564-89-72

27. TELEQRAM

"**Teleqram**" yunanca **tele**(uzaq), **qramme**(yazı) söz birləş-
mələrindən yaranmışdır, "**uzağa köçürmə**" mənasındadır. Te-
leqram vasitəsilə müəyyən məlumat və ya müəyyən miqdarda
pul uzaq məsafəyə təcili çatdırılır.

Teleqramın yazılış forması:

1. Şəxsin ünvanı, adı və soyadı dəqiq göstərməlidir;
2. Teleqramın məzmunu yığcam və aydın yazılmalıdır;
3. Rəqəmlər hərflərlə ifadə olunmalıdır.

Nümunə:

Teleqram

Tovuz rayonu, Quşçular kəndi, Təzəxan müəllim Sultanova
Sizi Novruz bayramı münasibətilə təbrik edir, Sizə uzun
ömür, can sağlığı və işlərinizdə uğurlar arzulayıram.

Çingiz Əlibəyli
keçmiş qrup yoldaşınız

28. TƏQDİMAT

"Təqdimat" ərəb mənşəli "təqdim" sözünün cəm formasıdır. Təqdimatda yuxarı vəzifəli şəxs qarşısında hər hansı bir məsələni qaldırmaq, ona müraciət etmək, kiməsə mükafat və ya müəyyən vəzifə vermək nəzərdə tutulur.

Nümunə:

Azərbaycan Milli İdman Növləri Assosiasiyası və Azərbaycan Zorxana İdman Federasiyasının prezidenti cənab X.K.Qurbanova

Azərbaycan Respublikası Güləşmə Federasiyasının məşqçisi A.Cəfərovdan

Təqdimat

13-17 dekabr 2009-cu il tarixdə Almaniya Federativ Respublikasının Frankfurt şəhərində Zorxana və pəhləvani güləşi üzrə 18 ölkənin iştirak etdiyi II Avropa çempionatı keçirilmişdir. Dünya xalqlarının milli güləşmə idmanı üzrə keçirilən bu çempionatda ölkəmizi I Dünya Kubokunun qalibləri olan güləşçilərimiz layiqincə təmsil etmişlər. İdmançılarımız pəhləvan güləşi, kəbbadə, çərxi surət, çərxi çəmən, mil bazı və kom hər növləri üzrə qazanılan qızıl medalların sayına, eləcə də komandalı və fərdi hərəkətlərin cəminə görə Avstriya, Belçika və Almaniya kimi ölkələrin komandalarını geridə qoyaraq ümumi komanda hesabında birinci yeri tutmuşdur. Qızıl medallar əldə etmiş bu idmançılardan nümunəvi davranış, bacarıq və böyük əzmkarlıq göstərmiş adları çəkilən üç güləşçiye əmrlə təşəkkür və pul mükafatı verməyinizi xahiş edirəm:

1. Cavadov Vüsal Yaşar oğlu
2. Qurbanov Vüqar Ağayusif oğlu
3. Orucov Xəyyam Hüseyn oğlu

Azərbaycan Respublikası Güləşmə Federasiyasının məşqçisi: **(imza) A.Cəfərov**

20 dekabr 2009-cu il

29. TƏLƏBNAMƏ

"**Tələbnamə**" ərəb mənşəli **tələb** (istəmə, tələb etmə) və fars mənşəli **namə** (yazı, məktub) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bir şeyin tələb edilməsi, bir işin görülməsi, müəyyən şeyin istənilməsi və ya bir adamın sərəncama göndərilməsi haqqında yazılı rəsmi xahişdir.

Nümunə:

Bakı şəhər Təhsil İdarəsinin
müdiri cənab T. Ə. İsmayılova
Bakı şəhəri 159 sayılı məktəbin direktorundan

Tələbnamə

Məktəbdə bədən tərbiyəsi dərslərini səmərəli keçirmək üçün aşağıda adları çəkilən inventarın alınmasına maliyyə vəsaiti ayrılmasını xahiş edirik:

1. Futbol topu - 5 ədəd
2. Güləşmə xalçası - 2 ədəd
3. Voleybol toru - 1 ədəd
4. Stolüstü tennis kompleksi - 1 ədəd

Nəsimi rayonu 159 sayılı ümumtəhsil
orta məktəbin direktoru: (imza)**V. Xəlilov**

6 mart 2010-cu il

30. TƏLİQƏ

"**Təliqə**" ərəb mənşəli "**əlaqə**" sözündəndir, **rəsmi məktub** mənasındadır. Bir idarənin başqa bir idarəyə, təşkilata yaxud vəzifəli bir şəxsə rəsmi xarakterli müraciət formasıdır. Təliqə, adətən, yüksək vəzifəli şəxsə, idarəetmə orqanlarının aidiyyəti olan təşkilatın ünvanına göndərilir. Təliqənin sol küncündə idarənin şampırı, şampıda idarənin adı, ünvanı, tarix və göndərilmə nömrəsi qeyd olunur.

Nümunə:

150 saylı orta məktəbin direktoruna
Hörmətli cənab M.Sadıxov

İyun ayının 10-da məktəblərdə təlim-tərbiyə işlərinin ümumi vəziyyəti müzakirə olunacaqdır. Yığıncaqda Sizin və rəhbərlik etdiyiniz məktəbin tədris işləri üzrə direktor müavininin məlumatı dinlənəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Bakı şəhəri Təhsil İdarəsinin müdiri: (imza)**Məmmədov Ə. M.**

26 may 2010-cu il

* * *

31. TƏLİMAT

"**Təlimat**" ərəb mənşəli olub "**təlim**" sözünün cəm formasındadır. Bir şeyi həyata keçirmək üçün qayda və üsulları müəyyənləşdirən yazılı rəsmi sənəddir.

Nümunə:

2010/2011-ci tədris ilində Azərb. DBTİA-da qış imtahan sessiyasında kredit sistemi üzrə I və II kurslarda imtahanların aparılması haqqında

Təlimat

1. "Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasında tələbələrin biliyinin qiymətləndirilməsinin çoxballı sistemi" haqqında əsasnamə 2010/2011-ci dərslər ili üçün qüvvədə saxlanılsın;

2. "İmtahan sessiyasının təşkili və keçirilməsi qaydaları" nəzərə alınmaqla fakültə dekanları imtahan cədvəllərini dekabrın 10-dan gec olmayaraq hazırlayıb tələbələrə çatdırılmasına nail olsunlar;

3. "İmtahana görə balların yığılması", "Fənlər üzrə dərslərə davamiyyətə və dərslərin nəticələrinə görə balların hesablanması" qaydaları bütün qruplarda tələbələrə və müəllimlərə elan edilsin.

Nəzərdə tutulsun ki, I və II kurs tələbələri Təhsil Nazirliyinin müəyyənləşdirdiyi fənləri Boloniya sistemi (kredit üsulu) ilə imtahan verirlər.

Azərb. DBTİA-nın
rektoru: (imza) **professor A. Q. Abiyev.**

32. TƏRCÜMEYİ-HAL (AVTOBİOQRAFİYA)

"**Tərcümeyi-hal**" ərəbcə "**tərçi**" (geri çevirmə, təkrar etmə) və **hal** (surət, vəziyyət) sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Tərcümeyi-hal şəxsin öz əli ilə həyatını ətraflı təsvir et-

məsi, özü haqqında tam məlumat verməsidir. Tərcümeyi-halda şəxs özünün keçdiyi həyat yolunu əks etdirməklə bərabər, ata və anası, ailə üzvləri haqqında da məlumat verir.

Tərcümeyi-hala verilən tələblər:

1. Tərcümeyi-hal sözü başlıq kimi vərəqin yuxarı hissəsində ortada yazılır;

2. Tərcümeyi-halda şəxs adını, atasının adını, soyadını, doğulduğu gün, ay, ili və yeri (şəhər, rayon, kənd) şəxsiyyət vəsiqəsində olduğu kimi dəqiq göstərir;

3. Məktəbdə oxuduğu dövrdə apardığı ictimai işləri və nailiyyətləri ardıcıl sadalayır.

4. Ailə üzvləri haqqında qısa məlumat verir;

5. Tərcümeyi-hal şəxsin öz xətti ilə yazılır, sonda şəxsi imza qoyulur və altında yazılma tarixi göstərilir;

Nümunə:

Tərcümeyi-hal

Mən, Əliyev Məmməd Həsən oğlu, 21 dekabr 1992-ci ildə Bakı şəhərində (İsmayilli rayonunun Mücü kəndində) anadan olmuşam. 1998-ci ildə Bakı şəhərindəki 150 sayılı məktəbin birinci sinfinə daxil olmuş, 2008-ci ildə həmin məktəbi bitirmişəm.

Həmin ildə də ali təhsil almaq üçün sənədlərimi Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasına vermişəm. Əvvəlcə test, sonra da qabiliyyət imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verib bura daxil olmuşam. Hazırda "Təkmübarizlik" fakültəsinin ikinci kursunda oxuyuram.

Ailəmiz dörd nəfərdən ibarətdir:

Atam-Kərim Məmməd oğlu Əliyev 1965-ci ildə İsmayilli rayonunda anadan olmuş, 1991-1993-cü illərdə Qarabağ döyüşlərində iştirak etmiş, yaralanmış, II dərəcəli müharibə veteranıdır. Hazırda pensiyaçıdır.

Anam-Ofelya Cümşüd qızı Əliyeva 1970-ci ildə İsmayılının Sülüt kəndində anadan olmuşdur. O, Bakı Qızlar Seminariyasını bitirmişdir. Hazırda sinif müəllimi işləyir.

Bacım-Tünzalə Kərim qızı Əlisoy 1994-cü ildə anadan olmuşdur. Hazırda Bakı şəhərindəki 150 sayılı məktəbin VIII sinfində oxuyur.

İmza: M. H. Əliyev

20 dekabr 2010-cu il

33. TƏŞƏKKÜR

"**Təşəkkür**" ərəb mənşəli "**şükr**" sözündən olub yaxşı bir işə görə "**minnətdarlıq**", "**razılıq etmə**" anlamındadır.

Nümunə:

Azərbaycan Dövlət İbtidai Məktəbi üzrə

Əmr

12 may 2010-cu il

Bakı şəhəri, №16

"**Təkmübarizlik**" fakültəsinin aşağıda adları çəkilən tələbələrində atletika üzrə respublika çempionatında birinci yeri tutduqlarına və ölkə rekordunu təzələdiklərinə görə təşəkkür elan edilsin:

1. Quliyev Ramil Eldar oğlu, TR 07-01 - ci qrup, 200 m məsafəyə qaçış üzrə
2. Əsədov Namiq Hüseyn oğlu, TA 06-10 - cu qrup, 200 m məsafəyə qaçış üzrə
3. Xasanov Həbib Xasan oğlu, TR 07-02 - ci qrup, uzunluğu tullanma üzrə

Azərbaycan Dövlət İbtidai Məktəbi-nin rektoru:(imza)professor A.Q.Abiyev

34. TÖHMƏT

"Töhmət" ərəb mənşəli söz olub "**danlama**", "**qınama**", "**məzəmmət**" mənalarını verir. Töhmət idarə, müəssisə və təşkilatlarda yazılı şəkildə əmək kitabçasına və işçilərin şəxsi işinə yazılmaqla rəsmiləşdirilir.

Məktəblərdə şagirdlərə və tələbələrə daxili intizam qaydalarını pozduqlarına görə rəhbərlik tərəfindən yazılı və ya şifahi töhmət verilə bilər.

Nümunə:

Töhmət
Azərb. DBTİA üzrə

Əmr

29 aprel 2010-cu il

Bakı şəhəri, №8

1. "İdman oyunları" fakültəsinin OA 8-10-cu qrup tələbələrinə icazəsiz ardıcıl iki gün üçüncü dərstdən getdiklərinə görə **töhmət** elan edilsin.

2. "**Əmr**" Akademiyanın bütün qruplarında oxunsun.

Əsas: "İdman oyunları" fakültəsinin dekanı professor E. A. Qədəşovun məlumatı.

ADBİA-nın rektoru: (imza) **professor A. Q. Abiyev**

* * *

35. VƏKALƏTNAMƏ

Vəkalətnamə "birdəfəlik etibarnamə" olub vəsiyyətnamə, etibarnamə kimi əqdin (**bağlama, tərtib etmə, təşkil etmə**) bir növüdür.

Qiyətli bir əşyanı müəyyən yerdən almaq üçün lazımi şəxsə verilən sənəddir. Vəkalətnamə vəkil edilən şəxsin adına ya-

zıllarkən imza qoyulur və müəssisənin möhürü ilə, yaxud notarius tərəfindən təsdiq olunur. Yalnız şəxsiyyət vəsiqəsi ilə etibarlıdır.

Nümunə:

Vəkalətnamə

Mən, Masallı rayonu Şərəfə kənd sakini İzzət Adəm oğlu Seyfullayev adıma göndərilmiş qiymətli bağlamı mərkəzi poçtdan almağı oğlum Fərhad İzzət oğlu Seyfullayevə (Şəxsiyyət vəsiqəsi AZE seriya №09876543, 16 dekabr 2005-ci ildə Masallı rayonu DPŞ tərəfindən verilib) etibar edirəm.

İmza: İzzət Seyfullayev

20 dekabr 2010-cu il

İzzət Seyfullayevin imzasını təsdiq edirəm:

Masallı Dövlət Notariat
kontorunun müdiri:imza və möhür:/ **Hüseynov R.S.**

36. ZƏMANƏT

"Zəmanət" ərəb mənşəli sözdür, "zamin olma", "öhdəsinə götürmə" mənasındadır. Hüquqi sənəd olan zəmanət əsasında məhkəmə, prokuror və ya müstəntiq müttəhimini azad edə bilər. Zəmanət əmək kollektivləri və ictimai təşkilatlar tərəfindən hüquq mühafizə orqanlarının adına yazılır.

Nümunə:

Zəmanət

Bakı şəhəri, Baş polis İdarəsinin müstəntiqi İlyas Həsən oğlu Kərimova

9-cu mikrorayon, Mir Cəlal küçəsi, bina 12, mənzil 26-da yaşayan 14 yaşlı (1997-ci il təvəllüdü), 37 saylı məktəbin VIII sinfində oxuyan oğlum Əvəz İlham oğlu Nağıyevin üç nəfər sinif yoldaşı ilə avtomobil qaçıraraq əyləndikləri haqqında məlumatı aldım. Məlumatla qədər bu barədə xəbərim olmayıb.

Məktəb rəhbərliyinin iştirakı ilə keçirilən yığıncaqda və evimizdə olan söhbətdə oğlum Əvəz söz vermişdir ki, bir də heç vaxt belə hadisəyə yol verməyəcəkdir. Mən öz adımdan söz verir və zəmin dururam ki, oğlum Əvəz bir daha belə xoşagəlməz hallara - kiçik dələduzluğa yol verməyəcəkdir.

İmza: **İlham Teymur oğlu Nağıyev**

Əvəz Nağıyevin valideyni

23 may 2010-cu il

Sual və tapşırıqlar

1. Rəsmi-kargüzarlıq üslubu nədir, onun elmi üslubdan fərqi nədədir?

2. Rəsmi sənədlər üçün səciyyəvi cəhətlər hansılardır?

3. İşgüzar üslubda bədii obrazlığa, ekspressivlik və emosionallığa yer verilirmi?

4. İşgüzar üslubun əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

5. Ştamp və ya standart söz-ifadələr nəyi nəzərdə tutur?

6. Əməli yazı nümunələri kimlərdən kimə yazılır?

7. Əməli yazıya aid sənədlərin adlarını xatırlayın, bir neçəsinin yazılma forması haqqında məlumat verin.

8. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi hamıdan tələb olunur. Bəs ifadəlik necə? İfadəli nitq kimlərə aiddir?

9. Hansı nitq təmiz sayılır? Nitqin təmizliyi ədəbi dilin normalarına əsaslanmaq əsasında, yoxsa dil vasitələrinin təhrif olunmaması hesabına təmin olunur?

10. Hansı hallar nitqin yığcamlığına mənfi təsir göstərir, oxucu və dinləyiciləri yorur?

Çalışma 115. Oxuduğunuz bir kitab (roman, dərslik, dərs vəsaiti) haqqında **annotasiya** yazın, əvvəlcə sözün mənasını, sonra onun formasını qısaca izah edin.

Çalışma 116. Qrupunuzda bir məsələ barəsində iclas keçirilib. İclasın **protokolunu** yazın.

Çalışma 117. Mətndə arxaizmləri tapın, necə başa düşdüyünüzü söyləyin:

... Şeyx Şəban yağış yağanda sel gətirən köhnə başmaqları, çustları, çəkmələri, çarıqları yığıb, qalıba vurub, yamayıb ucuz qiymətlə: cütünü bir abbasıdan, altı şahıdan satardı. Baharda, yayda abaya bürünərdi. Plov olmayan günü hökmən gərək bir abbaslıq ət alıb göndərəydi evə, ta arvad abğuşt bişirsin.

Gülsüm xala yaxşı çöp ötürərdi, noxud falı açardı, boğaz basardı. Şeyx Şəbanın atası da başmaqçı idi.

Gülsüm cəld başını yastıqdan qalxızıb durdu ayağa:

- A kişi, daha durginən, azanın vaxtı keçir.

- Bu saat durram, çay hazırdımı? (Ə. Haqverdiyev. "Şeyx Şəban" hekayəsindən)

Çalışma 118. Hazırda yaşadığınız ünvana deyil, anadan olduğunuz yerə göndərilmiş qiymətli bağlamamı alıb gətirmək üçün bir nəfərə **vəkalətnamə** yazın.

5. AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU

Bəzən məişət, bəzən də danışiq üslubu adlandırılan ailə-məişət üslubu müəyyən mənada sərbəst üslubdur. Burada canlı danışiq dili üstünlük təşkil edir. Bu üslub digərlərindən ayrı-ayrı sözlərə, onların tələffüzünə, söz sırası və s. cəhətlərə görə fərqlənir, burada terminlərə, poetik sözlərə, bədii ifadə və təsvir vasitələrinə geniş yer verilmir.

İctimai yerlərdə olmasa da, adamları danışiq üslubunda ləqəbi ilə adlandırırlar; At Balaxanım, Cin Hüseyn, Gömbul Ələsgər, Gomuş Vəli, Lal Vəkil və s. kimi ləqəbi ilə adlandırılan adamlar çox vaxt bir-birindən məhz bu ayamalarla öz adaşlarından fərqləndirilir. Yazıçılar bədii üslubda, xüsusən, mənfə sürətlərin adlarında bu üsuldan istifadə edirlər. Məsələn: M. İbrahimovun "Böyük dayaq" romanında Yarməmməd, Lal Hüseyn, Yastı Salman kimi obrazlar tək-cə adları ilə özlərini tanıtmırlar, həm də öz nitqləri ilə - məişət üslubuna xas dolaşiq ifadələrə, yad kəlmələrə, özlərini savadlı göstərmək üçün kənd təsərrüfatı ilə bağlı terminlərə çox yer verməklə də tanınırlar. Ümumiyyətlə, ailənin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin təhsilindən, mədəni səviyyəsindən asılı olan danışiq üslubu hamı üçün anlaşiqılı və başa düşülən nitqdır.

Danışiq üslubunda məqsəd ünsiyyət yaratmaq, informasiya mübadiləsi aparmaqdır. Danışiq üslubunda fikri ifadə etmək sərbəstdir, danışiq sadə, təbii və fərdidir, deyilənlərə münasibət subyektivdir. Hər kəs fikrini öz bildiyi kimi şərh və ya ifadə edir. Nitq, əsasən, dialoq şəklindədir. Nitqin hansı məcrada aparılması onun qurulmasına təsirsiz ötüşmür, fərdlərin daxili təbiətindən, savadından, dünyagörüşündən, sosial mövqeyindən asılı olaraq cümlə tipləri və sintaktik konstruksiyalar sadə formalarda qurulur. Müsahiblər elliptik və yarımçıq cümlələrdən, söz cümlələr, sintaktik təkrarlar, sual və nida cümlələrindən, inversiyaya məruz qalmış cümlələrdən istifadə edirlər. Standart ifadələr müəyyən hissi halları ifadə etmək üçün işlədilir (Üzr istəyirəm; Təşəkkür edirəm! Nə dedin? Dedi... Çox yaxşı! Boş şeydir! Belə de! Ay sağ ol! və s.)

Şərait və situasiyadan asılı olaraq ictimai yerlərdə rəqəmlərə, elmi faktlara, sübut və dəlillərə az müraciət olunur. Məlumat və söhbətlərdə fikirlər bir qədər səthi, üzdən, rabitəsiz cümlələrlə, subyektiv rəylərə əsasən verilir. Əgər söhbət ciddi planda, dərstdə və ya mühazirə otağında, savadlı adamlar arasında gedirsə, fikirlər daha dəqiq, məntiqi, obyektiv, səbəb - nəticə əlaqələri əsasında qurulur.

Deməli, adi danışiq üslubunda söhbətin, informasiyanın xarakterindən, harada və kimlər üçün, nə məqsədlə danışıldığı nəzərə alınır, münasibət bildirilir. Situasiya yadda saxlanmaqla ona müvafiq nitq qurulur. Nitqdə ədəbi dilin üslubi normaları, müxtəlif çalarları diqqətdə saxlanılır.

AĞDAŞ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏN BİR PARÇA

Patcah əlin hara atdısa, boşa çıxdı. Oğlan onun əlin, qolun sarıdı, arvadı-uşaxlı saldı qazamata. Patcah burda qalmaqda olsun, sə hindi danışım oğlannan. Oğlan təzə patcah oldu, xalxı çox ədalətnən dolandırdı. Ölkədə hamı and işdi onun başına. Qoyşu döylətlər də ettiyat eləməyə başladı. Vəzir yalvarıf-yarışif oya vəzir olmağ issədi. Təzə patcah onun şirin dillərinə məhəl qoymadı. "Qurd oğlu qurd olar" - deyif unu da saldı qazamata (19, səh.378).

6.EPISTOLYAR ÜSLUB

"Epistola" sözü latınca "**məktub**", "**yazıb göndərmə**", "**iki tərəf arasında yazışma**" mənasında işlənir. Epistolyar üslubda **korrespondent** (yazan) və **adresat** (yazını, məktubu alan) olur. Bu üsluba nəsihətnamə, öyüdnamə, dəvətnamə və məktublar daxildir.

Ərəb mənşəli **məktub** (yazılmış kağız) yazışmanın ən qədim növü hesab olunur. O, monoloji daxili və yazılı nitq formasında öz əksini tapır. Münasibətdən asılı olaraq yazışanlar müəyyən söz və ifadələrlə **-əziz, əzizim, hörmətli qardaşım, atam, anam, bacım, dostum, həmkarım** və s. kimi nəvazişli müraciət etikətləri ilə bir-birinə müraciət edirlər.

Məktubların rəsmi-işgüzar, ədəbi, açıq və intim-məişət növləri məlumdur.

Rəsmi-işgüzar məktublar, adətən, ölkə başçıları arasında əlaqələr qurmağa hesablanır.

Açıq məktublar ictimai-siyasi mahiyyətli olur və mətbuatda-qəzet və jurnallarda çap edilir, korrespondentin adresata müsbət və ya mənfi münasibəti açıqlanır, onun faydalı və ya ziyanlı fəaliyyəti ilə bağlı ziyalı mövqeyi bütün təfərrüatı ilə ortaya qoyulur.

Ədəbi məktublar sosial mahiyyətdə olur, yazanın dünyagörüşünü, həyata münasibətini əks etdirir. Ədəbi məktublara misal olaraq XIX əsrin böyük satirik şairi Qasım bəy Zakirin Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, dostu Mirzə Fətəli Axundova, Seyid Əzim Şirvaninin "Əkinçi" qəzetinin naşiri və redaktoru Həsən bəy Zərdəbiyə, Cəlil Məmmədquluzadənin Məhəmməd Tağlı Sidqiyyə, Ömər Faiq Nemanzadəyə, Cənubi Azərbaycan şairi Məmməd Hüseyin Şəhriyarın Süleyman Rüstəmə, Məmməd Rəhimə, Bəxtiyar Vahabzadəyə və bu şairlərin Şəhriyara və.s. məktublarını göstərmək olar.

İntim-məişət məktubları isə ən yaxın, əziz adamların, sevgililərin bir-birinə yazışmasıdır. Bu tipli məktublar ən xoş söz və ifadələrlə - atama, anama, bacıma, qardaşıma, dostuma, sevdiyimə, əzizimə, gözəlimə və s. başlanır və elə bu ruhda da tamamlanır.

Nümunə:

Şanı məktub

Əziz anam, salam!

Mənim işlərim lap yaxşıdır. Yavaş-yavaş əskərliyə öyrəşirəm. Kamandirlərimin gösdərişlərinə cannan-başnan yerinə yetirirəm. Əskər yoldaşlarımla qeydinə qalırım, onlar da məni dost tuturlar.

Allaha şükür ki, müstəqil dövlətimiz günnən-günə güjdəşir. Onun güjdəşməsinə ötrə gücdü də ordu, əskər lazımdır. Biz var gücümüzə xidmət edirik, Vətənimizi müdafiə edirik,

Allah qoysa, hər şey yaxşı olajax.

Ana, mənnən niyaran qalmayın. Özümü lap yaxçı his edirəm.
Hammızı öpürəm.

Hörmətnən: Sənin əskər oğlun Mehti.

18 may 2010-cu il

DƏVƏTNAMƏ

"Dəvətnamə" ərəbcə "**dəvət**" (çağırmaq, təklif etmək) və farsca "**namə**" (məktub, kağız) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, **çağırış** mənasındadır. Dəvətnamə, adətən, təntənəli məclislərə, elmi konfranslara, yubileyə, ad gününə, toylara və s. yerlərə çağırış məqsədilə yazılır.

Nümunə:

Hörmətli K. B. Ramazanov

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası Sizi xalq şairi Rəsul Rzanın anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş tədbirə dəvət edir.

Yubiley tədbirində şairin oğlu, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, xalq yazıçısı Anar, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərov, tanınmış şair və incəsənət xadimləri iştirak edəcəkdir. Yubiley tədbiri 2010-cu il may ayının 26-da saat 12⁰⁰-da Azərb DBTİA-nın akt zalında (I mərtəbə) keçiriləcəkdir.

Ünvan: Fətəli xan Xoyski küçəsi, 98
Əlaqə telefonu: 564-89-73

Təşkilat komitəsi.

Sual və tapşırıqlar

1. Ailə-məişət üslubu nədir?
2. Məişət üslubunda bütün dil vahidlərindən istifadə olunurmu?
3. Məişət üslubunda obrazlığa, ifadəliyə yol verilirmi?
4. Epistolyar üslub nədir?
5. Məktublarnın hansı növləri vardır? Tələbələr onlardan hansını özlərinə münasib hesab edirlər?
6. Korrespondent və adresat nə deməkdir, hansı üsluba aiddir və hansı əməli yazıda əks olunur?
7. Nitqin intonasiyası dedikdə nələr başa düşülür?
8. Nitqin zənginliyi hansı üslublar üçün səciyyəvidir?
9. İntonasiyanın ünsürlərini deyin və onları izah edin.
10. Bədii nitqdə hansı cəhətlər üstünlük təşkil edir? Bədii nitqin dəqiqliyi hansı şərtlərlə əlaqədardır?

Çalışma 119. Müəllimlərinizdən birinin bir kitabına (dərsliyə) rəy yazın. Rəyə verilən tələbləri göstərin.

Çalışma 120. Şeirdə nitq istisnalarını (normativ olmayan halları) göstərin. Şeirnin hansı üslubda yazıldığını söyləməklə bədii oxu intonasiyasına diqqət edin:

Başına döndüyüm, ay gözəl Pəri,
Adətədi, dərərlər yaz, bənövşəni.
Ağ, nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz, bənövşəni!
Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşıq ağlın itirmiş,
Mələklərmi dərməmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.
Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Səhər olçaq şeyda bülbül oxuşdu,
Hökm olundu, Süleymanlar yerişdi,
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu,
Daha iyləmirik biz bənövşəni.

Qurbani der: "Könlüm bundan sayrıldı,
Nə etmişəm yarım məndən ayırıldı?!
Ayrılıqımı çəkib boynu əyrirdi,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni!" (**Aşıq Qurbani**)

DANIŞIQ ETİKASI VƏ NİTQ ETİKETLƏRİ

Nitq mədəniyyətinin əsas müddəalarından biri danışiq etikasını ilə bağlıdır. **Etika** insanların bir-birinə, cəmiyyətin insanlara münasibətini tənzimləyən mədəni, nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir.

Etikaya görə əxlaq cəmiyyətdə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlayır. Etika mövcud adət-ənənələrə tənqidi yanaşmaqla insanlara cəmiyyətdə ictimai rəyə əsaslanıb əxlaq normalarını könüllü yerinə yetirməyi aşılayır. Etik normalar əxlaqi keyfiyyətlərin toplusudur. Xalqımızın görkəmli şəxsiyyətləri, yazıçı və mütəfəkkirləri insanın təhsili, tərbiyəsi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

N. Tusi yazırdı: "Böyüklər danışərkən kinayə işlətməməli,.. nalayiq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarananda onu obrazlı, məcazi ifadələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisdə münasib danışmağı bacarmalıdır" (14 səh.182)

Söz təkcə adlandırma və ünsiyyət funksiyasını deyil, həm də müraciət funksiyasını yerinə yetirir. Müraciət formalarından düzgün və yerində istifadə nitq mədəniyyəti baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əvvəllər, XVIII və XIX əsrin birinci rübün-

də Azərbaycanda xanlıqlar zamanı **xan, xanım, bəy, bəyim, ağa** sözləri müraciət formaları kimi çox işlək olmuşdur. **Məşədi, hacı, kərbəlayi, seyid, şeyx, axund, molla** sözləri dini müraciət formasını təşkil etmişdir və indi də qalmaqdadır. Xalqımızın milli ənənələrinə, təfəkkür tərzinə, etik görüşlərinə uyğun olaraq son 70 ildə **yoldaş, müəllim, bəy** sözləri, indi isə **cənab** sözü rəsmi və qeyri-rəsmi müraciət formaları kimi istifadədədir.

İnsanlar arasında ictimai əlaqələrə, qocalara və uşaqlara, qızlara və qadınlara, yaşça və vəzifəcə böyüklərə münasibət məsələsi danışıqda gözlənilən amillərdəndir. İnsanlara edilən müraciət formalarının müxtəlifliyi əksər hallarda bu baxımdan qiymətləndirilir. Məsələn, qohumluq münasibəti bildirən sözlərə baxmaq yerinə düşər: **atacan, anacan, anam-bacım, atam balası, gəlinbaci, dayıcan, əmican, qaqaş** və s. Bu sözlərlə, əsasən, ən yaxın adamlara müraciət olunur. Amma bu, həmişə belə olmur. "**Əmican**", "**dayıcan**" deyərək müraciət olunan şəxs sözü deyənin doğrudan-doğruya əmisi və ya dayısı olmaya da bilər. Xoş qılıq anlamında "**can**" sözü müraciəti doğmalaşdırır. Doğmalığa bildirən müraciət formaları adlara da əlavə kimi işlədilir: **Səfər əmi, Nadir dayı, Zərifə xala** və s.

Azərbaycanda geniş şəkildə işlədilən müraciət forması keçən əsrin iyirminci-doxsanıncı illərində "**müəllim**" sözü olmuşdur. Hazırda bu sözü adlarla birlikdə tək-cə təlim-tərbiyə işləri ilə məşğul olanlara deyil, həm də rəsmiyyət və hörmət naminə başqa sənət adamlarına da (müəssisə, təşkilat, idarə rəhbərliyinə) şamil edirlər.

Müraciət olunanda "**müəllim**" sözü şəxsin adı ilə birlikdə işlədilir: **Ramiz müəllim, Müslüm müəllim, Rövnəq müəllim, Nailə müəllimə** və s. Hazırda məsul vəzifəli şəxslərə yaxın adamlarından fərqli olaraq geniş ictimaiyyət "**cənab**" sözünü həmin şəxsin soyadı ilə birlikdə işlədir. Cənab Abdullayev, cənab Məmmədov, cənab səfir, cənab hakim, cənab nazir, cənab Misir müəllim, möhtərəm Şeyx həzrətləri və s. rəsmi məqamlarda geniş işləklilik qazanmışdır. Tək-cə ölkə prezidentinə deyir-

lən "**möhtərəm İ. Əliyev cənabları**" (cəm şəkildə) müraciət etiketi işləkdir.

Hazırda xalqımızın səmimi şəkildə yaşa, qohumluğa, rəsmi münasibətlərə yanaşması nəticəsində **əziz, hörmətli, çox hörmətli**, xüsusi hallarda **möhtərəm** sözləri üstünlük qazanır. Ailə qohumluğu olmayan adamlar bir-birinə "**siz**" deyə müraciət edirlər. Ailədə, yaxud bacı, qardaş əlaqələri olan adamlar yaşdan və vəzifədən asılı olmayaraq bir-birinə "**sən**" deyə müraciət edirlər: - **Ata, sən...; Əmi, səni atam çağırır; Dayı, anam səni görmək istəyir** və s. Belə situasiya və məqamlar istisna olmaqla, qalan hallarda "**sən**" forması məqbul sayılmır, xüsusən, vəzifəli və ya orta yaşdan yuxarı olan adamlara bu sözlə müraciət etdikdə onlar bunu özlərinə qarşı kiçiklik, hörmətsizlik sayır, nəzakətsizlik kimi qiymətləndirirlər. İctimai yerlərdə **gədə, qağa, a kişi, ay arvad, lələ, lələş** kimi müraciət formalarını da münasib saymaq olmaz.

Müəllimlər şagird və tələbələrə eyni sözlərlə müraciət etməməlidirlər. Şagirdlərə **oğlum, qızım, əzizim** kimi müraciət olunması təbii qarşılanarsa da, ali məktəb tələbələrinə belə müraciət lazimi effekti vermir. Onlara "**Siz**", "**siz, tələbə filankəsov**" deyilsə həm nəzakətli, həm də hörmətli olar.

Validəyirlərin öz övladlarına, yaxınlarına, ərki çatdığı yeniyetmə qızlara **qızım, gülüm, ceyranım, göyərçinim, gözümün işığı, şirin şəkərim**, oğlanlara isə **oğlum, əzizim, evimin yaraşığı, ömrüm-günüm, qadan alım, qoçaq balam** və s. kimi əzizləmə mənalı, könül oxşayan, qəlbə sığal çəkən söz və ifadələrlə müraciəti şərait və məqamından asılı olaraq münasib sayılmalıdır.

Qadınlara yaşından asılı olmayaraq "**xanım**", kişilərə isə sadəcə olaraq adından sonra "**kişi**" sözünü işlətmək məqbuldur. Əgər bu şəxslərin sənəti, peşəsi məlumdursa, adından sonra müəllim, həkim (doktor), bəzi məqamlarda addan **əvvəl mühəndis, geoloq, fermer, həkim** sözlərini işlətmək yerinə düşər.

Bilmək lazımdır ki, etiket formaları ilk növbədə spesifik situasiya ilə bağlıdır. Görüş, günün hansı çağında salamlama, xu-

dahafizləşmə, qonaq qəbulu zamanı işlədilən etikətlər situasiya haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. "Dil insanlara ona görə verilməmişdir ki, düşüncələrinin hamısını ifadə etsin, ona görə verilməmişdir ki, fikirlərini gizlətsin" - aforizmini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məşhur nətiq Taleyrən demişdir: "Dil fikri açmaq üçün yox, fikri gizlətmək üçündür". Ümumiyyətlə, ziyalı, mədəni adamlar danışıqda səbirli və dözümlü olmağı məsləhət görürlər.

Müasir dövrümüzdə mədəni danışıq etikası və müraciət qaydaları hər bir adamın həyatında başlıca davranış, adət halına keçməli, hər kəs təkcə ictimai yerlərdə, kollektivdə deyil, eləcə də həyatın bütün sahələrində-əvdə, ailədə, küçədə, bazarda, nəqliyyatda və s. etik normalara, danışıq və yazı etikasına (bu, ilk növbədə bizim saysız-hesabsız mətbuat orqanlarımıza, xüsusən, reket qəzetlərimizə aiddir) riayət etməli, kiminlə necə danışmaq, kimə necə müraciət etmək, kimdən necə yazmaq qaydalarını həmişə, hər yerdə yadda saxlamalı, gündəlik həyat devizinə çevirməlidir.

Nitq etikətləri öz normaları daxilində inkişaf edir, təkmilləşir. Bugünkü gənc nəsil müraciət qaydalarına, müxtəlif xarakterli xəbərləri çatdırma, dinləmə, soruşma, cavab vermə və söhbətə qoşulma mədəniyyətinə dərinlən yiyələnəməlidir. Gənclər həmişəlik yadda saxlamalıdırlar ki, ünsiyyətə girmək, informasiya vermək və almaq nitq mədəniyyətinin, insanın ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, bunları bilmək və riayət etmək hər bir şəxsə borcudur.

Ünsiyyət müraciətlə başlanır, - deyirlər. Salamlaşmaq, xoş sözlərlə hal-əhval tutmaq, gülümsər sifətlə müraciət etmək insan mədəniyyətində ilkin şərtədir. Kimə, harada, necə müraciət etməyi hər kəs əvdən, ailədən, bağçadan görüb, eşidib gətürür. Xoş ünsiyyət, səmimi münasibət yalnız mehribanlıq, qayğı və hörmət əsnasında mümkündür və bu da ilk tanışlıqdan başlamış birgə yaşayış, iş fəaliyyəti ilə, ümumiyyətlə, bütün ömrümüz boyu müraciət etikətləri ilə həmahəngdir.

Ünsiyyət üslubu nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməklə müraciət etiketlərini həmişə nəzərdə saxlayır.

1. Salamlaşma - Mədəni nitqin etiketlərindən olan salamlaşmada xalqımızın milli mentalitetinə uyğun hazır nitq modelləri insanlarda ünsiyyətin başlanğıcı kimi xoş ovqat yaradır, qarşılıqlı anlaşmaya, bir növ, körpü salır. Azərbaycanlılar qarşılaşarkən əvvəlcə mütləq **salam** və ya **salamöleyküm** sözlərindən birini işlədir, ardınca günün hansı çağından asılı olaraq **sabahın** (sabahınız) **xeyir!** **Günortanız xeyir!** **Axşamınız xeyir!** - ifadələrini işlədirlər. Müsahib elə həmin söz-ifadələrlə cavab verir. Yaşlılar cavabında **Aqibətiniz xeyir!** **Hər vaxtınız xeyir!** **Ağ bəxt olasınız!** - ifadələrini işlətməyə üstünlük verirlər.

2. Sağollaşma - Yaşlılar "**xudahafiz**" sözünü, yeniyetmələr, gənclər **salamat qalın!** **Sağ olun, Sağlıqla qalın!** - ifadələrini, orta yaşlılar isə ailədən gələn adət üzrə bu kəlamlardan birini seçirlər. Əgər sağollaşma mənzildə və ya birinin həyətidə baş tutubsa, yola salan "**Xoş gəldin!**" "**Xoş gəldiniz!**" deyir, axşamdan xeyli keçmiş gedən şəxs "**Gecəniz xeyrə qalsın!**", ev sahibi - yola salan isə "**Xeyrə qarşı!**" ifadəsini işlədir. Bu nitq etiketləri yalnız üzbəüz görüşənlərə deyil, eləcə də telefonla danışanlara da aiddir.

3. Üzrxahlıq söz və ifadələri: *Bağışlayın; Üzr istəyirəm; Narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm; Sizə zəhmət verdim; Allah sizdən razı qalsın (olsun)!; Əvvəlcədən minnətdarlığımı bildirirəm və s.*

4. Təşəkkür etmə: *Təşəkkür edirəm; Təşəkkürlər! Hər şey üçün minnətdaram! Allah (sizdən) razı olsun! Allah sizi (səni) bizə çox görməsin! Çox sağ ol! Diqqətinizə görə minnətdaram!; Əziyyət çəkməyin! Qulluğunuzda olum (olaq); Əgər mümkünsə; Zəhmət olmasa; Çox şadam! Etiraz etmirəm! Bağışlayın, mən sizinlə razı deyiləm; İcazə verin deyim; Səbr edin; Bir qədər səbrli olun; Özünüzü ələ alın; Sizə zəhmət verdim; Əziyyət çəkdiniz; Yaxşı yol!; İşiniz avand olsun! Buyurun soruşun; Mənim üçün xoşdur; Bağışlayın, vaxtınızı aldım; Deyəsən, sizi yordum! və s.*

5. Hal-əhval tutma: - Necəsiniz? Kəfiniz (əhvalınız) necədir? Necə dolanırsınız? Xanımınız necədir? Uşaqlar (ınız) necədir? İşləriniz yaxşıdır mı? Özünüzü yaxşı hiss edirsiniz? və s.

Müəllimlər və valideynlər uşaqlara öyrətməlidirlər ki, qocalara, xüsusən, xəstələrə baş çəkməyə gedəndə *"Allaha şükür, yaxşısınız", "Xəstəliyiniz yüngüldür", "Bu xəstəlik indi boş şeydir, qabaqki dövrlərə baxmayın", "İnşallah, iki-üç günə sağlarsınız", "Həmişəki kimi, gümrəhsiniz"* - desinlər. Ağır xəstəyə də *"Siz tezliklə sağalacaqsınız"* demək lazımdır. Bunların əvəzinə *"Nə yaman qocalmışınız!", "Niyə belə arıqlamısınız?", "Xəstə-zad deyilsiniz ki?", "Gözümə belə birtəhər dəyirsiniz, nə olub?"* - kimi cümlələrlə həmin adamın qəlbini yaralamaq, ovqatını korlamaq işin xeyirinə deyil. Buna görə də həyatda hər bir şəxsə hörmət, dəyərindən artıq qayğıkeşlik göstərmək lazımdır.

6. Qarşılama: Xoş gördük! Nə gözəl təsadüf; Xoş gəlmisiniz; Lap vaxtında gəlmisiniz; Həmişə siz gələsiniz; Gəlişinizə şadıq; Sizi çoxdan gözləyirdik; Buyurun, buyurun; Keçin içəri; Buyurun, əyləşin və s.

7. İntizama dəvət etmə: Sizdən bu hərəkəti gözləməzdim; Sizdən (bunu) heç gözləməirdim; Belə hərəkət (etmək) sizə yaraşmaz; Adınıza yaraşan iş deyil; Siz adınıza layiq hərəkət etməlisiniz; Danışığınıza fikir verin; Bir az nəzakətli olun; Çalışın, başqaları sizdən ibrət götürsün; Bir qədər səmimi olun; Səhvinizi etiraf edin və s.

Xalqımızın təfəkkür tərzinə uyğun etik görüşlərini, danışq etiketlərini özündə əks etdirən N. Tusinin "Əxlaqi-Nasiri" (XIII əsr), A. A. Bakıxanovun "Nəsihətnamə", M. M. Nəvvabın "Nəsihətnamə" (XIX əsr), M. T. Sidqinin "Həkimanə sözlər", M. S. Yusifzadənin "Ata-baba nəsihətləri" (XX əsrin əvvəlləri) və başqa maarifpərvər yazıçı və ziyalıların neçə-neçə əsərində olduqca qiymətli fikirlərə, mülahizələrə rast gəlirik. Bunlar əsrlər boyu xaqdan toplanmış insanlıq normalarının, əxlaq qaydalarının yazıya alınmış nümunələridir.

Uşaqlara ünsiyyət etiketlərini bir sistem halında mənimsətmək üçün onlara öncə ailədə, sonra bağçada, daha sonra məktəbdə geniş söhbətlər aparmaq, etika qaydalarına riayət etməyi vərdiş halına salana qədər daim işləmək lazımdır. Uşaqlar ana dilimizi, onun qrammatik quruluşunu, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normalarını mükəmməl mənimsəməklə ətrafındakıların kimlər olduğunu dəqiq bilməsələr də, kiçiklərlə öz yaşadı, özündən böyüklərlə böyük kimi danışmağı, fikrinin ifadəsində söz və ifadələri uğurla seçməyi bacarmalıdırlar.

Məktəblilər müraciət edərkən təkcə müəllimə və ya qarşısındakı şəxsə **"əziz müəllim"**, **"hörmətli filankəs"**-deməli yox, eləcə də sual verməyi, suala cavab verməyi, sağollaşmağı, üzrxahlıq və ya təşəkkür etməyi, yeri gələndə hal-əhval tutmağı öyrənməli, bunu adi həyat normasına çevirməlidirlər. Onlar sualın münasibliyini, vacibliyini götür-qoy etməyin, ölçülü-biçili olmasının fərqinə varmalıdırlar.

Sorğu -sual insanın insanlıq səviyyəsinin, dünyagörüşünün, bilik və məlumat dərəcəsinin aynasıdır. Sual vermə məqamına qədər diqqətli olmaq, söhbətin nədən getdiyini dəqiq bilmək zəruridir. Şagirdlərə öyrədilməlidir ki, sual söhbət gedən mövzudan olmaqla məntiqli, düşündürücü və öyrədici xarakter daşımalıdır. Müəllimə, lektora, məruzəçiyə, rəsmi yerlərdə isə müsahibə **"Zəhmət olmasa deyin.."**, **"Zəhmət olmasa başa salın"**, **"Sizə belə bir sual vermək olarmı?"**, **"Sizin şəxsi fikrinizi bilmək olarmı?"**-və s. kimi sual-cavabdan sonra üzrxahlıq etmək, cavabın qaneedici olub-olmamasına baxmayaraq **"Çox sağ olun"**, **"Razi qaldım"**, **"Təşəkkür edirəm"**, **"Minnətdaram"** kimi söz və ifadələri işlədilməlidir. Təbii ki, danışan, çıxış edən fikrinin şərhindən sonra **"Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm"**, **"Məni axıra qədər diqqətlə dinlədiyinizə görə sağ olun"** deməyi unutmamalıdır.

Bu hal auditoriyada, sinif otaqlarında, mühazirə salonunda baş vermişsə, müəllim (lektor, məruzəçi) sualın müqabilində **"Sizi başa düşdüm"**, **"Sualınız aydındır"**, **"Sualınıza görə"**

təşəkkür edirəm", "Çox yerində verilmiş sualdır", "Çalışaram, məsələyə aydınlıq gətirəm" və s. kimi nəzakətli ifadə və cümlələrlə dinləyicilərdə xoş təəssürat yaratmalıdır.

Suallar sinfin və ya auditoriyanın səviyyəsinə uyğun olmalı, mövzudan kənara çıxmamalıdır, Sual sual xatirinə verilməməli, eləcə də hamının bildiyi sual səsləndirilməməlidir. Cavab verməli olan şəxs sualları nəzakət və razılıqla qarşılmalı, onlara öz münasibətini bildirməlidir. Hazırda biz televiziya verilişlərində aparıcı ilə müsahibə verən şəxslər arasında bu aspektdə gedən sual və cavabların şahidi oluruq.

Müsahib **"Sual yerində verilmişdir", "Yaxşı sualdır", "Düşündürücü sualdır", "Mən bu sualı gözləyirdim"** kimi fikrə münasibət bildirən ifadələrdən istifadə edərkən diskusiyaya xoş təəssürat yaradır.

Sınıfdə, auditoriyada dərs və ya məşğələ zamanı müəllim şagird və ya tələbələrin yerində, məqamında verilməyən bəsit suallarına da nəzakətlə, dözümlülük göstərməklə təmkinli cavab verməlidir. O, **"Bu nə sualdır?", "Belə də sual olar?", "Sən onu da bilmirsən?", "Vaxtımızı almayın, əyləşin", "Mane olmayın, oturun!"** və s. kimi ifadələr işlətməməlidir. Təəssüf ki, kobud ifadələr işlətməkdən çəkinməyən müəllimlər də vardır. Onlar "uşaqdır" deyərək **"Zəhləmi tökmə", "Başımı ağrıtmə", "Açıl başımdan", "Sən belə şeyləri başa düşməzsən", "Səni başa salmaq çətinidir"**, -deməklə öz "mədəni" səviyyəsini göstərirlər.

Dinləmə zamanı tez-tez əsnəmək, saata baxmaq, laqeydliklə başını yelləmək, barmaqlarını əzişdirmək, telefonda mesajları nəzərdən keçirmək və s. kimi hallar da müəllimin sayğısızlığının nümayişidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, cavab vermək bacarığı insanın əsas keyfiyyətlərindəndir. Əlbəttə, suallara düzəliş də etmək olar. **"Gərək bu sualı belə qoyaydınız", "Bəlkə soruşmaq istəyirsiniz ki...?", "Bu sualı bir az başqa şəkildə vermək olar"** və s. kimi ifadələrlə müəllim qismən olsa da, gərginliyi azaltmış olar, düzgün qurulmayan, yaxıd müəllimi si-

namaq məqsədilə verilən sualın yaratdığı xoş olmayan ovqatı tarazlamaq üçün "**Fikrimi izah edə bildimmi?**", "**Mənimlə razısanmı?**", "**Razı qaldınız mı?**", "**Deyilənlərə etirazınız yoxdur ki?**", "**Cavabım sizi qane etdimi?**", "**Yoxsa fikrimi sizə çatdırma bilmədim?**"-kimi cümlələrlə aradakı boşluğu doldura bilər (2, səh. 266).

Uşaqlara dinləmə bacarığına yiyələnmənin müxtəlif üsulları da aşılmalıdır. Onlara izah olunmalıdır ki, başqasına qulaq asmağa səbri çatmayan şəxs boş-boşuna dayanmamaq, oturmamaq xatirinə nə isə etməyə, lüzumsuz bir iş görməyə, yersiz replika atmağa, başqaları ilə gərəksiz danışığa girişir, beləliklə, söylənilən fikirləri lazımi dərəcədə nə özü dərk edir, nə də başqalarının mənimsəməsinə imkan verir. Uşaqlara başa salınmalıdır ki, danışmaq da, dinləmək də eyni dərəcədə mədəniyyətdir, insanın ümumi mədəniyyəti onun nitq mədəniyyətinin inkişafında əsas şərtidir. Müəllim şagirdlərə, tələbələrə dönə-dönə, yorulmadan danışmaq etikasının nə olduğunu anlatmalı, yeri gəldikcə, görkəmli şəxsiyyətlərin, yazıçıların, siyasi xadimlərin fikirlərini diqqətə çatdırmalıdır.

Ümumiyyətlə, müəllimin nitqi onun şəxsiyyətinin, mədəni səviyyəsinin, dünyagörüşünün tərkib hissəsi olmaqla nümunəvi danışığa, eləcə də, yazı mədəniyyətinə apan bir yoldur, üsuldur.

Müəllim şagirdlərə, tələbələrə, gələcəkdə vətənimizin layiqli gəncləri, vətəndaşı olacaq insanlara sözü qiymətləndirib seçmək, onun semantik mənasını anlamaq, hər ifadəni məqamında və düzgün işlətmək bacarığı aşılamalı, mədəni və savadlı nitqə yiyələnməkdə lazımlı vasitələr, yol və üsullar tapmaqda öz əməyini əsirgəməməlidir.

Sual və tapşırıqlar

1. Mikrodialog nələrden təşkil olunur və hansı janrlarda işlədilir?

2. Kiçik yaşlı uşaqlarda daxili nitq hansı formada təzahür edir? Daxili nitqin hansı formaları vardır?

3. İntonasiyanın ünsürləri hansılardır?
4. Nitqin sadəliyi üçün əsas şərtlər nədir?
5. Şifahi nitqdə kitab tələffüzü nə üçün əsas götürülmür?
6. Nitqin münasibliyi hansı amillərlə bağlıdır?
7. Daxili nitq nədir? Onu pyesdə bir priyom kimi qəbul etmək olarmı? Daxili nitqin əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
8. Mədəni nitqi qeyri-mədəni nitqdən fərqləndirən nədir?
9. Nağıllarda, əfsanə və fantastik əsərlərdə məntiqilik gözlənilirmi?
10. İfadəliyin əsas şərtləri hansılardır? İfadəliyi, bədiiliyi gücləndirən vasitələri deyin.

Çalışma 121. Dələduzluqda suçlandırılan bir şəxsə zəmin qalın, ona **zəmanət** verin.

Çalışma 122. Oxuduğunuz bir kitaba (dərsliyə) **referat** yazın.

Çalışma 123. Mətdəndən nitq etiketlərini tapın, onları qruplaşdırın və hər qrupu ayrıca adlandırın.

... Budaq ox atanda Beyrək: - Əlin var olsun! - dedi. Uruz atanda: - Əlin var olsun! - dedi. Yeynək də atanda: - Əlin var olsun! - dedi.

Şir Şəmsəddin atdı: - Əlin var olsun! - dedi. Elə ki, kürəkən atdı: - Əlin qurusun, barmaqların çürüsün. Hey, donuz oğlu donuz, bu bəylərə qurban ol! - dedi.

Yalançı oğlu Yalınçıqın acığı tutdu, dedi: - Ədə, əbləh oğlu əbləh, mənə belə sözlər deməyə sənəin haqqın varmı? Gəl, əbləh oğlu, mənim yayımı çək, yoxsa indi boynunu vurduraram!

Dədəm Qorqud gəldi, boy boyladı, soy söylədi:

Uca dağların yığılmasın!

Böyük kölgəlik ağacın kəsilməsin!

Ağ saqqallı atanın yeri cənnət olsun!

Oğuldan, qardaşdan ayrılmasın! (“Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanından)

Çalışma 124. Mətn parçalarını diqqətlə oxuyun, məntiqə sığışmayan söz və ifadələrə öz münasibətinizi bildirin, onlara hansı hallarda yol verildiyini deyin:

... Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli atdan düşüb hərə onun üstünə bir daş tulladı. O qədər daş yığıldı ki, yekə bir dağ oldu. Deyirlər ki, indi də o dağ qalır.

... Koroğlu dəlilərə hökm elədi ki, qocaya kömək eləsinlər. Dəlilər tutuquşu kimi doluşdular zəmiyə. Bir suiçim saatda qocanın bütün taxılımlı biçib-dərzləyib, yığdılar bir tərəfə.

... Koroğlu...əlini atıb qazanlardan birini çəkdi qabağına. Bir pəncə, iki pəncə, üçüncü pəncədə aşpaz baxdı ki, çıxdı qazmağa... O biri qazanı çəkdi qabağına. Qərək, neçə qazan boşaltdı bilmirəm, neçə tuluq boşaltdı bilmirəm, baxdı ki, day doyub... Yağlı əlləri ilə bıçqlarını eşib durdu ayağa ("Koroğlu" dastanından).

Çalışma 125. Üstdə verilmiş mətn parçalarında danışq dili əlamətlərini tapıb göstərin, cümlələri yazılı ədəbi dildə formalaşdırıb yazın.

Çalışma 126. Verilmiş mətnədə şifahi ədəbi dil xüsusiyyətləri də olmaqla leksik, fonetik və qrammatik normalardan kənara çıxma hallarını qeyd edin.

... Bunu deyib Koroğlu day cavab gözləmədi. Bayaq ha Qırata bir qamçı göstərib tərəni aşdı. Elə ki arxayın oldu ki, day dəlilər çıxıb gediblər, ondan yola düşdü. Elə bir az getmişdi, birdən Qırat qulaqlarını dikləyib, şahə qalxdı. Bir də uzaqdan at kişnəməyi eşidildi. Koroğlu dönüb baxanda gördü Giziroğlu Mustafa bəy öz Alapaça atının üstündə budu, elə gəlir, elə gəlir ki, tozu dumana qatıb, dumanı toza...

Koroğlu yumbalanıb çaya düşdü. Giziroğlunun tərəsinə elə bir əmud vurdu ki, bu dəfə Giziroğlu dıyrılanıb çaya düşdü.

Nigar xanım dedi: - Koroğlu, indi danış görək, necə getdiz? Uşaqları necə qurtardız? ("Koroğlu" dastanından).

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı

1. Abdullayev A. S. Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1981;
2. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1983.
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009.
5. Bakıxanov A. A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1984.
6. Balakışiyev Ş., Namazov İ. Əməli yazı nümunələri. Bakı, 2006.
7. Bayramov H. B. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1978.
8. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
9. Dəmirçizadə Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1972.
10. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1968.
11. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
12. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999.
13. Kazımov A., Osmanova T. Durğu işarələrinin işlədilməsi qaydaları. Bakı, 2003.
14. Nəsrəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasiri", Bakı, 1989.
15. Nizamil-Mülk Siyasətnamə. Bakı, 1987.
16. O stile oratorskoy reçi. Ob oratorskom iskusstve, Moskva, 1958.
17. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1976.
18. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	3
Nitq mədəniyyətinin mövzusu, məqsəd və vəzifələri.....	6
Nitq mədəniyyətinin tarixindən.....	10
Dil, nitq və nitq mədəniyyəti.....	17
Nitq mədəniyyətinin başqa elmlərlə əlaqəsi.....	31
Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi.....	39
Nitqin növləri:.....	43
a) Şifahi nitq.....	43
b) Yazılı nitq.....	45
c) Monoloji nitq.....	48
ç) Dialoji nitq.....	51
Monoloji nitqin növləri: Çıxış, məruzə, mühazirə.....	56
Zahiri və daxili (lal) nitq.....	62
Nitqin mədəni və qeyri-mədəni formaları.....	67
Nitqin əsas keyfiyyətləri:.....	74
a) Nitqin düzgünlüyü.....	75
b) Nitqin dəqiqliyi.....	76
c) Nitqin aydınlığı.....	77
ç) Nitqin təmizliyi.....	78
d) Nitqin yığcamlığı.....	83
e) Nitqin sadəliyi.....	84
ə) Nitqin münasibliyi.....	85
f) Nitqin rəbitəliyi.....	88
g) Nitqin orijinallığı.....	88
ğ) Nitqin məntiqiliyi.....	90
h) Nitqin ahəngdarlığı.....	91
x) Nitqin zənginliyi.....	91
ı) Nitqin ifadəliyi.....	92

İntonasiya, vurğu və fasilə.....	97
Vurğu.....	
Heca vurğusu.....	
Məntiqi vurğu.....	
Həyəcanlı vurğu.....	
Fasilə (pauza).....	
Durğu işarələri.....	106
Natiqlik sənətinin sahələri.....	112
Ədəbi dilin normaları.....	117
Fonetik norma.....	119
Orfoepik normalar.....	121
Saitlərin tələffüzü ilə bağlı qaydalar.....	124
Yanaşı gələn saitlərin tələffüzü.....	
Samitlərin tələffüzü ilə bağlı qaydalar.....	129
Bəzi qrammatik formaların tələffüzü.....	134
Abbreviaturlərin tələffüzü.....	138
Leksik norma.....	141
Qrammatik normalar.....	147
Funksional üslublar.....	154
Bədii üslub.....	154
Üslubi vasitələr.....	162
Elmi üslub.....	170
Publisistik üslub.....	173
Rəsmi-kargüzarlıq üslubu.....	176
1) Afişa.....	177
2) Akt.....	177
3) Annotasiya.....	179
4) Arayış.....	180
5) Bildiriş.....	182
6) Elan.....	183
7) Etibarnamə.....	183
8) Əmr.....	185
9) Ərizə.....	187

10) Xahişnamə.....	189
11) Xasiyyatnamə.....	190
12) Hesabat.....	192
13) Xəbərdarlıq.....	193
14) İzahat.....	194
15) Qəbz.....	195
16) Məqalə.....	195
17) Məlumat.....	196
18) Müqavilə.....	197
19) Müraciət.....	198
20) Protokol.....	199
21) Raport.....	202
22) Referat.....	202
23) Reqlament.....	204
24) Rəy.....	205
25) Sərəncam.....	206
26) Telefonoqram.....	207
27) Teleqram.....	208
28) Təqdimat.....	209
29) Tələbnamə.....	210
30) Təliqə.....	211
31) Təlimat.....	211
32) Tərcüme-yi-hal (Avtobioqrafiya).....	212
33) Təşəkkür.....	214
34) Töhmət.....	215
35) Vəkalətnamə.....	215
36) Zəmanət.....	216
Ailə-məişət üslubu.....	218
Epistolıyar üslub.....	220
Danışiq etikası və nitq etiketləri.....	224
İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı.....	235

Süleyman Hüseynov
“NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ”
(Azərbaycan dilində)

Bakı “YAZIÇI” nəşriyyatı - 2010, 240 səh.

Nəşriyyat direktoru: **Şəmsi VƏFADAR**
Məsul redaktor: **Gülnarə MƏMMƏDOVA**

Kompüter tərtibatçısı və
texniki redaktor: **Ələsgər HÜSEYNOĞLU**

Dizayner: **Günel MƏMMƏDZADƏ**

Mətni yığdılar: **Fatimə HƏMİDOVA**
Zərifə BAĞIROVA

Yığılmağa verilmişdir: 02.05.2010
Çapa imzalanmışdır: 11.05.2010
Kağız formatı: 60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi: 1
Mətbəə kağızı: № 01
Sifariş: № 342 Sayı: 500 nüsxə
Ofset üsulu ilə çap olunmuşdur

*Kitab “YAZIÇI” nəşriyyatında yığılıb, səhifələnmişdir,
Ünvan: Bakı, Mətbuat pr. 24,
Telefon:(99412) 510-68-48, (99412) 510-79-94*